

КС 930 (075. 8)
9722

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Мамонтову
Сергію Миколайовичу
24.03.2011 р.

МАКСИМ ЯРЕМЕНКО

**СПЕЦІАЛЬНІ
ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ**

КОЛЕКЦІЯ С.М. Квіта
ДАРУНОК С.М. Квіта

*навчальний
посібник*

*для студентів історичних
спеціальностей*

Наукова бібліотека
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Посібник розроблено на основі викладання нормативного курсу на кафедрі історії НаУКМА і розраховано на перше ознайомлення з основним набором спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Його головне завдання – якомога більше сприяти виробленню у студентів практичних навичок роботи із джерелами упродовж обмеженого в часі розгляду відповідних тем. Тож тут запропоновано не так набір абстрактних теоретичних знань, як аналіз конкретних ситуацій спілкування зі «свідками минулого», базованих на досвіді істориків-практиків.

Адресовано студентам історичних спеціальностей.

Рецензенти:

Юрій Волошин, доктор історичних наук
Олексій Сокирко, кандидат історичних наук, доцент

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(гриф № 1/11-7236 від 03.08.2010)*

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Методичні рекомендації до роботи зі студентами.....	9
Список скорочень назв видань	11
РОЗДІЛ I. СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ТЕМИ, ПЛАНИ, ЛІТЕРАТУРА, КОРОТКИЙ ЗМІСТ	12
Тема 1. Вступ. Предмет і завдання спеціальних галузей історичної науки та спеціальних історичних дисциплін, їх виникнення і розвиток.....	12
Тема 2. Джерелознавство	13
Тема 3. Архівознавство.....	16
Тема 4. Археографія.....	18
Тема 5. Дипломатика.....	23
Тема 6. Текстологія	26
Тема 7. Палеографія	27
Тема 8. Філігранологія	32
Тема 9. Історична ономастика.....	34
Тема 10. Геральдика	38
Тема 11. Сфрагістика.....	42
Тема 12. НумізMATика.....	46
Тема 13. Історична хронологія.....	53
Тема 14. Історична метрологія.....	57
Тема 15. Генеалогія.....	60
РОЗДІЛ II. СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В РОБОТІ ІСТОРИКА (ПРИКЛАДИ ЗАСТОСУВАННЯ)	64
Джерелознавство	64
<i>Фальсифікація та містифікація.....</i>	<i>64</i>

<i>Пастки ego-документів (документів особового походження).....</i>	71
Архівознавство	79
<i>Система архівних установ України та що слід знати перед походом до архіву і його читального залу.....</i>	79
<i>Загальний міжнародний стандарт архівного описування (General International Standard Archival Description (ISAD(G))</i>	84
Археографія	86
<i>Кілька нотаток на тему едиційної археографії. Про публікацію кириличних рукописних документів.....</i>	86
<i>Про видання джерел «усної історії»</i>	100
Дипломатика	101
<i>Конкретний та індивідуальний формуляр (на прикладі українських тестаментів ранньомодерного часу).....</i>	101
Палеографія.....	104
<i>Письмо як маркер культурних взаємовпливів</i>	104
Текстологія.....	106
<i>Про важливість текстологічного дослідження при вивченні ідей.....</i>	106
<i>Про важливість вивчення конвою при дослідженні тексту зі збірника (на прикладі Густинського літопису).....</i>	112
Філігранологія.....	113
<i>Про філіграні все ж не слід забувати: простий поворот у дослідженні джерела.....</i>	113
Ономастика.....	115
<i>Використання даних антропоніміки (на прикладі вивчення окремих груп християнського населення традиційного соціуму).....</i>	115
<i>Про прізвищеві назви на -ський/-цький/-зький</i>	116
<i>Використання даних топоніміки (на прикладі простежування напрямків колонізаційних процесів за допомогою географічних назв).....</i>	119
Геральдика	120
<i>Герби як декларація устремлінь</i>	120
<i>Геральдика як джерело для вивчення ідеології</i>	123
Сфрагістика	127
<i>Де у стародавньому Києві була колонія новгородських купців?.....</i>	127

Нумізматика.....	128
<i>Коли монети знайдено і коли про них лише згадано.....</i>	<i>128</i>
Хронологія.....	134
<i>Про те, що інколи важливо знати не лише дату події, а й її локалізацію у календарі церковного богослужбового року.....</i>	<i>134</i>
<i>Варто пам'ятати.....</i>	<i>140</i>
<i>Літерні позначення цифр та чисел.....</i>	<i>142</i>
<i>Головні церковні (східного обряду) неперехідні свята (юліанський календар).....</i>	<i>142</i>
Історична метрологія.....	143
<i>Як простежується централізація держави за метричними даними (на прикладі Гетьманщини XVIII ст.).....</i>	<i>143</i>
Генеалогія.....	144
<i>Метричні книги в генеалогічних дослідженнях.....</i>	<i>144</i>
<i>Вибрані терміни родинних зв'язків.....</i>	<i>148</i>
<i>Окремі умовні знаки, вживані у генеалогічних таблицях.....</i>	<i>149</i>
РОЗДІЛ III. ЗРАЗКИ ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ (ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ).....	150
Архівознавство.....	150
Палеографія та археографія.....	150
Дипломатика.....	151
Текстологія.....	153
Ономастика.....	153
Нумізматика.....	154
Історична хронологія.....	157
Історична метрологія.....	159
Генеалогія.....	160
Джерелознавство.....	162
Сфрагістика.....	162
 Загальна бібліографія та українські періодичні видання, що повністю чи частково містять матеріали зі СІД.....	 164
 Додатки-ілюстрації.....	 166

ВСТУП

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ (СІД) мають власну ділянку дослідження і розробляють спеціальні методики та прийоми задля переважно зовнішньої критики певного виду джерел. Їх часто називають цеглинами у фундаменті історичної науки чи елементами, ознайомлення з якими передбачає ремесло історика. Якщо продовжити образний ряд, то СІД також можна потрактувати як ключики, що дають змогу дослідникові «відімкнути» те чи те свідчення про минуле. СІД якраз і виникли як комплекс прикладних навичок роботи з документами. Приблизно у XVIII ст. практичні знання почали перетворюватися на наукові дисципліни, а остаточно процес оформлення «класичних» СІД завершився у наступному столітті. У 1950–1960-х рр. розпочалася нова хвиля розвитку СІД, зокрема, їхньої теоретичної бази та класифікації. Нині СІД, з одного боку, слугують для розв'язання вузьких завдань – критики джерела, а з іншого – ставлять самостійні завдання у різних ділянках історії (наприклад, генеалогія не лише прослідковує кровні зв'язки, а й дає змогу робити висновки про зміни у соціальній стратифікації суспільства; палеографія допомагає не тільки відчитати давній текст, а й, виходячи з того, що письмо – одна із характеристик культури, висновує про розвиток останньої тощо). Двоїстість завдань призвела до того, що більшість українських дослідників, хоча й не всі, погоджується з потребою перейменування раніше вживаного «допоміжні історичні дисципліни» на «почесніше» – СІД.

Єдиної класифікації СІД немає. Останнім часом в українському джерелознавстві найчастіше використовують поділ їх на дві групи: 1) ті, що вивчають особливі види джерела (сфрагістика – печатки, нумізматику – монети тощо), і 2) ті, що застосовують спеціальні методи вивчення різних джерел (палеографія, хронологія тощо).

Кількість СІД не усталена, зокрема через виокремлення одних дисциплін з інших (як-от епіграфіки з палеографії, медальєрики з нумізматики тощо). Сьогодні йдеться про понад 50 СІД в одних випадках і аж до 80 в інших.

Більшість СІД – компоненти джерелознавства, яке свого часу разом із археографією та архівознавством також зараховували до СІД. Наразі їх кваліфікують як спеціальні галузі історичної науки (СПІН), що становлять підсистеми фундаментальної історичної науки. Проте важливість ознайомлення зі згаданими трьома СПІН для освіти майбутніх істориків уможливила введення їх до курсу. Окрім них, у програмі передбачено розгляд провідних «класичних» СІД: генеалогії, геральдики, дипломатики, історичної метрології, історичної хронології, нумізматики, ономастики, палеографії, сфрагістики, текстології, філігранології.

Під час вивчення СІД передбачено ознайомлення з:

- виникненням та розвитком дисциплін – коротко;
- предметами та завданнями дисциплін, їх методами;
- спеціальною термінологією дисциплін;
- використанням в історичних дослідженнях – якомога детальніше.

Як наслідок студенти мають оволодіти спеціальними знаннями та навичками, необхідними для роботи з джерелами.

* * *

Посібник розроблено на основі викладання від 2005 р. авторського нормативного курсу «Спеціальні історичні дисципліни» на кафедрі історії НаУКМА. Його основне завдання – якомога більше виробити у студентів практичних навичок упродовж обмеженого в часі ознайомлення зі СІД та СПІН. Відповідно до цього завдання формувалася й структура посібника. Перший розділ містить теми, їх плани, список літератури (доступної у вітчизняних бібліотеках), короткий зміст тем. Він виконує роль своєрідного довідника, що надає *minimum minimorum* інформації, більше якої можна почерпнути з підручників та спеціальних досліджень. У другому розділі, відповідно до головного завдання, автор намагався дати не абстрактні знання, а зорієнтовував на вироблення практичних навичок, підбирав приклади того, як історики застосовують арсенал СІД у дослідженнях. Зрештою, третій розділ містить конкретні зразки завдань (здебільшого робота з джерелами) для практичного трену-

вання та перевірки засвоених умінь. Додатки так само покликані зробити курс практично спрямованим. Принагідно щиро дякую Ользі Музичук та Людмилі Демченко (Центральний державний історичний архів України, м. Київ) за можливість вмістити ілюстрації з оригінальних архівних документів. Уважаю за потрібне також окремо подати інформацію про українську періодику, що повністю чи частково містить матеріали з СІД, яка може знадобитися студентам в їхніх індивідуальних дослідженнях.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО РОБОТИ ЗІ СТУДЕНТАМИ

1. Робота в семестрі

Роботу в семестрі поділено на такі види:

Лекційні заняття: студенти ознайомлюються з матеріалом курсу, історіографічним і сучасним контекстом проблематики, що розглядається. Лекції мають інтерактивний характер, під час їх проведення обов'язково застосовуються візуальні матеріали.

Практичні заняття: головним чином становлять роботу з джерелами та привчають студентів застосовувати СІД в історичному дослідженні. Впродовж курсу передбачено: практичну роботу з українськими скорописними текстами XVI–XVIII ст., дипломатичний аналіз тестаментів, ознайомлення з філігранями та датування за їхніми даними документів, роботу з антропонімічними даними уявної групи представників традиційного соціуму, а також текстами, що містять нумізматичну, хронологічну та метрологічну інформацію, укладання генеалогічних таблиць.

Екскурсії до архівної установи, де студенти ознайомлюються з організацією архівних документів, правилами функціонування архівних установ, а також «живим матеріалом»: печатками, українським скорописом та філігранями, джерелами для генеалогічних студій (актова документація та метричні книги різних конфесій) тощо. У Києві й Львові найдоцільніше організувати відвідування центральних державних історичних архівів України, в обласних центрах – облдержархівів.

Для повнішого оцінювання студентів можливі такі види перевірки знань:

Невеликі письмові опитування: найчастіше тести, що передбачають короткі лаконічні відповіді, часто одним словом. Наприклад, для перевірки засвоєння матеріалу про зовнішні ознаки пам'яток української писемності, студентам демонструють такі елементи,

як ініціали, в'язь тощо, а опитувані мають назвати представлений елемент.

Індивідуальні письмові роботи: вони, як і групові практичні заняття, мають на меті не лише перевірити опанування матеріалу курсу, а й привчити студентів до практичного використання СІД.

Рекомендовані теми робіт (узгоджуються з викладачем)

Внутрішня та зовнішня критика одного з джерел курсового дослідження.

Класифікація джерел курсової роботи.

Описання власного архіву за ISAD.

Археографічна підготовка до друку архівного джерела (для тих, хто вже працює в архівах).

Дипломатичний аналіз тестаменту.

Написання тестаменту за ранньомодерним формуляром.

Читання скорописних текстів XVI–XVIII ст.

Дослідження про походження власного прізвища (передбачає представлення не лише загальної інформації про характер творення та регіон побутування, а й накладання цих даних на історію конкретного роду).

Дослідження про походження власного герба, його блазонування.

Перлина власної нумізматичної колекції (передбачає надання не лише вичерпної інформації про ту чи ту монету, а й історію екземпляра).

Встановлення дат за згадками у документах про церковні свята.

Встановлення закономірності у групі дат, запропонованих для аналізу.

Коментування документів, що містять метрологічні та нумізматичні дані.

Власна генеалогія (у різних формах: дерева, таблиці, розписи).

2. Іспит

Іспит відбувається у письмовій формі: студенти дають відповіді на екзаменаційний білет, де зазначено три запитання, що охоплюють три різні теми.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ВИДАНЬ

ААД – Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць

АУ – Архіви України

ВИ – Вопросы истории

ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка

Записки УНТ – Записки Українського наукового товариства в Києві

ІДВ – Історичні джерела та їх використання

КС – Киевская старина

НИС – Нумизматика и сфрагистика

НІБАУ – Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР

СІД – Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць

Студії АСД – Студії з архівної справи та документознавства

ТОДРА – Труды Отдела древнерусской литературы

УМ – Україна модерна

УАЩ – Український археографічний щорічник

УІЖ – Український історичний журнал

РОЗДІЛ I

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ТЕМИ, ПЛАНИ, ЛІТЕРАТУРА, КОРОТКИЙ ЗМІСТ

Тема 1. Вступ. Предмет і завдання спеціальних галузей історичної науки та спеціальних історичних дисциплін, їх виникнення і розвиток

План

СПГН і СІД. Виникнення та історія становлення. «Старі» та «нові» СІД. Класифікація. Загальна характеристика предметів досліджень. Практичне застосування СІД.

Література

- Бездрабко В. Основні риси розвитку джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін і документознавства: закономірні й випадкові фрейми (1960–1980) // АУ. – 2009. – № 1–2. – С. 24–49.
- Від редакторів тому // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 7–14.
- Кметь В., Турмис Н., Шуст Р. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 2004. – С. 229–259.
- Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // СІД. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 37–52.
- Проценко Л. А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // ІДВ. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 190–200.
- Шепелев Л. Е. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины: к вопросу о их задачах и роли в историческом исследовании // ВИД. – Л., 1982. – Т. XIII. – С. 3–22.

NB Під час викладу матеріалу окремо коротко характеризують СІД, що не введені до програми курсу. Спеціально акцентують увагу на: історії та становленні СІД в Україні, активізації їх розвитку від 1960-х рр.; сучасних центрах, найперше – академічних; також надають інформацію про фахові періодичні видання, на сторінках яких слід шукати найновіші дослідження з теми (див. розділ «Загальна бібліографія та українські періодичні видання, що повністю чи частково містять матеріали з історії СІД») і регулярні наукові конференції.

Тема 2. Джерелознавство

План

Виникнення джерелознавства. Предмет джерелознавства, джерелознавство теоретичне і прикладне. Завдання джерелознавства. Поняття джерела. Класифікації джерел. Джерела та історична реконструкція. Основні риси джерелознавчої методики, етапи опрацювання джерел. Поняття критики джерел. Фальсифікація джерел і літературні містифікації, найвідоміші фальсифікати з історії України.

Література

- Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая «Древнейшая летопись» // ВИ. – 1977. – № 6. – С. 202–205.
- Войцехівська І. Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // ААД. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 255–270.
- Воронов В. І. Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003.
- Ганжуров Ю. С. Типізація та індивідуалізація історичних джерел новітнього часу: начерк до проблеми // АУ. – 2001. – № 4–5. – С. 56–61.
- Горбачевский Н. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. – Вильна, 1872.

- Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 2000.
- Історичне джерелознавство: Навч. посібник / Я. С. Калакура та ін. – К., 2003.
- Жуковская А. П. Поддельная докирилическая рукопись (К вопросу о методе определения подделок) // Вопросы языкознания. – 1960. – № 2. – С. 142–144.
- Каманин И. М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 38–42 [як окремих відбиток – М., 1900].
- Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943 / Упорядн. А. М. Муравцева, В. В. Страшко, А. А. Сухих. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921.
- Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. – М., 1987.
- Козлов В. П. Тайны фальсификации. Анализ подделок исторических источников XVIII–XIX веков. – М., 1996.
- Козлов В. П. Фальсификация исторических источников: источниковедческий, историографический, архивоведческий аспекты // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. научн. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г. / М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. – М., 2008. – Ч. I. – С. 53–67.
- Крип'якевич І. Підробки документів Богдана Хмельницького // НІБАУ. – 1960. – № 3. – С. 3–8.
- Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 55–82.
- Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. – Дніпропетровськ, 2001.
- Творогов О. В. «Влесова книга» // ТОДРЛ. – 1990. – Т. XLIII. – С. 170–254.
- Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 81–102.
- Уайтхед Дж. Серьезные забавы. – М., 1986.
- Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод. – М., 1983.

Шульман Л. Велесова книга: «романтики» проти фахівців // Сучасність. – 2005. – № 4. – С. 135–154.

Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.

Короткий зміст:

Джерелознавство – СГІН, наука про історичні джерела, теорію і практику їх використання в історичних дослідженнях; особливий метод гуманітарного пізнання світу, що уможливує вивчення об'єктів культури, створених у процесі людської діяльності. Джерелознавство виникло як система прикладних навичок для визначення справжності джерел, що яскраво проявилось під час філологічної критики творів античності в епоху гуманізму, а також Святого Письма. З накопиченням та осмисленням таких прийомів і методів, чому особливо посприяли великі джерельні відкриття ХІХ ст., створювалася джерелознавча теорія – систематизовані знання про джерелознавство, його структуру та завдання. У Російській імперії джерелознавство як галузь історичної науки активно формувалося з другої половини ХІХ ст.

Головні завдання:

- встановлення природи і загальних закономірностей розвитку джерел;
- виявлення джерел (інша назва – інформатика чи евристика);
- прочитання тексту;
- атрибуція джерел;
- пояснення тексту джерел;
- синтез інформації про джерела.

Сировина для історика – *джерела*. Сучасне тлумачення історичного джерела – все, що свідчить про людину в минулому.

Класифікації джерел: за ступенем наближення до відображуваної реальності (історичні залишки та традиція); за походженням; за авторством; за ознакою призначення; типолого-видова.

Робота з джерелом та історична реконструкція: першоджерела, вторинні джерела; зовнішня та внутрішня критики і роль СІД; поняття «вірогідності», «репрезентативності», «автентичності», «оригінальності»; методи та підходи до роботи з джерелами; особа історика та «позаджерельне знання».

Фальсифікація джерел і літературні містифікації: матеріальні й інтелектуальні підробки (на прикладі фальсифікацій в актових книгах та «Велесової книги»).

Тема 3. Архівознавство

План

Предмет і методи архівознавства. Архівна система та система архівних установ України. Склад та структура Національного архівного фонду України. Архівна україніка. Організація архівних документів та архівне описування.

Література

- Архіви України: Путівник / Заг. ред. І. Матяш. – К., 2007.
- Архівні установи України: Довідник / Автори-укладачі О. І. Алтухова та ін. – К., 2000.
- Архівні установи України: Довідник / Гол. ред. Г. Боряк. – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви.
- Архівознавство: Навч. посібник / За ред. Я. Каларури, І. Матяш. – К., 2002.
- Боряк Г. Національна архівна спадщина та державний реєстр «Археографічна Україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995.
- Данильченко Г. та ін. Архіви Дніпропетровщини: історія та сучасність, проблеми та рішення (до 75-річчя держархіву області) // Студії АСД. – 1996. – Т. 1. – С. 21–27.
- Делеган М. Проблеми реституції архівних документів Закарпаття // Студії АСД. – 1996. – Т. 1. – С. 28–29.
- Драгомірова Л. Національний архівний фонд України: нормативно-правове поле формування та функціонування // АУ. – 2004. – № 4–6. – С. 22–36.
- Драгомірова Л. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія вивчення і технологія створення // Студії АСД. – 2004. – Т. 11. – С. 111–133.
- Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про національний архівний фонд і архівні установи”» // Студії АСД. – 2002. – Т. 8. – С. 5–16.
- Калакура Я. С. Історичне архівознавство в Україні // ААД. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 8–17.

- Климова К. Документи Національного архівного фонду в музеях України: принципи класифікації та обліку // Студії АСД. – 1996. – Т. 1. – С. 13–20.
- Ляхоцький В. П. До історії прийняття в Україні першого архівного закону (1991–1993) // ААД. – 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 180–199.
- Матяш І. Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку // АУ. – 2008. – № 5–6. – С. 56–65.
- Мицак І. Заходи українських архівістів щодо створення і вдосконалення науково-довідкового апарату архівів (1950–1960 рр.) // ААД. – 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 98–103.
- Московченко Н. З історії створення центральних та місцевих архівів України // Студії АСД. – 2003. – Т. 9. – С. 7–11.
- Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посібник / За ред. І. Матяш, К. Климової. – К., 2002.
- Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів: Короткий довідник / Упоряд. Н. М. Христова, В. В. Бездрако. – К., 2002.
- Нецька Л. Галузевий державний архів Міністерства оборони України: історія, склад і тематика документів // АУ. – 2004. – № 1–2. – С. 171–176.
- Новохатський К. Є. Архівне законодавство України // ААД. – 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 67–74.
- Новохатський К. Є. Межі Національного архівного фонду // ААД. – 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 173–180.
- Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965) // ІДВ. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 5–30.
- Прилепішева Ю. Підготовка та публікація довідкових видань про склад та зміст фондів архівних установ України (1946–1991 рр.) // ААД. – 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 110–125.
- Скрицька Л., Новохатський К. Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект) // Студії АСД. – 2002. – Т. 8. – С. 53–79.
- Хорходина Т. И. Наука об архивах и проблемы исторического образования // ААД. – 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 223–234.

- Хрестоматія з архівознавства: Навч. посібник / Упоряд. Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг. – К., 2003.
- Христова Н. та ін. Схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України // Студії АСД. – 2004. – Т. 11. – С. 77–108.
- Христова Н. Грошова оцінка документів Національного архівного фонду України // Студії АСД. – 2004. – Т. 11. – С. 108–111.
- Швецова–Водка Г. Визначення документа в архівознавстві // Студії АСД. – 1999. – Т. 4. – С. 99–102.
- Nałęcz D. Archiwistyka – nowa czy stara dyscyplina nauki? // Archiwistyka. Reforma kształcenia. Materiały seminarium Rady archiwalnej. – Warszawa, 2004. – S. 7–10.

Короткий зміст:

Архівознавство – СГІН, система знань про архівну справу, її історію, теорію, практику, а також засади організації.

Архівна система: централізована, децентралізована, змішана.

Система державних архівних установ України: центральні державні архіви, галузеві державні архіви, місцеві державні архіви (областей, АРК, міст Києва та Севастополя), архівні відділи райдержадміністрацій, архівні підрозділи державних наукових установ, бібліотек і музеїв.

Архівна україніка: український та зарубіжний комплекси.

Організація архівних документів: міжархівний рівень, на рівні архіву, архівного фонду та справи.

Одиниці архівного описування: архівний фонд, справа, документ.

Види описування: ідентифікаційне (базове, основне), реєстраційне (облікове), спеціальне (презентаційне).

Тема 4. Археографія

План

Предмет і завдання археографії. Основні типи видань історичних документів, їх мета й призначення. Основні види, форми та способи видань документів. Прийоми передачі тексту під час під-

готовки до видання. Види скороченої передачі тексту та змісту документів.

Історія української археографії: традиційний підхід та нові пропозиції.

Початки едиційної археографії в Україні («журнальний період»). Археографічні комісії Києва і Львова; наукові товариства й комісії, періодичні органи та персоналії (XIX – початок XX ст.). Публікація документів в УРСР та незалежній Україні. Розвиток принципів і правил публікації.

Література

- Бутич І. А. Література до історії української археографії // ІДВ. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161–176.
- Бутич І. А. Публікація документів у «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца» // УАЩ. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 15–30.
- Валк С. Н. Избранные труды по археографии. – СПб., 1991.
- Видання Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 1988–1998 // УАЩ. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 714–741.
- Видання державних архівних установ України 1925–2000: Бібліографічний покажчик / В. Оснач, Р. Семенчук (авт.-упор.). – К., 2001.
- Видання державних архівних установ України 1991–2006: Бібліографічний покажчик / Упоряд. С. С. Артамонова, Р. В. Романовський. – К., 2007.
- Дашкевич Я. Львівська академічна археографія // УАЩ. – 2002. – Вип. 7. – С. 55–67.
- Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.: Матеріали до бібліографії / Уклад. М. Ковальський. – К., 1993.
- Довнар-Запольский М. В. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896–1898 гг. // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 90–99.
- Дудко В. Українське публікаторство: без коментарів // Критика. – 2009. – Ч. 9–10 (143–144). – С. 31–33.
- Едиційна археографія в Україні XIX–XX ст.: плани, проекти, програми видань / Упоряд. О. Журба, М. Капраль та ін. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 6–32, 140–208.

- Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // УАЩ. – 1992. – Вип. 1. – С. 34–46.
- Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії (Харківські журнали 10–20-х рр. ХІХ ст.) // АУ. – 2002. – № 1–3. – С. 55–73.
- Журба О. Журнальний період становлення української археографії (Харківські альманахи 30–40-х рр. ХІХ ст.) // АУ. – 2003. – № 4–6. – С. 24–48.
- Журба О. І. Історія археографії як наукова проблема та вивчення історіографічного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі / А. Г. Бомбрух (відп. ред.). – Дніпропетровськ, 2003. – С. 91–102.
- Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993.
- Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.
- Каштанов С. М. Актовая археография. – М., 1998.
- Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943. – К., 2002. – Т. 1 (1852–1921). – С. 60–69.
- Кіржаєв С. М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // УАЩ. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 77–86.
- Кіржаєв С. М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // УАЩ. – 1993. – Вип. 2. – С. 24–31.
- Коваленко О. З історії колекціонування писемних пам'яток на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 82–87.
- Козлов В. П. Взаимодействие документальной публикации и общественного сознания // ААД. – 2001. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – С. 401–408.
- Козлов В. П. Основы теоретической и прикладной археографии. – М., 2008.
- Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. Историческая записка о ее деятельности. – К., 1893.
- Майборода Р. В., Шандра В. С. Показчик змісту архівознавчих та археографічних видань // УАЩ. – 1992. – Вип. 1. – С. 418–436.

- Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Проект. – К., 1995. – Ч. 1.
- Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902: Матеріали до біобіографії / Упоряд. І. М. Забіяка, передм. І. Л. Бутич. – К., 1994.
- Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К., 2005.
- Папакін Г. Теоретичні питання української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929–1930) // Студії АСД. – 1996. – Т. 1. – С. 53–61; 1998. – Т. 3. – С. 72–76.
- Папакін Г. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археографічного та едиційного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст. // АУ. – 2004. – № 1–2. – С. 45–80.
- Пещак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К., 1981.
- Покажчик документальних публікацій та науково-довідкової літератури архівних установ Української РСР (1926–1974 рр.) / Упор. В. М. Солонинко, Т. Д. Суло. – К., 1974.
- Правила издания исторических документов в СССР / Техн. ред. И. И. Павлова. – Изд. 2, перер. и дополн. – М., 1990.
- Рева Л. Робота Комісії давнього українського письменства при ВУАН // Студії АСД. – 1999. – Т. 4. – С. 116–117.
- Страшко В. В. Правила передачі текстів кириличних документів 16–18 ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (Проект). – К., 1992.
- Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку: програма республіканської наради: 6–8 грудня 1988 р. – К., 1988.
- Филоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1929 рр.) // АУ. – 1967. – № 1. – С. 31–34.
- Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках // НІБАУ. – 1957. – № 2. – С. 70–82.
- Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002.
- Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського Товариства історії і старожитностей у роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича (1875–1883) // УАЩ. – 2002. – Вип. 7. – С. 23–54.

Шведова О. И. Указатель «Трудов» губернских архивных комиссий и отдельных их изданий // Археографический ежегодник за 1957 год. – М., 1958. – С. 377–433.

Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: Археографічний аналіз публікацій // УАЩ. – 2002. – Вип. 7. – С. 13–22.

Короткий зміст:

Археографія (у західній науці відома під терміном *історичне едиторство*) – СГІН, що вивчає історію публікації історичних документів та розробляє теорію і методикау їх видання. Поділяють на польову (виявлення та облік), камеральну (науковий опис) та едиційну (наукове видання).

Основні типи видань історичних документів: наукові (насамперед для використання у наукових дослідженнях); науково-популярні (для ширшого за професійне кола користувачів); навчальні (для засвоєння навчальних програм).

Основні види видань документів: фондові (документи одного фонду, колекції); тематичні (різноманітні документи незалежно від фондоутворювача з однієї теми); одного різновиду (приміром, листи, мемуари тощо); однієї особи.

Форми видань: корпус (звід); серія; збірник; моновидання; альбом; буклет; плакат; публікація в періодичному виданні.

Способи видань: репродукція (факсиміле, репрографія, репринт); скриптура.

Прийоми передачі тексту при науковому виданні: дипломатичний (максимальне збереження графічних елементів писаного джерела, орфографії та пунктуації); науково-критичний (ігнорування окремих особливостей тексту: внесення в рядок надрядкових знаків, розкриття титлів, сучасний правопис тощо).

Види скороченої передачі тексту документів при виданні: витяг; опускання частин, що повторюються (їх маркують умовними позначками); часткова публікація складних документів (публікація закінченої за формою та змістом частини: розділу, параграфа, пункту тощо); публікація таблиць і картографічних документів у витягу.

Види скороченої передачі змісту документів: регест (широкий, короткий, одиничний, частковий, груповий); анотація; таблиця (для чисельних даних).

Історію української археографії нині розглядають не як нанизування інституцій та перелік виданих ними збірників документів (екстенсивний напрямок студій), а у ширшому історіографічному та

історико-культурному контексті. Саме їх слід враховувати, роблячи далі огляд публікації документів в Україні від XIX ст. до сьогодні (романтизм, позитивізм, розвиток історичної науки та звернення *ad fontes*, народництво і тиск ідеологій, суб'єктивний фактор і державне замовлення тощо).

«Журнальний період»: харківські альманахи першої третини XIX ст.

Наукові товариства і комісії (XIX – початок XX ст.): окрім Київської та Львівської археографічних комісій – Одеське Товариство історії і старожитностей, губернські архівні комісії, УНТ.

Періодичні органи, що постійно друкували документи (XIX – початок XX ст.): КС, Чтения в историческом обществе Нестора летописца, Сборник Харьковского историко-филологического общества, «Труды» губернських архівних комісій, неофіційні відділи епархіальних відомостей (особливо – «Киевских епархиальных ведомостей») та губернських відомостей (особливо – «Черниговских губернских ведомостей»).

Персоналії (XIX – початок XX ст.): В. Антонович, Д. Багалій, М. Василенко, С. Голубев, М. Грушевський, М. Іванишев, І. Каманін, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, В. Модзалевський, Я. Новицький, В. Перетц, М. Петров, К. Студинський, Ф. Тітов, С. Томашівський, І. Франко, В. Щербина, Д. Яворницький та ін.

Публікація документів в УРСР та Україні: Археографічна комісія ВУАН та АН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ і його Львівське відділення; джерельні публікації архівних установ; ювілейні видання документів. Тематичні та хронологічні пріоритети.

Принципи й правила публікації: для кращого засвоєння матеріалу варто перечитати археографічні передмови до збірників документів та погортати самі збірники документів.

Тема 5. Дипломатика

План

Предмет і завдання дипломатики. Акт. Класифікація актів. Репертуар українських актів. Поділ документів. Формуляр документів. Дипломатичний аналіз. Усталення сучасного формуляра документів. Неодипломатика.

Література

- Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К., 1963.
- Віслобоков К. А. Проблеми джерелознавства історії українського права // АУ. – 2002. – № 1–3. – С. 24–34.
- Дашкевич Я. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (Нарис з української дипломатики) // АУ. – 1968. – № 1. – С. 20–27.
- Дашкевич Я. Р. Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. А. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 113–137.
- Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1997. – Т. 2. – С. 35–48.
- Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упорядн., автор передмови та коментарів В. Й. Горобець. – К., 1993.
- Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.
- Каштанов С. М. Русская дипломатика. – М., 1988.
- Мыщук Ю. А. О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории / Ред. кол.: Н. П. Ковальский (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 1985. – С. 107–113.
- Стафійчук В. В. Відбиття статусу Нової Запорозької Січі у формулярах листування коша з гетьманом К. Розумовським // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – С. 227–231.
- Стафійчук В. В. Формуляри документів коша Нової Запорозької Січі про надання у нагляд лісових угідь як джерело з історії Запорозжя та його діловодства // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – С. 231–237.
- Яковенко Н. М. Про критерії автентичності поземельних актів XV – першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1991. – С. 3–9.

Короткий зміст:

Дипломатика – СІД, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел та методику їх опрацювання. Творцем наукової дипломатики вважають французького монаха-мавриста Жана Мабільона, автора праці «Про справу дипломатики шість книг» («De re diplomatica libri sex», Париж, 1681).

Акт – у російському джерелознавстві – документи договірною характеру певної юридичної форми, що регулюють приватно- та публічноправові взаємини. Західноєвропейське трактування ширше: всі документи, що мають юридичну, правову основу й охоплюють, окрім документів договірною характеру, законодавчі акти, акти органів державного правління, судові, нотаріальні тощо, себто – всі документи, крім історіографічних та наративних.

Репертуар акта в українських землях розмаїтий (привілеї, універсали, судові та нотаріальні, приватні сеймові конституції, постанови, устави тощо), що дає підстави для прийняття ширшого поняття акта. Основною і важливою універсальною ознакою акта є *нормативність*. Нормативний матеріал, форми, контекст функціонування актів в Україні різняться територіально, хронологічно, культурно.

Поділ документів: за формою і правовою силою на диспозитивні (правотворчі); підтверджувальні (евіденційні); навіддиспозитивні чи немов диспозитивні (нове правове становище з'являлося після виконання додаткових процедур). *За канцелярською формою*: дипломи, листи, акти. *За характером засобу доведення у суді*: публічні (засвідчені *sigillum authenticum*, у Речі Посполитій – і княжі документи перед княжим судом); приватні. *За формою передачі*: оригінали; фальсифікати; чернетки; копії; розмножені акти.

Формуляр документа – комплекс *клаузул* (статей, закінчених за думкою виразів) документа. Поділяють на: умовний, абстрактний, конкретний, індивідуальний.

Умовний формуляр складається з початкового протоколу (інвокація, інтитуляція, інскрипція, салютація); основної частини (аренга, промультгація, наррація, диспозиція, санкція, корроборація; кінцевий протокол чи есхатокол (датум, апрекація).

Дипломатичний аналіз передбачає вивчення зовнішньої та внутрішньої форми документа, походження різновиду документів і конкретного акта, з'ясування достовірності змісту й можливості використання документа в дослідженні. Під час аналізу слід пам'ятати, що:

- документ містить *реалії* (імена, назви), *формули* (штампи), *описи* (індивідуальні вислови);
- найчастіше дослідники мають справу з неповними формулярами, які містять лише основні елементи.

Неодипломатикою називають дисципліну, що застосовує методи дипломатичного аналізу до масових документів нового часу (традиційно вважалося, що дипломатика вивчає документи до ранньомодерного часу включно).

Тема 6. Текстологія

План

Предмет і завдання текстології. Історія вивчення текстів, основні підходи. «Механічна» текстологія та всебічна критика тексту, механічний і генеалогічний методи. Основні поняття текстології. Особливості дослідження різних текстів. Текстологічні стемми.

Література

- Азбелев С. Н. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 81–106.
- Лихачев Д. С. Текстология: Краткий очерк. – М., 1964.
- Основы текстологии / Под. ред. В. С. Нечаевой. – М., 1962.
- Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. – М., 1970.

Короткий зміст:

Текстологія (у західній науці її англomовний відповідник, що виник у ХІХ ст., – *textual criticism*) – філологічно-історична дисципліна, що вивчає пам'ятки писемності, літератури і фольклору на всіх етапах існування задля їх критичної перевірки, встановлення найранішого тексту та пізніших нашарувань з метою подальшого визначення в роботі дослідників та публікації.

Історія вивчення текстів та основні підходи: пошук «незіпсованого», найкращого тексту (*codex optimus*), теорії «загальних помилок» та «подібних місць». *Механічна текстологія* – «арифметика тексту», взаємозв'язок класифікованих за зовнішніми ознаками

списків; *усебічне вивчення історії тексту* – не лише зовнішні ознаки, а й особливості роботи книжника, історія творців, переписувачів, редакторів, їхнього замислу і пріоритетів, контексту епохи тощо. Механічні методи стають у пригоді, наприклад, при встановленні авторства (характерний синтаксис тощо). Генеалогія тексту та генеалогія ідеї.

Основні поняття текстології: текст, твір, автограф, рукопис, список чернетка, копія, архетип, протограф, ізвод, редакція.

Особливості дослідження різних текстів: в одному списку (визначення пам'ятки, прочитання і розуміння тексту, кон'єктури, спостереження над рукописом (маргіналії etc.); у кількох чи багатьох списках (підготовка текстів для порівняння, аналіз окремих різночитань, вивчення вставок і пропусків, встановлення копій, протографа, визначення текстологічних прикмет, класифікація текстів); у складі збірників (з'ясування, чи існував текст самостійно, конвой, ідейний задум збірника); текстів літописів (інша термінологія, увага на складі літописних статей, їх підборі та розміщенні, перевага свідомих змін над механічними, комплексне вивчення літописних текстів, а не окремих місць із них, дублювання, географічні та особистісні акценти літописця); перекладних творів (оригінальна мова твору, мова, на яку перекладено, час і місце створення оригіналу і перекладів, глоси та інтерполяції, перекладач та мета перекладу); ілюстрованих рукописів (чи був ілюстрованим протограф, перехід сюжетів, зміни тексту, пов'язаного з ілюстраціями); друкованих текстів (опублікований текст твору – список, свідомі (поділ на слова тощо) та несвідомі (опечатки) зміни).

Текстологічні стем вінчають роботу текстолога, що розпочинається читанням і порівнянням текстів; це генеалогічні схеми, що показують взаємозв'язок зі збереженими та уявними текстами, списками, редакціями тощо.

Тема 7. Палеографія

План

Предмет і завдання палеографії.

Латинська палеографія. Теорія Ж. Маллона. Палеографія і математична статистика (Л. Жиліссен, Л. Кисельова). Класифікація

письма. Періодизація. Градація курсивних почерків. Латинські почерки українського походження. Неографія.

Палеографія кириличного письма. Основні етапи розвитку письма та його типи. Український скоропис, його періодизація, характерні риси і територіальні відмінності. Неографія.

Зовнішні ознаки пам'яток української писемності (матеріали і знаряддя письма, форми діловодства, оздоблення, оправа).

Використання палеографії в роботі історика: практична робота зі скорописом XVI–XVIII ст.

Література

- Арциховський А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М., 1944.
- Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія структура, опис. – К., 2005.
- История и палеография: Сборник статей / Ред. кол. В. И. Пуганов. – М., 1993. – Вып. 1–2.
- Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
- Захарчишина П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // ІДВ. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 189–194.
- Іваницька І. О. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. Л. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 181–186.
- Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – М., 1979.
- Кисилева Л. И. Новые методы определения почерков (палеография и математическая статистика) // ВИД. – Л., 1982. – Т. XIII. – С. 250–272.
- Кісь Я. П. Палеографія: Навч. посібник. – Львів, 1975.
- Кріль М. М. Основи палеографії: Навч. посібник. – К., 1995.
- Логвин Г. З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII ст. – К., 1974.
- Люблинская А. Д. Латинская палеография. – М., 1969.
- Мажуга В. И. О технике средневекового латинского письма // ВИД. – Л., 1981. – Т. XII. – С. 297–312; Л., 1982. – Т. XIII. – С. 272–293.
- Малов В. Н. Итальянская школа латинской палеографии и теория Маллона–Маришала // ВИД. – Л., 1985. – Т. XVII. – С. 321–342.

- Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.
- Мацюк О. Я. Історія українського паперу. – К., 1994.
- Павленко Н. И. История письма. – Минск, 1987.
- Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма XV–XVIII вв. / Сост. И. Каманин. – К., 1899. – Вып. 1.
- Палеография. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. (Пособие для практических занятий). – М., 1967.
- Панашенко В. В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. // ІДВ. – 1972. – Вип. 7. – С. 88–92.
- Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974.
- Панашенко В. В. Про стан і деякі завдання в розвитку української палеографії // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. Л. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 164–180.
- Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. – М., 1970.
- Рейсер С. А. Русская палеография нового времени: Неография. – М., 1982.
- Ружицький Е. Й. Скорочення в латинських документах XIV–XVIII ст. (на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові) // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. Л. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 138–162.
- Ружицький Е. Й. Скорочення в латинському готичному письмі XIII–XVI ст. (за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові) // ІДВ. – 1972. – Вип. 7. – С. 93–102.
- Ружицький Е. Й. Цифри латинського письма XIV–XVIII ст. (на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові) // ІДВ. – 1971. – Вип. 6. – С. 145–153.
- Срезневский И. Славянорусская палеография XI–XIV вв. – СПб., 1888.
- Таченко Т. Н. Палеография немецких документов XVI–XVIII вв.: Автореф. дисс. ... к. ист. н. – Л., 1979.
- Таченко Т. Н. Палеография немецких документов XVIII в. // ВИД. – Л., 1982. – Т. XIII. – С. 293–313.
- Тихомиров М. Н., Муравьев А. В. Русская палеография. – М., 1982. – С. 32–63.

- Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003. – С. 17–38.
- Хомуцька З. С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 195–202.
- Царьова Н. М. Палеографічний альбом латинського скоропису 14–17 ст.: на матеріалах актових книг // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: програма республіканської наради: 6–8 грудня 1988 р. – К., 1988. – С. 195–196.
- Черепнин А. В. Русская палеография. – М., 1956.
- Шестакова Н. Палеографія кириличних документів XVI–XVII ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. II. – С. 61–69.
- Щепкин В. Н. Русская палеография. – М., 1967.
- Яковенко Н. М. Передумови розвитку і характер латинського палеографічного письма на Правобережній Україні в II половині XVI – I половині XVII ст. (на матеріалах актових книг Київського воеводства ЦДІА УРСР) // АУ. – 1978. – № 6. – С. 8–19.
- Яковенко Н. Н. Источники изучения латинского письма на Правобережной Украине в конце XVI – первой половине XVII в. (на материалах архивных и библиотечных хранилищ УССР) // ВИД. – Л., 1983. – Т. XIV. – С. 285–299.
- Яковенко Н. Н. Палеография латинского документального письма на Правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII в.): Автореф. дисс. ... к. ист. н. – К., 1983.

Короткий зміст:

Палеографія – СІД, що вивчає давнє письмо, його еволюцію, характерні особливості та зовнішні ознаки пам'яток писемності. Першопочатково вважалася складовою дипломатики, із XIX ст. – окрема дисципліна.

У студіях із *латинської палеографії* важливу роль відіграє *теорія Ж. Маллона* про те, що до еволюції форм літер призвели не естетичні вимоги (окрім каліграфічного варіанта) та властивості матеріалу для письма, а сам процес писання (потреба писати більше та швидше). Вивчаючи розвиток письма, слід зважати на технічні прийоми у роботі писця: *кут письма*, його *модуль*, *морфологію*, *дукт*, *вагу письма*. У 1970 – на початку 1980 рр. до цих п'яти елементів почали застосовувати статистичні методи з використанням ЕОМ для вираховування особливостей почерків та їх визначення.

Класифікація письма: за цільовим призначенням (рукописних книг – *scriptura libraria*, офіційних документів – *scriptura actuaria* канцелярське, ділове чи дипломатичне (звичайне)); за визначальними формами (маюскул, мінускул).

Періодизація: римське письмо I–V ст. (капітальне квадратне та рустичне, унціал, ділове (старий та новий римський курсив) письмо); початковий мінускул V–VIII ст., каролінгський мінускул IX–XI ст., готичне письмо XII–XV ст., гуманістичний курсив та створення сучасного письма XVI–XVIII ст.

Градація курсивних почерків: каліграфічний, регуляризований та біглий курсиви. Курсивні почерки поділяють на виконані професійною і непрофесійною рукою.

Латинські почерки українського походження кінця XVI–XVIII ст.: неоготичний та гуманістичний курсиви, канцеляреска.

Основні етапи розвитку кириличного письма та його типи: устав XI–XIV ст., півустав XIV–XV ст.; скоропис XV–XVIII ст. Від кінця XVIII ст. – неографія.

Особливості українського скоропису: хронологічні й територіальні відмінності та зовнішні впливи (приклад Слобожанщини), вплив латинської палеографії.

Оздоблення: орнаментальні прикраси (заставки, кінцівки, в'язь (інколи виділяють в окремий тип кириличного письма), ініціали, декоративні прикраси на полях), мініатюри (ілюстрації у «лицевих» рукописах), золото сусальне і творене, кіновар.

Знаряддя та матеріали письма: перо, стилос, атрамент, пергамент, береста, папір.

Конструктивні елементи оправ: покриття (суцільне, складене, лаковане, з клапаном, гаптоване), кришки, книжний блок та кріплення, корінець (глухий, порожнистий, прямий, заокруглений, каширований), обрізи (чистий, торшонований, фарбований, визолочений), каптал, форзац, фурнітура (застібки, шпеньок, пробій, вертлюг, жуки (пуклі), середники, наріжники).

Додаткова термінологія для засвоєння: виносні літери, слова під титлом, лігатура, паерка, скріпа, маргіналії, манікули, пагінація, палімпсест, інтролігаторство, бібліографічні формати книг (*in folio* (2°), *in quarto* (4°), *in octavo* (8°)), зошит (зшиток), кодекс, фоліант, зв'язка, лібра, риза, беля, скрипторій.

Тема 8. Філігранологія

План

Предмет і завдання філігранології, її розвиток. Знаки на папері. Історія паперового виробництва в Україні. Особливості українських філіграней. Офіційна регламентація філіграней. Філіграні як історичне джерело.

Література

- Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // ЗНТШ. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 284–332.
- История и палеография: Сборник статей / Редкол. В. И. Пуганов (отв. ред.) и др. – М., 1993. – Вып. 1–2.
- Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651). – К., 1923.
- Клепиков С. А. Филигранные и штамповые знаки на бумаге русского и иностранного производства 17–20 вв. – М., 1959.
- Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках. – Вильнюс, 1979.
- Мацюк О. Історія паперу як спеціальна історична дисципліна // Студії АСД. – 1998. – Т. 3. – С. 69–72.
- Мацюк О. Історія українського паперу. – К., 1994.
- Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.). – К., 1974.
- Мацюк О. Я. Роль філігранології у встановленні часу написання недованих документів // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 256–268.
- Мацюк О. Я. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. – К., 1992.
- Сварник І. Пам'яті Ореста Ярославовича Мацюка (1932–1999) // УАЩ. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 742–745.
- Филигранологические исследования: теория, методика, практика: Сборник научных трудов / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – Л., 1990. – 154 с.

Короткий зміст:

Філігранологія – СІД, що вивчає історію паперу та водяних знаків на ньому (характерні для європейського паперу), а також історію

поширення, технологію та центри виробництва паперу, історію папірень, генеалогію їхніх власників, геральдику водяних знаків тощо (приблизно упродовж XIV – середини XIX ст.). Першопочатково була частиною палеографії. Виникла у XVIII ст., великих успіхів досягла на початку XX ст., а її бурхливий розвиток припав на післявоєнний час; від 1959 р. почали скликатися міжнародні конгреси істориків паперу, а 1960 р. було створено Міжнародне товариство істориків паперу. Найвідоміший український фахівець у цій галузі – Орест Мацюк (1932–1999 рр.). Перше і одне з найважливіших завдань філігранології – датування письмової пам'ятки.

Знаки на папері: філіграні (водяні, чи технічно – дротяні, знаки) мають емблемну та/або літерну частини; вержери (*фр.* vergeures, *нім.* Rippen, *англ.* chain lines, *пол.* żerebka) і понтузо (*фр.* pontouseaux, *нім.* Bindendraht, *англ.* laid lines, *пол.* kresy) – відбитки подовжніх та поперечних дротиків, що використовувалися для підтримки паперової маси; від густоти їх розміщення залежала якість паперу; штемпелі.

Історія паперового виробництва в Україні:

- черпальний (ручний) спосіб (перша половина XVI – приблизно до середини XIX ст.): основна сировина – ганчір'я, для клею – продукти тваринництва; техніка – ступи, млини, преси, сита, столи, рол-«голендер»; використання енергії води;
- машинне виробництво (поступовий перехід від 1840-х рр.; фабричне виробництво з другої половини XIX ст.): нова техніка, зокрема на паровій енергії (папероробні машини, бігуни тощо); розширення асортименту сировини (деревина, солома, сухі бур'яни); заміна тваринних клеїв на каніфоль та каолін; використання хлориду; розширення репертуару сортів паперу.

Особливості українських філіграней: для водяних знаків XVI–XVII ст. характерна відсутність літерної частини, а емблемна складалася із герба (її звичайно розміщували справа, зліва чи посередині аркуша), звідси – складність ідентифікації через подібність геральдичних знаків. Наприкінці XVIII ст. – відхід від західноєвропейських взірців (великі розміри; порівняно мала емблемна частина; вказівка населеного пункту, де виготовлено папір; поширення знаку *Pro Patria* з кінця XVIII ст. до 1820 р., тоді як на західноєвропейському папері знак *Pro Patria* був поширений у 1683–1799 рр.).

Офіційна регламентація філіграней: відмінності, пов'язані з дією різного законодавства (російського й австрійського), проблеми

атрибутації західноукраїнських і порівняна легкість розшифрування підросійських водяних знаків.

Головне правило під час використання філіграней: водяний знак дає змогу встановити нижню межу появи недатованого тексту на конкретному папері (не раніше, ніж папір створено), однак з'ясувати більш-менш точну дату написання на основі лише філіграні немає можливості. Тут слід залучати інші ознаки, виокремлені за допомогою зовнішньої та внутрішньої критики.

Тема 9. Історична ономастика

План

Предмет та завдання ономастики, її основні напрями (лінгвістичний та історичний). Галузі ономастики. Ономастикон. Ономастичний матеріал у роботі історика (на прикладі антропоніміки: способи іменування та вибору імені, іменники як джерело, прізвищеві назви, поява сучасних прізвищ).

Література

- Антропонимика / Ред. В. А. Никонов, А. В. Суперанская. – М., 1970.
- Белей О. Сучасна українська ергонімія. – Ужгород, 1999.
- Билецкий А. О. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). – К., 1972.
- Білорус А. Про особові назви Західної Волині XVI ст. // АУ. – 1970. – № 3. – С. 36–42.
- Бучко Д. Г. Географічні назви на -івці на Поділлі (До питання про колонізацію Поділля) // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 93–98.
- Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах: Збірник наукових праць / Відпов. ред. В. В. Німчук. – К., 1996.
- Дзира Я. Відгідронімні прізвища в козацькому реєстрі 1649 року // СІД. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 234–266.
- Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми // СІД. – 2007. – Число 15. – С. 262–281.
- Историческая ономастика / Редкол. А. В. Суперанская (отв. ред.) и др. – М., 1977.

- Качарава Д. Д., Квирквелия Г. Т. Города и поселения Причерноморья античной эпохи: Малый энциклопедический справочник. – Тбилиси, 1991.
- Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К., 1984.
- Компан О. С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 54–64.
- Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на **-ичі**). – К., 1981.
- Маслійчук В. «Шляхетськість» слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 27–41.
- Ономастика: Сб. статей / Под ред. В. А. Никонова. – М., 1969.
- Ономастика Полісся / І. М. Железняк та ін. (ред.). – К., 1999.
- Ономастика. Республіканський міжвідомчий збірник / К. К. Цілуйко (відп. ред.). – К., 1966.
- Ономастика східних слов'ян. Тези доповідей наукового семінару / І. М. Железняк (відп. ред.). – К., 1996.
- Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Авт. кол.: О. В. Абакумов та ін. – К., 1992.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Гол. упоряд. О. В. Тодійчук. – К., 1995.
- Свердлов М. Б. К изучению древнерусских топонимов как исторического источника // ВИД. – Л., 1982. – Т. XIII. – С. 109–131.
- Сумцов Н. Ф. Малорусския фамильныя прозвания // КС. – 1885. – № 2. – С. 215–228.
- Суперанская А. В., Исаева З. Г., Исхакова Х. Ф. Топонимия Крыма. – М., 1997. – Ч. 1–2.
- Стрижак О. С. З історії формування методів топонімічних досліджень у вітчизняній науці // ІДВ. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 244–260.
- Франко І. Причинки до української ономастики // Його ж. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1981. – Т. 36: Літературно-критичні праці (1905–1906). – С. 391–426.
- Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачей реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979.
- Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К., 1977.

Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. – М., 1970.

Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI в.) // ВИД. – Л., 1987. – Т. XIX. – С. 22–38.

Šrámek R. Teoria onomastyczna w onomastyce słowiańskiej // Onomastica. – 2006. – Rocznik LI. – S. 9–26.

Короткий зміст:

Ономастика – дисципліна, що вивчає власні назви і водночас є галуззю мовознавства та СІД. Філолога ономастичний матеріал цікавить в аспекті розвитку мови, однак він мусить звертатися до історичного контексту, в якому назви постали. Історик шукає в ономастиконі джерельні свідчення про людей, проте має зважати на його лінгвістичну специфіку. *Історична ономастика* – дисципліна, що вивчає власні назви в історичному розвитку.

Галузі ономастики:

антропоніміка (вивчає імена людей);

топоніміка (географічні та топографічні назви). Топонімія (коло, набір географічних та топографічних назв) охоплює *ойконіми* (назви населених пунктів, що, своєю чергою, поділяються на полісоніми (міські) та комоніми (сільські)), *гідроніми* (водних басейнів), *ороніми* (підвищень), *урбаноніми* (внутрішньоміські топографічні об'єкти, як-от агороніми (назви площ), годоніми (вулиць), ергоніми (підприємств) тощо) та ін.;

етноніміка (назви народів, етнічних груп тощо);

космоніміка (зорі, планети, частини Всесвіту);

теоніміка (імена богів, міфологічних персонажів) тощо.

Ономастикон – коло власних імен, уживаних тим чи тим суспільством, характеризується значною стійкістю і традиційністю, що зумовлені спільністю та однотипністю факторів постійного впливу на нього.

Основний ономастичний матеріал для дослідника минулого становлять *топоніми* й *антропоніми*, меншою мірою – *етноніми*. У топонімічних дослідженнях є такі цікаві аспекти: локалізація топонімів на сучасній карті, виявлення топонімічних типів, топонімічних синонімів (варіантів, що поділяються на діяхронічні (різночасові) та синхронічні), відновлення топонімічної системи, виявлення топонімічних шарів, зв'язків топонімії з антропонімією тощо. Найдавнішими топонімами, як правило, є гідроніми, рідше – ороніми. Гідроніми, особливо великих об'єктів, до того ж, чи не найменше зазнають пе-

рейменувань у разі завоювань, переселень тощо (в українському випадку, зокрема, переназивання радянського часу). При антропонімічному дослідженні важливо встановити різні формули імені, зв'язок формули імені із соціальним середовищем, з'ясувати антропоформанти та антропооснови. Етноніми у документах зустрічаються не так часто, як антропоніми й топоніми. Поживу для етнонімічного дослідження дають також етноантропоніми (наприклад, прізвиська, а згодом українські прізвища Башкирець, Калмик, Волошин, Лях, Литвин тощо) та етнотопоніми (Новосербія та ін.). Етноніміка традиційно має велике значення, а її дані історики залучають для вивчення етнічної та етнополітичної історії. Досліднику слід правильно відчитати та інтерпретувати етнонім із джерела (приміром, у документації Лівобережної України щодо вихідців з українських воєводств Речі Посполитої застосовано означення «поляки», однак тут мова не про етнічних поляків, а власне про тамтешніх мешканців, найперше українців), що інколи зробити важко, як-от із відомими росами/русами у візантійських текстах IX–X ст. Не варто забувати, що окремо взяті етноніми могли перетворюватися на інвективи (наприклад, «поліщук», «москаль» тощо), що історичний зміст етноніма не обов'язково збігається з букввальним.

Способи іменування – хронологічно та соціально зумовлені.

Римське ім'я мало 3 компоненти: *praenomen* – власне ім'я (їх було 18), *nomen* (родове ім'я, що передавалося у спадок), *cognomen* (ім'я-відгалуження роду, що передавалося у спадок). Усі три елементи разом склали ім'я повноправного римського громадянина. Ім'я громадянки утворювалося від родового імені батька, іноземці йменувалися за своїми звичаями, однак у документах їхні імена дещо змінювалися під впливом римської фонетики та орфографії тощо. Імена варварів Північної та Центральної Європи відзначалися різноманітністю, позаяк ім'я надіяли індивідуальними ознаками. Ім'я дитини могло містити компонент з імені батьків. Упродовж XI–XIII ст. у Західній Європі варварські імена витісняються християнськими. XII–XIII ст. – поява прізвищ знаті, XIII ст. – початок проникнення прізвищ у міське середовище.

У традиційному християнському соціумі імена давалися за церковним календарем. Залежно від соціального статусу це правило зберігалось до різного часу (наприклад, в українському селі до XX ст.). Для нового часу та сучасності характерний вибір імені (ідентичність, мода, політика). *Прізвища* у сучасному розумінні

слова (передаються від покоління до покоління) у ранньомодерний час мали лише представники соціальних верхів. Для решти характерні *прізвищеві назви*, що могли змінюватися в однієї людини упродовж життя. Усталення сучасних прізвищ для усього загалу – ХІХ ст., однак у селі могло існувати водночас з прізвищем одне чи кілька прізвищ у тієї самої людини.

Тема 10. Геральдика

План

Предмет та завдання геральдики. Герб: поява, розвиток, значення як історичного джерела. Формальна геральдика: зображення герба і правила його складання, гербовий щит та його топографія, геральдичні закони. Блазонування герба. Гербівники як джерела геральдичної інформації.

Геральдична символіка на українських землях: знаки князівської влади та проблема походження тризуба; шляхетські герби та їхні особливості у Речі Посполитій (гербові роди); територіальна (земельна), міська, корпоративна символіка; козацька геральдика; виникнення національної символіки, її історія; міські герби радянської доби і «протигеральдичний» сенс радянської символіки; державний герб України.

Література

- Бабенко А. Г. До питання емблематики радянських міст // ІДВ. – 1971. – Вип. 6. – С. 198–205.
- Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – М., 1990.
- Геральдика: Материалы и исследования: Сборник научных трудов / Науч. ред. Г. В. Вилинбахов. – Л., 1987.
- Гречило А. Документи про складання ескізів гербів Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 214–216.
- Гречило А. До питання про герб Києва в кінці ХV – кінці ХVІІІ ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. ІІ (1995–1997 рр.). – С. 93–98.

- Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // ЗНТШ. – 2006. – Т. ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 114–142.
- Гречило А. Українська міська геральдика. – К.; Львів, 1998.
- Иоаннисян О. М. Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (литература и источники) // Геральдика: Материалы и исследования: Сборник научных трудов / Науч. ред. Г. В. Вилинбахов. – Л., 1983. – С. 109–112.
- Ищенко Я. О. Використання військової символіки у гербах українських міст 60–80-х років ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 64–71.
- Ищенко Я. О. Геральдика в Україні: істоірографія проблеми (60-ті – 90 рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 61–73.
- Ищенко Я. О. Фах авторів міських гербів України 60-х – 80-х рр. ХХ ст. // СІД. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 133–146.
- Ищенко Я. О. Формування емблематичного ряду міських гербів рядянської доби: генеза історичної традиції // ААД. – 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 458–480.
- Калкан И., Емельянов М. Тематический указатель геральдической литературы. – Одесса, 1998.
- Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1974.
- Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – 1966. – № 1/2. – С. 82–90.
- Либерман Д. В. О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // ВИД. – Л., 1987. – Т. XIX. – С. 217–227.
- Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
- Маслійчук В. «Шляхетськість» слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 27–41.
- Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – 2007. – Вип. VI. – С. 45–85.
- Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XVI–XVIII ст. – Харків, 2008.

- Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Х., 2009.
- Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // СІД. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 147–164.
- Петриченко І. До питання про запровадження міських гербів у Чернігівському намісництві у 80-х роках XVIII століття // ЗНТШ. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 264–277.
- Рапов О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 62–69.
- Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.
- Савелов А. М. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства. – Изд. второе. – Острогжск, 1897.
- Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995.
- Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992.
- Слейтер С. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М., 2007.
- Смоленський В. Символіка Переяславщини та Слобожанщини // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 52–58.
- Шаланда А. Генезіс «Пагоні» – дзяржаўнага герба Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2001. – Nr. 16. – S. 152–158.
- Шаланда А. Мяшчанская геральдыка ВКЛ у XV–XVIII ст.: да пастаноўкі праблемы // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2003. – Nr. 19. – S. 229–235.
- Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48.

Короткий зміст:

Геральдика (гербознавство) – СІД, що вивчає герби (виникнення, розвиток, закони складання, використання) та герботворчість.

Герб – пізнавально-правовий знак, складений за певними правилами.

Поява та розвиток: «темні» століття геральдики, проблема еволюції родової, власницької символіки, XI ст. – прихований пе-

ріод розвитку, «жива геральдика», XII ст. – початок складання геральдики як системи та поява інституту герольдів; XIII ст. – зростання кількості гербів та їх широке використання; XIII–XIV ст. – поява гербів міст та міських корпорацій; XVI–XVII ст. – «інфляція» герба, поява наукового гербознавства («батько геральдики» – французький геральдист, єзуїт Клод Франсуа Менестріє (1631–1705)). *Джерельне значення*: атрибуція пам'яток матеріальної культури, дані з політичної історії (території, династичні шлюби, територіальні претензії тощо), демографічні процеси, ментальна історія та ін.

Формальна геральдика – система правил про зображення та складання герба. *Повний герб*: щит, шолом (чи його замісник), шоломова емблема, намет, щитотримач, девіз. *Гербовий щит* – основний, а часто єдиний для дослідників елемент герба. *За формою*: старофранцузький чи норманський, французький новий, іспанський, англійський та ін. *За поділом*: розсічений, перетятий, скошений тощо (більше 30 варіантів). *Топографія*: глава, правий та лівий кантон глави, серце, правий та лівий боки, правий кантон підніжжя, підніжжя, лівий кантон підніжжя. *Геральдичні кольори*: емалі (червона, пурпурова, голуба, зелена, чорна, оранжева), метали (золото та срібло), покриття (біляче та горностаєве хутра). *Негеральдичні (природні) кольори* – для негеральдичних фігур (негеометричних зображень на щиті, що поділяють на природні, штучні та легендарні). *Геральдичні закони*: найзагальніший – заборона розміщувати метал на металі, емаль на емалі, покриття на покритті у гербовому полі; рух у композиції на гербовому щиті спрямований управо; розміщення кількох гербів на щиті відбувається згідно з достоїнством кожного; прочитання герба відбувається за правилами та ін. *Блазонування герба* (короткий та точний опис/прочитання за правилами): основна увага на щит та його ділення, зображення в центрі, верхній, правій, лівій та нижній частинах; колір поля/полів за ієрархією відповідно до поділу щита; тип і колір геральдичної фігури/фігур за ієрархією відповідно до поділу щита; верхня частина герба (шолом із характеристикою та зазначенням положення щодо щита, шоломовий намет та його колір, шоломова емблема); щитотримачі та позащитові знаки; девіз. Основне правило: щит читають/описують зверху вниз і справа наліво. *Гербівники* – дослідникові української історії варто пам'ятати про гербівник Каспра Нешецького (Kaspra Niesieckiego) «Korona polska» (1728–1744), що свого часу

був одним із найкритичніших у Європі та зберіг певне значення досьогодні, «Herbarz polski» Адама Бонецького (Adama Bonieckiego) (1899–1914), «Малороссийский гербовник» (1914) Владислава Лукомського та Вадима Модзалевського.

Геральдична символіка на українських землях: рубежі, знамена, мітки; князівський тризуб і складності його інтерпретації, проблема побутування тризуба після Києворуської доби, тризуб у державній символіці під час Української революції та причини його вибору, тризуб в УПА, ОУН, поза межами УРСР, Малий та Великий державні герби України; шляхетські герби – символи не родини, а роду, надання герба, усиновлення до герба, індігенат; козацька геральдика: герб Війська Запорозького та процес творення особистих гербів старшини; міські знаки, їх поява, зміна зображень та сфера застосування; воеводські, сотенні, полкові та губернські герби; радянська символіка: причини появи та ідеологічне навантаження.

Тема 11. Сфрагістика

План

Предмет, завдання, методи та прийоми сфрагістики. Сфрагістичні знаки та їх функції. Класифікація сфрагістичних пам'яток. Різновиди печаток. Сфрагістичні пам'ятки на українських землях.

Література

- Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2005.
- Борщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20–80-ті рр. XX ст.). – Луцьк, 2001.
- Ватуля Б. С. З історії української радянської сфрагістики // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 225–232.
- Гавриленко В. О. Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // ІДВ. – 1972. – Вип. 7. – С. 138–152.
- Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 248–262.

- Гавриленко В. О. Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 292–308.
- Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К., 1977.
- Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. – 1991. – Т. ССXXII: Праці історико-філософської секції. – С. 270–291.
- Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // ЗНТШ. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 255–263.
- Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 242–257.
- Ершевский Б. Д. Дрогичинские пломбы. Классификация, типология, хронология (по материалам собрания Н. П. Лихачева) // ВИД. – Л., 1985. – Т. XVII. – С. 36–57.
- Зоценко В. Киеворуські печатки з давнього Вишгорода XI–XII століть // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 234–241.
- Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1974.
- Крип'якевич І. П. Стан і завдання української сфрагістики // УІЖ. – 1959. – № 1. – С. 115–119.
- Маркевич О. В. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // ІДВ. – 1969. – Вип. 4. – С. 246–254.
- Маркевич О. В. Печатки міст Галичини як історичне джерело // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 222–237.
- Маркевич О. В. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. Л. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 354–371.
- Маркевич О. Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині // НІБАУ. – 1963. – № 6. – С. 15–19.
- Мацюк О. Я., Шевчук Р. М. Нововиявлена печатка 1176 року у фондах ЦДІА УРСР у м. Львові // АУ. – 1985. – № 3. – С. 65–66.

- Однороженко О. Українська міська сфрагістика XVI–XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2006. – Т. 12. – С. 199–230.
- Однороженко О. А. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Х., 2003.
- Пархоменко О. Сфрагістичні пам'ятки як історичне джерело // СІД. – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 196–213.
- Перкун В. «...І печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.). – К., 2002.
- Перкун В. П. Костельні печатки: Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800–1916): За матеріалами Державного архіву Вінницької області. Каталог. – К.; Вінниця, 1998.
- Скочилас І. Джерела до вивчення парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX століть // ЗНТШ. – 2006. – Т. ССІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 96–113.
- Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-покажчик / М. Ф. Дмитрієнко (ред.) та ін. – К., 1997. – Ч. 2: Нумізмати́ка. Сфрагістика.
- Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Вст. ст. і укладач В. О. Гавриленко. – К., 1991.
- Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // ІДВ. – 1972. – Вип. 7. – С. 152–160.
- Янин В. А. Актовые печатки Древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т. I–II.
- Gumowski M., Haisig M., Mikulski S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960.

Короткий зміст:

Сфрагістика, або *сігілографія* – СІД, що вивчає виникнення і функціонування знаків засвідчення вірогідності документів і речей (разом із матеріалом, з якого вони вироблені, формою, зображеннями тощо).

Методи і прийоми: сфрагістична аналогія (порівняння з іншими сфрагістичними пам'ятками за усіма параметрами: легенди, зображення, матеріал, спосіб з'єднання тощо); порівняльно-сфрагістичний метод (порівняння пам'ятки з даними історії, мовознавства, мистецтвознавства: символи й емблеми, графічні та мовні особливості легенд, зміст написів тощо); дослідження індивідуальних прийомів

майстрів; артибутація анонімних князівських пам'яток за зображеннями святих; методи природничих наук (хімічний аналіз тощо); нанесення сфрагістичних пам'яток на карту, статистичні обрахунки та ін. Під час вивчення сфрагістичних пам'яток – перевага перед однією печаткою об'єданого за функціональною ознакою комплексу; з'ясування спільного та відмінного у групі, класифікація; вивчення пам'ятки (якщо вона разом із документом) невідривно від акта, до якого прикладена. В роботі зі сфрагістичними пам'ятками можлива їхня реставрація, створення муляжів, фото. Однак історики при роботі з довідковою літературою часто користуються перемальованими копіями печаток.

Сфрагістичні знаки: печатки, пломби та циліндри стародавнього світу, ґеми, пломби, булли, скарабеї, клейма (відтиски на гончарних виробках та будівельних матеріалах), штампи (відтиски спеціального штемпеля на виробках з металу). *Функції сфрагістичних знаків:* засвідчення документів (у Середньовічній Європі у X–XIV ст. – єдиний доказ правової сили, тоді зникає підпис), гарантування недоторканності (наприклад, опечатування листів), засвідчення власності, фірмові знаки, засвідчення якості, атрибут влади, фіскальний бік (мито за скріплення документа).

Класифікація сфрагістичних пам'яток: можлива за різними критеріями: хронологічна, функціональна, за зовнішніми ознаками (колір, матеріал тощо), за належністю (особисті, державних установ та ін.). За формальною ознакою поділяють на ті, що при документах (датується за його текстом), та розрізнені пам'ятки (археологічні знахідки, музейні експонати). Печатки за зображеннями поділяють на: гербові, портретні, написові, образіві (агіографічні, архітектурні тощо малюнки).

Різновиди печаток («печать» – і матриця/штемпель, і відбиток): вислі та прикладні. Зокрема: *булли* – середньовічні вислі печатки, відтиснені на металі, поділяють на хрисовули (золоті), аргировули (срібні), молівдовули (свинцеві), в окремих випадках існують до новітнього часу для надання документів урочистості (у Ватікані – до початку XX ст., в Україні, приміром, – на пергаментних грамотах Андрія (Шептицького)); *сигнети* – печатки-персні (від античності до XX ст.), від XIV ст. – зручніші прикладні: зокрема, «печатки на папері», та відбитки безпосередньо на спеціальному матеріалі – спочатку на воску та сургучі, згодом – воскомастиці (колір – важлива вказівка для дослідника: чорний використовував, приміром,

константинопольський патріарх, певний час червоний належав августійшим особам, змінившись на блакитний тощо), від XIX ст. – сажові та фарбові відбитки; *контрпечатки* – дрібні печатки, прикладені на звороті великих воскових задля збільшення вірогідності документа; *кустодії*: паперові (на прикладну печатку зверху накладений папірець для кращого збереження) та металічні, дерев'яні, кістяні чи шкіряні (коробочки та оправы, в які вкладалися воскові й воскомастичні печатки).

Сфрагістичні пам'ятки на українських землях: найдавніші – у давньогрецьких містах Ольвії, Херсонесі, Тірі та ін. (VII–V ст. до н. е.); давньоруські печатки (князівські з грецькими написами та архаїчної традиції, типу «Господи, помози», таємниче «Дьнслово»; печаті з патрональними зображеннями святих; булли митрополитів та єпископів; боярські печатки); особисті печатки шляхетські, міщанські, козацькі та духовенства; міські, корпоративні та сільські печатки; печатки церковних інституцій. Одна з можливих класифікацій сфрагістичного матеріалу на українських землях: державницькі; територіальні; родові, особисті, церковні, урядові та різних установ.

NB Тим, хто цікавиться західноукраїнською церковною сфрагістиккою, слід звертатися до численних статей Ірини Скочильяк та її дисертації «Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.» (К., 2004), а печатками Гетьманщини – до праць Ігоря Ситого, зокрема дисертації «Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського» (К., 2002).

Тема 12. Нумізматики

План

Предмет і завдання нумізматики. Основні поняття нумізматики. Методи та прийоми нумізматичного дослідження. Нумізматичні скарби. Початок карбування монети, античні монетні системи та монетна справа в Європі. Псування монети.

Історія обігу монет на території України.

Література

- Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья. – Николаев, 1997.
- Анохин В. А. Монеты античных государств Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989.
- Бакалець О. Гроші та грошовий обіг на Поділлі XVII–XVIII ст. (за скарбовими матеріалами 1844–2005 рр.) // СІД. – 2006. – Число 13. – Ч. 1. – С. 97–126.
- Бакалець О. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. // СІД. – 2005. – Число 12. – Ч. 1. – С. 142–171.
- Брайчевський М. Ю. НумізMATика в темах давньої історії східнослов'янських племен // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 141–166.
- Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. – К., 1959.
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. I: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 373–411.
- Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології / З попереднім словом проф. Ветухова, за ред. академіка Д. І. Багалія. – Харків, 1927. – Ч. 2. – С. 5–52.
- Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII ст. // Науковий збірник за 1924 р. Записки УНТ, тепер історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – 1924. – Т. XIX. – С. 62–65.
- Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 203–214.
- Зварич В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // АУ. – 1971. – № 2. – С. 13–21.
- Зварич В. В. НумізMATичний словник. – Львів, 1972 [є й інші видання].
- Зварич В., Шуст Р. НумізMATика: Довідник. – Тернопіль; Львів, 1998.
- Зверев С. В. К истории русско-шведских технико-нумизматических связей // Естественнаучная книжность в культуре Руси / Отв. ред. и сост. А. Ю. Самарин. – М., 2005. – С. 99–105.
- Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 290–298.
- Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. – М., 1975.

- Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. // *Магістеріум*. – 2001. – Вип. 6: Археологічні студії. – С. 38–44.
- Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
- Котляр М. Ф. Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV – першої чверті XV ст. // *ІДВ*. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 179–193.
- Котляр М. Ф. Нариси історію обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.
- Котляр М. Ф. Псевдочернігівські монети XIV ст. // *ІДВ*. – 1971. – Вип. 6. – С. 175–187.
- Котляр М. Ф. Сьогодні і завтра української нумізматики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. Л. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 413–422.
- Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // *НИС*. – 1971. – № 4. – С. 42–67.
- Крижанівський А. Монетна система Галицької Русі в пізньому середньовіччі (XIV–XV ст.) і взаємний вплив грошового обігу в галицьких землях та сусідніх державах // *ЗНТШ*. – 2006. – Т. ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 53–67.
- Неселовський Н. Так звана брацлавська монета // *Науковий збірник за 1924 р. Записки УНТ тепер історичної секції Всеукраїнської Академії наук*. – 1924. – Т. XIX. – С. 66–69.
- Нумизматика античного Причорномор'я: Сборник научных трудов / Ред. кол. В. А. Янин (отв. ред.) и др. – К., 1982.
- Огуй О. Розвиток монетно-лічильної системи в Молдові та Буковині у XIV–XIX століттях: поліномінації в адаптивних терміносистемах // *ЗНТШ*. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 120–132.
- Огуй О., Кагяня О., Пивоваров С. Особливості грошового обігу Буковини та Галичини у складі Габсбурзької Австрії // *СІД*. – 2001. – Число 6/7. – Ч. I. – С. 170–177.
- Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького // *Науковий збірник за рік 1926. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН*. – 1926. – Т. XXI. – С. 120–123.
- Попельницька О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI–XVII століття з села Старосілля) // *СІД*. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 204–217.

- Потин В. М. Топография находок западноевропейских монет X–XIII вв. на территории Древней Руси // Нумизматика. – 1967. – Вып. 3. – С. 106–188 [Труды государственного Эрмитажа].
- Свешніков І. К. До історії карбування монет у Львові (за матеріалами Львівського історичного музею) // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 268–276.
- Северин Г. М. Серебрянные монеты Российской империи. 1682–1801. – М., 2001.
- Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за рік 1925. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН. – 1926. – Т. XX. – С. 64–66.
- Сотникова М. П. Нежинский клад сребренников 1852 г. (реконструкция состава) // НИС. – 1971. – № 4. – С. 15–41.
- Сотникова М. П. Сребреники Киевского клада 1876 г. // НИС. – 1968. – № 3. – С. 114–137.
- Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. – Изд. четвертое, дополн. – Л., 1970.
- Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-показчик / М. Ф. Дмитрієнко (ред.) та ін. – К., 1997. – Ч. 2: Нумизматика. Сфрагістика.
- Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 299–344.
- Фомин А. В. Методические проблемы систематизации кладов с куфическими монетами IX–X вв. // ВИД. – Л., 1983. – Т. XIV. – С. 74–81.
- Черепнин А. И. О киевских денежных гривнах // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 38–61.
- Чернов Є. І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 194–202.
- Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні в XVII віці власна монета?) // Науковий збірник за 1924 р. Записки УНТ, тепер історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – 1924. – Т. XIX. – С. 55–61.
- Шугаевский В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк. – Чернігів, 1918.
- Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета // Науковий збірник за рік 1926. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН. – 1926. – Т. XXI. – С. 112–119.

- Шуст Р. Еволюція монетного господарства Львова в XVI ст. // ЗНТШ. – 2006. – Т. ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 68–81.
- Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2007.
- Щелоков А. А. Монеты СССР. – Изд. втор., перер. и дополн. – М., 1989.
- Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.
- Яушева-Омельянчик Р. Монетні двори на теренах України (від минулого до сьогодення) // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2001. – № 4. – С. 27–29.

Короткий зміст:

Нумізмати́ка – наука про монети, що є пам'ятками товарно-грошових відносин, медальєрного мистецтва та техніки монетної справи, і грошовий обіг. «Батько» наукової нумізматики – професор археології Віденського університету о. Йоан-Йосиф-Іларій Еккель (1737–1798), автор восьмитомної праці «Вчення про стародавні монети» («*Doctrina nummorum veterum*», Відень, 1792–1798), де систематизовано античні монети за історико-географічним принципом.

Основні поняття нумізматики: монета, монетний тип, аверс, реверс, гурт (ребро, обріз), легенда, поле монети, номінал, лігатура, монетна стопа, проба монети, псування монети, рахункова грошова одиниця, емітент, монетне право, монетна регалія.

Методи та прийоми нумізматичного дослідження: визначення та атрибуція, датування за скарбами, порівняння монетних штемпелів, технічні методи тощо.

Робота з нумізматичними скарбами: чи всі монети з одного скарбу, відображення у письмових джерелах, опис, зважування, фотографування, визначення й атрибуція.

Початок карбування монети – рубіж VIII–VII ст. до н. е. у Лідії на узбережжі Малої Азії (XII ст. до н. е. карбування вже існувало у Китаї, пізніше – в Індії).

Античні монетні системи поділяють на дві основні групи:

1) базована на статері (від *коромисло, ваги, вага*) – ваговій одиниці, що стала назвою монетної одиниці. Метал – переважно електр (біле золото, природний сплав золота й срібла (4:1 чи 3:1), зараз – чисте золото від 16 до 69 %) і золото. Мілетська VII – початок V ст.

до н. е., фокейська VII–IV ст. до н. е., перська (золоті й срібні «крезові статери», після Дарія – золоті дарики і срібні сікли);

2) основна монетна одиниця – драхма (*жменя*) (різні), а метал – срібло. Егінська (майже одночасно з мілетською), евбейська в Аттиці та Афінах від VI ст. до н. е. (занесена на Сицилію. Від Александра Македонського), корінфська з кінця VII ст.

Римська монетна система: особливість – важливу самостійну роль відігравали мідні (бронзові) монети. Сицилія і Велика Греція – відчутний грецький вплив. Перші монети – приблизно 338 р. до н. е. – великі круглі литі кружальця з міді і бронзи на основі існуючої системи ваги, де одиницею була лібра – римський фунт. Перша монета – ас, або лібральний фунт, бо важила фунт (спочатку 272,88 г, проте згодом вага кілька разів змінювалася). Ас, як і торговий фунт, ділився на 12 унцій. Менші номінали: семіс (1/2 аса), трієнс (1/3), квадранс (1/4), секстанс (1/6), унція (1/12). На лицьовому боці – голови богів. Від III ст. – римський срібний денарій. Початок I ст. – золотий ауренс. IV ст. – золотий солід – головна монета та лічильна одиниця імперії, а згодом – *Візантії* (до XI ст. – майже без змін, з тим – у видозміненому вигляді до XV ст.; початок візантійського карбування – 498 р. – введення мідного фоліса та його фракції). Солід карбували і франкські королі.

Монетна справа в Європі:

- варварське карбування, V – середина VIII ст.: традиції пізньоримського та ранньовізантійського карбування, з часом відхід лише у зображеннях на монетах – ініціали та монограми королівського імені, позначення монетних дворів. Головна монета – золотий солід (насправді – трієнс, що карбувався у великих кількостях), а також срібні та мідні номінали. Монети – головню як міжнародні гроші;
- період каролінгського денарію, середина VIII–X ст.: перехід до срібної монети, централізація карбування та скорочення кількості монетних дворів, обов'язкове карбування імені короля на денаріях;
- період феодального денарію, X – середина XIII ст.: зростання товарообігу, розширення торговельних зв'язків та зони обігу денаріїв (Скандинавія, Прибалтика, Польща, Русь), кількісне збільшення карбування та видобутку дорогоцінних металів у середньовічній Європі (початок у VIII ст. в Богемії; чеське срібло на внутрішні потреби, німецьке (Нижня Саксонія, гори Гарца) – на

загальноєвропейські (одні з найуміліших рудокопів – монахи-цистерціанці), від XII ст. – розробка англійських рудників, джерело монетної сировини – хрестові походи). Знецінення денарію та зростання цін;

- період гроша і флорина, середина XIII – початок XVI ст.: відновлення біметалізму – 1252 р. – поява золотих флорентійських флоренів, 1266 р. – початок емісії срібних турських грошей («турнози», до початку XVI ст. гроші перетворилися на розмінні монети), від 1284 р. – карбування золотих венеційських дукатів; поява предтечі талера тестона (XV ст.).
- період талера, початок XVI ст. – XVIII–XIX ст.: «революція цін», поява головної монети світу та її карбування у різних країнах, розвиток техніки карбування та поява молотового снаряду, розвиток внутрішніх ринків і відродження мідної монети (XV ст.), співіснування різних рахункових систем, абсолютизм та створення уніфікованих монетних систем на талерній основі.

Псування монети: закон Коперника–Грешема XVI ст. (з монет однакового номіналу в обігу залишаються неповноцінні, а повноцінні стихійно вилучаються), півбрактеати (IX – початок XII ст.), брактеати (XII–XIV ст., в окремих випадках – до XVIII ст.).

Історія обігу монет на території України:

- грошовий обіг Північного Причорномор'я;
- римська монета на східнослов'янських землях, середина I – початок III ст. (переважно срібні денарії), «варварське» наслідування;
- обіг VIII–XI ст.: сасанідські драхми та куфічні дірхеми, срібляники та златники, візантійські монети (із VI ст.) та західноєвропейський денарій;
- XII–XIII ст.: «безмонетний» період: був чи не було монетного обігу? «Монетні» гривні, проблема «хутрянних грошей» та інших платіжних засобів;
- XIV–XV ст. – початок «строкатості»: празькі гроші, львівські та київські монети, татарські, литовські, польські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети. Лічильні одиниці: гривна (*marca*), копа, золотий, рубль. Руський та польський напівгрош, литовський денарій, джучидські дірхеми, празькі (широкі) гроші, флорини «in auro». Монети «добра» (*bona moneta, moneta capitulis*) та «погана» (*moneta dampni*);
- XVI–XVII ст. – тривання строкатості: збільшення монетної маси; монети Пруссії, Бранденбургу, Сілезії, Брауншвейгу, Нідерландів

тощо. Поява російської монети. Талери, дрейпельнери, соліди (шеляги), дукати (флоріни, червоні золоті, червінці), денарії (пенязя білі), орти, литовські, польські вузькі та празькі широкі гроші, боратинки, ефімки, копійки, деньги, полушки;

друга половина XVII – XVIII ст.:

- грошовий ринок Гетьманщини – початок кінця строкатості: чи існувала власна монета в Гетьманщині («монети» Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, «українські» чехи Івана Самойловича та Івана Мазепи). Російські монети, «лічба малоросійська», реформи Петра I. Шаги (тригрошовики), леви (левки);
- Грошовий ринок Речі Посполитої: проблеми монетної системи другої половини XVII ст., злотувки, тимфи, боратинки, російські монети. «Добрі» гроші та обігова монета (*moneta currens*);
- російська й австрійська монетні системи;
- радянська та польська монетні системи, чеський, угорський і румунський монетообіг на Закарпатті та Буковині.

Тема 13. Історична хронологія

План

Предмет і завдання історичної хронології. Поняття календаря та ери. Типи календарних систем. Види ер. Юліанський і григоріанський календарі. «Народний календар». Датування подій. Переведення дат на сучасний календар.

Календар на українських землях.

Література

- Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963.
- Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Ближний восток и античность. – М., 1975.
- Буткевич А. В., Зеликсон М. С. Вечные календари. – М., 1984.
- Володомонов Н. В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее. – М., 1987.
- Горбачевський Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому счислению. – Вильна, 1869.

- Горбачевський Н. Краткия таблицы, необходимыя для истории, хронологии, вообще для всякаго рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот западного края России и Царства Польского. – Вильна, 1867.
- Ермолаев И. П. Историческая хронология. – Казань, 1980.
- Заремба С. З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка // УІЖ. – 1974. – № 8. – С. 98–105.
- Каменцева Е. И. Хронология. – М., 1967.
- Кісь Я. П. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVIII ст. // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 218–224.
- Климишин И. А. Календарь и хронология. – Изд. третье, перераб. и дополн. – М., 1990.
- Купчинський О. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // ЗНТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – С. 256–269.
- Пережест О. Г. Исторична хронологія: Навчальний посібник. – Черкаси, 2004.
- Пронштейн А. П., Кияшко В. Я. Хронология. – М., 1981.
- Пчелов Е. В. Сентябрьский календарный стиль в Киевской Руси // Естественнонаучная книжность в культуре Руси / Отв. ред. и сост. А. Ю Самарин. – М., 2005. – С. 16–22.
- Рыбаков Б. А. Календарь древних славян. – М., 1962.
- Селешников С. И. История календаря и хронология. – М., 1977.
- Стрельський В. І., Титаренко П. Г. Календар визначення часу у різних народів світу. – К., 1961.
- Хоруженко О. И. Календарь Великого Княжества Литовского на рубеже XV–XVI в. // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. научн. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г. – М., 2008. – Ч. II. – С. 652–656.
- Черепнин Л. В. Русская хронология. – М., 1944.
- Шереметьева Л. Д. Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології // ІДВ. – 1972. – Вип. 7. – С. 115–125.
- Włodarski B. Chronologia polska. – Warszawa, 2007 [перше видання – 1957 р.].

Короткий зміст:

Науку про вимірювання часу – хронологію – поділяють на астрономічну (математичну) та історичну (технічну). *Історична хронологія* – СІД, що вивчає історію вимірювання часу різними народами в різний час, розвиток і взаємодію відмінних календарних систем. Традиційно основоположником хронології як науки вважають француза Жозефа Скалігера, автора праць «Про поліпшення лічби часу» (1583) та «Скарби часів» (1606), який розробив систему уніфікації літочислення, а відтак стимулював полеміку та виникнення нових студій з астрономічної та технічної хронології.

Календар – система обрахунку великих проміжків часу, основана на періодичності видимого руху небесних тіл. *Типи календарних систем*: місячні (найдавніші, переважно ісламські країни), місячно-сонячні (спроби узгодження місячної та сонячної лічби часу; вавилонський, давньоєврейський, давньогрецький, давньоримський до реформи Юлія Цезаря і Созігена, іранський, сучасний ізраїльський та ін.), сонячні (праобраз – давньоєгипетський, IV тис. до н. е.) календарі.

Ера – початкова дата системи літочислення та наступна система. *Основні види*: від створення світу (юдейська – 6 жовтня 3761 р. до н. е., антиохійська – 1 вересня 5968 р. до н. е., візантійська – 1 вересня 5508 р. до н. е., александрійська – 25 березня 5493 р. до н. е.), олімпійська (літо 776 р. до н. е.), від заснування Риму (21 квітня 753 р. до н. е.), християнська (25 грудня 1 р. н. е.), Діоклетіана (29 серпня 284 р.), вірменська (11 липня 553 р.), мусульманська (16 липня 622 р.), Республіки у Франції (22 вересня 1792 р.).

Юліанський календар: причини реформи 46 р. до н. е. та її суть (поділ року, «плутаний» та високосний (*bissextilis*) роки), поширення календаря та його недоліки.

Григоріанський календар: пропозиції змін, причини реформи 1582 р. та її суть (скорочення високосних років на 3 кожні 400 років), поширення календаря та його недоліки.

«Народний календар» та умовність такого окреслення: «народна» термінологія (назви місяців та свят), «народний» поділ доби, «народне» датування (за церковними святами, порами року та пов'язаною з ними діяльністю (наприклад, у жнива), ярмарками, регіональними подіями та подіями власного життя, явищами природи та стихійними лихами тощо).

Датування подій у документах:

Рік: роки правління (*annus imperii, annus regni*), індікти. Діонісій Малий та запровадження лічби років від Різдва Христового. Початок нового року (стилі березневий, січневий (*stilus communis* чи *stilus Circumcisionis*), вересневий, різдвяний (*stilus Nativitatis*), пасхальний (*stilus Paschalis*), благовіщенський (*stilus Annuntiationis* чи *Incarnationis*) та хронологія їх поширення). Поділ року (за річним богослужбовим колом, за сільськогосподарськими сезонами).

Місяць: латинські та національні назви місяців, назви за зодіакальними сузір'ями.

Тиждень: поява семиденного тижня та його поширення. Римські планетарні назви днів тижня та церковні, порядкова нумерація. Перший (*feria prima*) та святий дні.

День: римське позначення – від трьох базових днів: календ (перший день місяця), нон (5-й чи 7-й день місяця) чи ід (13-те чи 15-те числа); порядкова нумерація (регулярно від XIV ст.); болонська чи італійська лічба (*consuetudo Bononiensis*); за церковними святами (рухомі та неперехідні свята); за *Cisioianus*. Поділ дня: за природними явищами (*media nox* – північ, *occusus solis* – захід сонця тощо), за явищами повсякденними та побутовими (*gallicinium* – спів перших півнів, *luminibus accensis* – час запалювання світла та ін.).

Переведення дат на сучасний календар: на нову еру та січневий рік; із юліанського на григоріанський календар (1582–1700 рр. – +10 діб; 1701–1800 рр. – +11 діб; 1801–1900 рр. – +12 діб; 1 березня 1900 – 28 лютого 2100 р. – +13 діб); із церковних свят на сучасний календар (розрахунок пасхалій, встановлення вруцелети та кола місяця, врахування рухомості чи неперехідності свята, його належності до східного чи західного церковних календарів).

Календар на українських землях: лічба часу на Русі після прийняття християнства – юліанський календар з візантійською ерою, вересневий, березневий (запізнюється на 2 місяці), ультраберезневий (випереджає на 10 місяців) та циркаберезневий (початок коливається біля 1 березня) роки. Григоріанський календар на українських землях у справочинстві (із 1582 р.), полеміка навколо його поширення та повернення до юліанського на підросійській Україні (до XX ст.). Датування від Різдва Христового та першосічневий рік – із XIV–XV ст. На позначення місяців: уже від XIV ст. у кирилических пам'ятках – латинські назви (генвар, март тощо); слов'янські (січень, березень тощо) входять у вжиток із XVIII ст. Дні тижня:

у XV–XVII ст. зустрічаються нечасто. У латиномовних документах першим днем була неділя (*feria prima*). Початок нового дня – за півгодини після заходу сонця (як у добовому церковному богослужбовому циклі).

Тема 14. Історична метрологія

План

Предмет і завдання історичної метрології. Способи створення давніх мір. Функції метричних систем. Римська система мір та її вплив на європейські одиниці вимірювання. Метрична десяткова система.

Основні одиниці мір в Україні.

Література

- Барабой А. З. Про українську історичну метрологію // ІДВ. – 1964. – Вип. I. – С. 287–289.
- Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966.
- Герасименко Н. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть // ЗНТШ. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 176–194.
- Герасименко Н. О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998.
- Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // УІЖ. – 1989. – № 2. – С. 43–50.
- Герасименко Н. Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століть // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 206–233.
- Єроф'єв І. Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології / З попереднім словом проф. Ветухова, за ред. академіка Д. І. Багалія. – Харків, 1927. – Ч. 2. – С. 5–52.
- Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // НІБАУ. – 1961. – № 2. – С. 3–13.

- Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. – М., 1975.
- Рейнбот П. И. Краткая метрология европейских государств. – СПб., 1865.
- Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.) // ІДВ. – 1971. – Вип. 6. – С. 166–175.
- Сеник Я. Г. З історії метрології XVI – першої половини XIX ст. (На документальних матеріалах ЦДАІА УРСР у м. Львові) // АУ. – 1973. – № 3. – С. 57–63.
- Сеник Я. Г. Із історії обігу і стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI–XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. А. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 393–412.
- Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975.
- Сидоренко О. Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // ІДВ. – 1971. – Вип. 6. – С. 154–165.
- Сидоренко О. Ф. Про стан вивчення української метрології // УІЖ. – 1970. – № 5. – С. 106–111.
- Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М., 1970.
- Черепнин А. В. Русская метрология. – М., 1944.
- Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии XI – начало XX века. – 2-е изд. – М., 1990.

Короткий зміст:

Історична метрологія – СІД, що вивчає одиниці вимірювання довжини, площі, місткості, ваги в їх історичному розвитку, системи таких одиниць, а також прийоми та інструменти вимірювання. Початок метрології як наукової дисципліни поклав Георг Агрікола, автор «П'яти книг про міри та вагу римлян і греків» (1550 р.).

Способи створення давніх мір: тіло людини (п'ядь, крок тощо), аграрні мірки (кількість висіяного збіжжя, витраченого на обробку часу тощо), насипні мірки (найлегші для фальшування), вага металу, вагові одиниці (лібра, фунт, гривна та ін.), ратушні взірцеві ваги. Вплив на одиниці вимірювання розвитку торгівлі, математичного та «картографічного» поступу (1737 р. – винайдення теодоліта).

Функції метричних систем: вплив на формування господарських умов та сферу культури; суспільні стосунки (зацікавлені у

зростанні мір та скривджені, опір уніфікаціям та інерція мір); атрибут влади (зміцнення держави та зростання ролі ринків, що оперують великими товарними масами на великих географічних територіях, централізація та регіоналізація).

Римська система мір: характерна особливість – поняття «цілого» (*as*), базової одиниці виміру (*pes, actus* – у мірах довжини, *libra* – у мірах ваги тощо), унції (1/12 цілого) та похідних від них частин.

Мірні системи в Європі (до появи метричної системи): римська система у ранньому середньовіччі та відхід від неї (приміром, заміна фунта на марку, що почалася в Англії у IX ст.); стихійне формування локальних систем одиниць та регіоналізація (тривали подеколи до XIX ст., як-от різні акри у Англії чи 112 різних «старих» ліктів у великому герцогстві Баденському), специфічні міри і системи підрахунку в певних областях (ювелірній, гірничовидобувній тощо), слабкість уніфікаційних зусиль, складність термінології (римські терміни та їх відмінності від прототипу, регіональні відмінності тих самих одиниць, обрахунок на штуки, «сотні», «подвійні сотні» «великі сотні», «тисячі» та «великі тисячі» тощо).

Метрична десяткова система (кінець XVIII ст.): паризький меридіан, десятичний принцип, республіканські міри, запровадження у світі (Метрична конвенція 1875 р., Міжнародна система одиниць виміру фізичних величин 1960 р. та ін.).

Основні одиниці мір в Україні:

- *давньоруські одиниці виміру*, їх зміни та складності переведення у метричну систему: міри довжини (лікоть, пядь, сажень, верства та ін.), поверхні (село, плуг), сипких (кадь, половник, чверть, осьмина, уборок, лукно) та рідких (відро, бочка) тіл, ваги (пуд, берковець, міри ваги гривна та золотник), описувальні міри («перестріл» тощо);
- *міри в Україні XIV–XIX ст.*: збереження давньоруських одиниць, іноземні впливи, регіональні відмінності. «Устава на волоки» 1557 р. та «Устава на ваги і міри» 1565 р. Міри довжини (мірні шнури, аршин, миля, сажень, лікоть, чвертка, п'ядь та ін.); міри рідких тіл (відро, кварта, кадка, носатка, куфа, стоянець тощо); міри сипких тіл (колода, четверик, гарнець, осьмачка); міри ваги (камінь (пуд), берковець, кантар, безмін, гривня, око, цівка, лашт); міри земельних площ (волока, морг, плуг, соха, день, служба, гони, копа, віз, косар); спеціальні торгові міри (кипа, штука, постава, толпа (толпка), тисяча). Спроби контролю та уніфікації

- у XVIII ст. (введення загальнодержавних стандартів у Російській імперії у 1730-х рр., реформа у Речі Посполитій 1764 р.) та інерція традиційних мір; Комісія зразкових мір Російської імперії та закон «Про систему російських мір та ваг» 1835 р. і «Положення про міри і ваги 1842 р.» (сажень, фунт, четверик); віденська система мір у Галичині;
- *метрична система* мір та етапи її запровадження в СРСР. Створення Метрологічного центру в Києві (1975 р.).

Тема 15. Генеалогія

План

Предмет та завдання генеалогії. Основні поняття та методика генеалогічного дослідження. Генеалогічний рахунок. Основні джерела вітчизняних генеалогічних студій та особливості роботи з ними.

Література

- Аксенов А. И. Генеалогия // ВИ. – 1972. – № 10. – С. 206–212.
- Бычкова М. Е. Некоторые задачи генеалогического исследования // ВИД. – Л., 1983. – Т. XIV. – С. 3–22.
- Васильевич С. Титулованные роды Российской империи. – Спб., 1910 [перевидання: Любимов С. В. Титулованные роды Российской империи. – М., 2004].
- Вялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999.
- Войтович А. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992.
- Войтович А. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000.
- Генеалогическая информация в государственных архивах России: Справочное пособие / Отв. сост. С. Н. Романова; сост. И. И. Глуховская и др. – М., 2004.
- Генеалогические исследования / В. А. Муравьев (отв. ред.) и др. – М., 1994.
- Дідичі та посесори Київської губернії на початку XIX століття / Є. Чернецький, укладач. – Біла Церква, 2002.

- История и генеалогия / Ред. Н. И. Павленко. – М., 1977.
- Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
- Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. – К., 2002.
- Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2004.
- Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004.
- Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782). – К., 1998.
- Кривошея В. В., Корнієнко М. П. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). – К., 2000.
- Легун Ю. В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця, 2005.
- Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2007.
- Маслійчук В. А. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої половини XVIII ст. – Х., 2003.
- Медушевская О.Н. Историческая наука и генеалогия // ВИ. – 1970. – № 2. – С. 187–188.
- Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Лавра. – 1999. – № 2. – С. 49–56.
- Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. I (А–Д); К., 1910. – Т. 2 (Е–К); К., 1912. – Т. 3 (Л–О); К., 1914. – Т. 4 (П–С); К., 1996. – Т. V. – Вип. 1; К., 1998. – Т. V. – Вип. 2; К. – СПб., 2004. – Т. V. – Вип. 3–5.
- Поверский С. Генеалогия в Интернете // Генеалогический вестник. – 2001. – Вип. 1. – С. 23–28; Вип. 2. – С. 28–32; Вип. 3. – С. 13–16.
- Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика // Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. та вступна стаття О. Прокоп'юк. – К., 2004. – С. 5–19.
- Савелов А. М. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства. – Изд. второе. – Остро-гожск, 1897.

- Собчук В. Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 2002.
- Тесленко І. Помянник Любарського монастиря // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – 2001. – Вип. II. – С. 241–260.
- Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.
- Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII века в России. – М., 1999.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. друге, перегл. і виправл. – К., 2008.
- Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959.
- Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. I–II.
- Skochylas I. Metrical Books in the Ukrainian Parishes of Halychyna in the First Half of the 18 Century // East European Genealogist. Journal of the East European Genealogical Society Inc. – 1999. – Vol. 7. – No 4. – P. 6–14.
- Uzędnicy Wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracował Marian Wolski. – Kórnik, 2007.
- Uzędnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka). Spisy / Opracował Kazimierz Przybos. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.
- Uzędnicy Wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Janusz Kurtyka, Anna Sochacka pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1998.
- Uzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski. – Kórnik, 2002.

Короткий зміст:

Генеалогія – СІД, що розглядає походження окремих осіб, їхні кривні зв'язки, а також історію родів. Одна з найдавніших дисциплін, «золотий вік» якої припадає на XVI–XVIII ст., коли було закладено її наукові основи.

Основні поняття: рід, сім'я (моногамна та патронімійна), філіація, коіція, ступінь кровності, пробандт, терміни родинних зв'язків.

Етапи та методика генеалогічного дослідження:

- *генеалогічні досъє та карточки.* Розділи досъє: сімейний стан, національний, прикмети та фізичний стан (портрети, фото, довідки про стан здоров'я та смерть), характер та інтелект (разом зі зразками письма різного часу, свідченнями оточення), віросповідання, політичні переконання, освіта, соціальний статус та посади, фінансовий стан. Ця інформація лаконічно відображається у генеалогічні картці, що містить пункти, у яких вказано дати життя, родинні та шлюбні зв'язки, дані про дружину/дружин, національність, фізичні характеристики, релігійні та політичні погляди, освіту, службову діяльність, нагороди, титули, дітей, фінансове становище, і, врешті, джерело цієї інформації;
- *родоводи:* висхідний (вивід предків), нисхідний (від родоначальника до нащадків), родичів (задля прослідкування родинних зв'язків індивіда упродовж 5 поколінь);
- *графічне оформлення* генеалогічних даних: генеалогічне дерево (*arbor consanguinitatis*), вертикальні, колоподібні, горизонтальні таблиці. Нумерація Соса–Страдонітца (для висхідних родоводів). Нумерація Абовілля (для нисхідних родоводів). Поколінні розписи. Генеалогічні знаки (затверджені на IV Міжнародному конгресі генеалогії та геральдики у Брюсселі 1958 р.).

Генеалогічний рахунок: відстань між поколіннями, закон редукції предків, перевірка достовірності родоводів.

Основні джерела вітчизняних генеалогічних студій ранньомодерного часу: родовідні легенди та генеалогічна література (Бартош Папроцький, Шимон Окольський, Каспр Нешецький), актові судові книги (городські, земські, підкоморські та ін.), масова церковна документація (метричні книги, сповідні розписи), поменники.

РОЗДІЛ II

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В РОБОТІ ІСТОРИКА (прикладі застосування)

Джерелознавство

Фальсифікація та містифікація

Фальсифікацію писемних джерел умовно можна поділити на матеріальну та інтелектуальну. У першому випадку створюється документ, що видається за інший. Відтак виявити підробку найперше допомагає зовнішня критика, як-от аналіз паперу, почерку, формуляра тощо. У другому випадку змінюється не саме джерело, а його зміст. Тож для встановлення фальсифікації у пригоді також стає внутрішня критика. Однак таке розділення, пропоноване нормативною літературою, часто достатньо штучне. На практиці історик може зіштовхуватися з поєднанням двох видів підробок, наприклад, коли в автентичний давній текст вносяться незначні сучасні зміни, вигідні їхньому творцеві. Інколи ж дослідник взагалі не має можливості вивчити оригінал, працюючи лише з пізнішими копіями (списками) тексту. В історичній науці також розрізняють поняття фальсифікату і підробки, або містифікації (остання назва видається коректнішою). Якщо у першому випадку вносять зміни до автентичного тексту, то у другому його зазвичай створюють «з нуля». Нижче прослідкуємо на прикладі підробок в актових книгах та створення «Велесової книги», як історик може виявляти пастки фальсифікації.

Фальсифікації в актових книгах

Із кінця XVIII ст., коли до Російської імперії внаслідок поділів Польщі відійшли території Правобережної України («Юго-Западний край» у складі Київської, Волинської та Подільської губерній), гостро постало питання, що робити зі шляхтою. Ситуація ускладню-

валася чисельністю «уродзоних». Приміром, на 1795 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях разом налічувалося 128841 (7,7 % усього населення) шляхти-чоловіків. Переважна більшість із них належала до дрібноти, що не володіла ні маєтками, ні підданими. Наприклад, на 1812 р. із 43000 шляхтичів Київської губернії лише 3000 були землевласниками, що володіли селянами.

Влада намагалася убогу масу «уродзоних» перевести до податного стану, що спонукало їх «шукати дворянство» за будь-яку ціну. Проблема загострилася після придушення повстання 1830–1831 рр., коли почалися розбори. Згідно з указом 11 листопада 1832 р., шляхту «западних губерний», себто колишніх річпосполитських територій, приєднаних до Російської імперії, поділили на три розряди: 1 – дворян, затверджених чи не затверджених дворянськими зібраннями, які володіють маєтками та селянами, 2 – дворян, затверджених дворянськими зібраннями, «но населенними именіями не владеющих», та 3 – шляхтичів незатверджених і без жодної власності. Представники першого розряду звільнялися від податків та військової служби, другого – так само, але «до разсмотрения», а третього – мали негайно почати сплачувати подимний збір та підпадали під категорію зобов'язаних нести військову службу.

Намагаючись документально довести дворянство, шляхта звернулася до довідок зі зфальсифікованих записів у актових книгах, що мали підтверджувати привілейоване становище предків. Ще один спосіб, що застосовувався, – створення потрібних підробних текстів на справжніх бланках з оригінальними підписами польських королів (як зазначалося в одному з указів Миколи I 1833 р., «в частных руках по тамошнему краю имеются в значительном количестве бланки с настоящими подписями бывших королей польских, которые могут быть легко обрацаемы злоупотребителями в поддельные документы»). На теренах «западних губерний» діяло кілька центрів фальшування актових книг, чиї вироби відрізнялися різним ступенем досконалості, а відтак – ціною. Не обійшлося також без масових зловживань депутатських зібрань, що розглядали клопотання про надання дворянства. Зокрема, у довідці генерал-губернатора Бібікова міністру юстиції 1839 р. наводився приклад,

«[...] что в Волынском депутатском собрании по многим делам вовсе не подавалось прошений от доказателей и не было законных определений, ибо оные составлялись о признании в дворянстве от 10 до 1000 лиц на каждый день, не только без

означення доказательств, но даже и имен просителей, сверх сего журналы сии оказались во многих местах подчищены, с прибавками между строк и помарками; и к ним хотя присоединены собранием отдельные протоколы, но оные никем не подписаны, составлены после самых журналов, со вклеенными листами бумаги, вышедшей из фабрик позднее состояния протоколов, в коих даже упомянуто о документах, состоявшихся после самых протоколов».

Наприкінці 1830-х рр., приміром, ішлося про зловживання «с давних лет» у Луцькому повітовому суді, що звинувачувався «в выдаче несуществовавших документов или в подмене оных по актовым книгам другими подложно составленными».

Різні комісії, що мали перешкоджати фальсифікації, змінювали одна одну в 1830–1840-х рр., влада видавала нездійсненні розпорядження про облік актів у книгах, робили спроби заборонити доступ сторонніх осіб до архівів повітових судових установ, а підrobка документів тривала. Одним із важливих кроків на шляху припинення фальсифікації стало створення у 1843 р. Київської археографічної комісії, діяльність якої значно стимулювала наукову обробку документів з історії «Юго-Западного края». Наступний посутній крок – відкриття 1852 р. у Києві Центрального архіву для актових книг, де відтоді зберігалася згадана документація, який мав видавати з них довідки та створювати короткі внутрішні описи. І хоча й у роботі архіву спочатку не все було добре (наприклад, один із його працівників, тимчасовий помічник завідувача, Антон Вермінський (1858–1868 рр.), відзначився як член групи з підrobки виписок, за сприяння якого з архіву вивезли до Житомира житомирську гродську книгу), однак хвиля фальсифікації почала спадати. До архіву також менше стали звертатися за довідками. Якщо до повстання 1863 р. число виданих витягів зростало (наприклад, у 1863 р. – 961), то у 1866–1867 рр. спостерігався різкий спад – усього близько 50-ти. Цьому, між іншим, сприяло уважне ставлення до виявлення підrobок. Так, коли викрили Вермінського, із членів ради університету св. Володимира було створено комісію, яка у 1868 р. зробила висновок про результати розгляду 4-х актових книг. Показово, що за її вердиктом лише з однієї впродовж 1857–1867 рр. видали 118 виписок актів – усі фальшиві, крім одного. Підrobні акти вписувалися на пробілах, а також на вставних аркушах з порушеннями прошнуровочних печаток, підrobка-

ми описів та засвідчувальних написів (ще 1833 р. Микола I видав указ про створення особливих комісій із чиновників Міністерства внутрішніх справ, юстиції, Корпусу жандармів, що діяли до 1835 р., які мали скріпити актові та метричні книги, прошнувати, запечатати, перекреслити пробіли та пронумерувати їх, а також вилучити з обігу бланкети. У 1830-х рр. почалося упорядкування комплексу Коронної і Литовської метрик (і Руської серії): кожний том отримав реєстраційний номер, був перевірений, прошитий червоним шнуром, закріплений червоним сургучем із печаткою, над якою йшов реєстраційний запис про кількість сторінок). Наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. кількість довідок не сягала 10-ти. З 1866 р. почалося таке складання описів до актових книг, яке відповідало адміністративно-юридичним і науковим вимогам: у них зазначено час складання документа і час внесення до книги, складено його короткий зміст.

Окрім записів на пробілах та вставляння нових аркушів чи цілих зошитів із підробними документами, фальшувальники також правили оригінальні тексти, приміром, змінюючи та затираючи імена. Зловмисники надавали перевагу судовим справам про маєтності, адже ті тривали інколи десятиліттями, що спрощувало підробку. Найбільше фальшувальники користувалися книгами другої половини XVIII ст.: тогочасні особливості мови та почерку було значно легше наслідувати, ніж письмо ранішого часу.

Залежно від способів фальшування і відшукують їхні сліди. Отож, найперше звертають увагу на пошкодження прошнування та печаток. Володимир Антонович у записці 1873 р. про пошкодження в актових книгах, які, на його переконання, були значною мірою наслідком свідомих дій, зазначив, що до 1835 р. простежується менше цілеспрямованих дефектів, а після 1835 р. – більше. Він встановив цей факт завдяки аналізу перервності чи неперервності нумерації або ж її підчистки. Вкладання до книг окремих аркушів чи зошитів виявляють не лише за зміною пагінації, а й за інакшим папером, його філігранями, почерком, чорнилом, підклеяками, нерівністю обрізів, нелогічним датуванням, що не збігається з попереднім і наступним. Інакші чорнило та почерк на оригінальному аркуші, що відрізняються від попередніх та наступних, можуть свідчити про заповнення пробілу. На підробку вказує різна кількість аркушів у книзі та зазначених у описі, а також пошкодження внутрішніх описів.

Свій спосіб виявляти підробки запропонував також архіваріус Віленського архіву, член Віленської Археографічної комісії Микита Горбачевський, який, зокрема, звернув увагу на потребу враховувати практику ведення актових книг. У передмові до свого «Каталога древним актовим книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне» (Вильна, 1872) він коротко, але докладно описав історію архівів у Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ), давніх актових книг та їх поділу (кріпосні, декретові, процесів, поточні), додаткових судових книг (протоколи, реєстри), мови актових книг (у ВКЛ судові акти по-руськи велися до 1697 р., хоча й були винятки з правила), судів ВКЛ, актові книги яких збереглися (разом із книгами тимчасових судів), зокрема час їх функціонування. Далі Горбачевський подав каталог книг із зазначенням інформації, за які вони роки та скільки мають аркушів. У додатках містився каталог справжніх королівських привілеїв та зв'язок документів, алфавітний каталог усіх маєтків і дворич, що мали інвентарі й згадувалися у підкоморських книгах. Зрозуміло, що не знаючи такої специфічної інформації, навіть умілий фальшувальник видавав себе, вказуючи у підробці, наприклад, дату, коли суд не діяв.

«Велесова книга»

Зовсім іншого типу підробки т. зв. «Велесова книга» (далі – ВК) – вигадка ХХ ст. Окрім кількох нібито долучених до «виявлення» та публікації «давнього» тексту осіб, ніхто ніколи оригіналу цього твору не бачив (більш чи менш таємниче зникнення оригіналу – перший подразник для історика, який має насторожитися і не відкидати без детального вивчення версії про підробку). Не зупинятимуся тут на загадковій історії віднайдення дерев'яних табличок із буцімто давнім текстом, факти якої, наскільки мені відомо, ніхто не намагався перевірити, здогадках про контекст появи цієї специфічної підробки та причинах популярності в наш час, хоча в частині з них міститься чимало відповідей на процес фальсифікації. Зупинюся на кількох моментах переважно внутрішньої критики, що вказують на підробку.

Отож, почнемо від самого тексту. Дощечки, як зазначалося, таємничо зникли після смерті нібито їхнього відкривача Алі Ізінбека. Однак ті фотографії, чи, точніше, – один знімок (бо про решту да-

ється лише суперечлива інформація, до того ж, вони не оприлюднювалися), який потрапив до рук дослідників у 1960 р., насправді був світлиною не з оригіналу, а з прорису чи паперової копії. Збереглося також кілька копій тексту, зроблених з «оригіналу», проте вони не збігаються: різночитання стосуються багатьох слів. Ба більше, ті місця, де за першої публікації коментатор вказував на пошкодження тексту, у інших варіантах відсутні. І ще – в одній із копій є довгі вставки до тексту, яких немає у першопочатково опублікованому варіанті. Така довжина – явний недогляд фальсифікаторів, які забули, що «автентичний» текст мав певну довжину рядка на приблизно однакових за розміром дощечках, яку копія зі вставками значно перевищує. Явна вказівка на те, що текст не копіювався, а створювався – виявлення в архіві журналіста Миролюбова, що переписував текст із «оригінального» носія, кожен з яких мав свій порядковий номер, дощечок, позначених на кшталт «7д», «38а». Аналіз машинописних копій свідчить, що спочатку проставляли цифри, а потім чорнилом додавали ще й літерні позначення. Зрештою, різні публікації називають різну кількість дощечок.

Окрема група висновків учених, які вказують на фальсифікацію, – вивчення мови твору. Чи не перший аналіз графіки літер, письма, орфографії та мови зробила Лідія Жуковська. Щоправда, вивчення перших двох складових ускладнене тим, що, як зазначалося, працювати доводиться з фотографією прорису. На думку дослідниці, графіка ВК нагадувала кириличну, але також мала схожість з іншими давніми алфавітами. З палеографією довелось складніше – не було не лише оригінального тексту, а й із чим порівнювати. Тут слід наголосити, що адепти ВК таку поодинокість («унікальність») видають за один із аргументів автентичності. Разом з тим написи окремих літер, їх значний нахил управо, властивий найновішим почеркам, викликав підозри, що це фальшивка. Проте графіка та палеографія давали підстави твердити: якщо дощечки існували насправді, то мали датуватися часом до X ст., коли кирилиця ще не стала абеткою слов'ян. Однак аналіз орфографії та мови ВК явно вказував на невідповідність реаліям, ранішим X ст. Ось лише кілька висновків – «ни один из славянских языков в указанное время не мог иметь подобный комплекс черт, характеризующих этимологические носовые», «совмещение в одном памятнике, причем памятнике оригинальном, указаний на закрытое и одновременно на открытое происхождение звука, восходящего к ѣ, а также этимоло-

гически правильных написаний свидетельствует против его достоверности», «обращают на себя внимание совершенно невозможные формы: два дщере – III строка вместо двѣ в им.-вин. падеже дв. числа» тощо. Вердикт Жуковської був однозначним – ВК не могла бути ні попередницею усіх відомих слов'янських рукописів, ні пам'яткою, створеною після поширення кирилиці.

Текст ВК поєднує різночасові мовні факти, що не могли існувати у жодній із реальних слов'янських мов. У ньому представлено численні сербські, польські, українські, чеські тощо слова, причому не не з давньосербської і т. д. мов, а саме із сучасних.

Історична складова ВК – це убогий набір часом непоєднаних версій історії «русичів», часто повторюваних колізій, що ніяк не пов'язані з сучасними науковими знаннями про історію слов'ян. У «пам'ятці» багато загальників, як-от в описі битв із готами, гуннами, римлянами, що тривали упродовж століть, однак при цьому немає жодного імені, окрім добре відомого Германаріха та ще якогось Галареха (тракується адептами ВК як Аларіх). Наведені у тексті історичні факти також дають підставу для внутрішньої критики. Приміром, Олег Творогов звернув увагу, що у ВК згадуються Рюрик, Аскольд та Дір, себто вона мала б створюватися після них, десь у другій половині IX ст. Це час після створення слов'янської кирилично-ї абетки, тому ця «пам'ятка» не може бути підставою для передатування появи слов'янської писемності та зарахування її витоків до ранішого часу, як твердять прихильники ВК, адже написана не якимось архаїчнішим письмом, а, на думку вченого, лише деформованими кириличними літерами.

ВК книга має й інші цікавинки, що вказують на фальсифікацію, зокрема, дивний ретроспективний спосіб датування (за стільки-то років до такої-то події), себто літописець вів відрахунок не від якоїсь давньої знакової події, а від тих, що відбулися згодом. Цей «давній текст», хоч і достатньо груба підробка, однак слугує добрим прикладом того, що фальсифікація за браком оригіналу виявляється докладною перевіркою цілої низки фактів, починаючи від історії «відкриття» тексту, біографії творців, часу постановня, та закінчуючи критикою тексту, як лінгвістичною, так і історичною.

Документи про фальсифікацію актових книг на Правобережжі наведено: Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943 / Упорядн. Л. М. Муравцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921. – С. 26; 47–59; 180–189 та ін. Див. також: Горбачевский Н. Каталог древним актовым книгам

губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. – Вильна, 1872.

Докладніше про «кухню» фальсифікації ВК див.: Жуковская Л. П. Поддельная докирилическая рукопись (К вопросу о методе определения подделок) // Вопросы языкознания. – 1960. – № 2. – С. 142–144; Творогов О. В. «Влесова книга» // ТОДРА. – 1990. – Т. XLIII. – С. 170–254, а також у науково-популярній публікації: Шульман Л. Велесова книга: «романтики» проти фахівців // Сучасність. – 2005. – № 4. – С. 135–154.

Пастки его-документів (документів особового походження)

У вітчизняному джерелознавстві нині популярна типово-видова класифікація історичних джерел. Щодо типів, які виділяють за способом фіксації інформації (писемні, речові, лінгвістичні, усні, кіно-, фото-, фоно- тощо), різні дослідники вказують їхню різну кількість, однак більшість таки виокремлюють групу писемних джерел. Останню, своєю чергою, поділяють на види – комплекси, що характеризуються подібністю структури (внутрішньої форми), походження, змісту, призначення тощо. Одним із видів писемних джерел є документи особового походження (інакше – его-документи), робота з якими інколи перетворюється на захопливе читання, якщо, звісно, автор якогось щоденника чи спогадів прожив цікаве життя та володів пером.

Документи особового походження значно виразніше за інші несуть суб'єктивний авторський відбиток на змісті. Проілюструю це такими прикладами. Ось як про одну й ту саму людину – інспектора Київської духовної академії середини ХІХ ст. архімандрита Даниїла – згадують двоє різних мемуаристів.

«[...] Переход мой на службу в академию был важною для меня эпохою после семинарской службы, на которой трудно сосредоточиться при разнообразных и притом мелочных занятиях. Я радовался, что могу теперь заниматься наукою серьезнее и буду дело иметь уже со студентами, а не с учениками. Предместник мой архимандрит Даниил, назначенный ректором Екатеринославской семинарии (скончавшийся от холеры в Екатеринославе), аскет по жизни, держал себя странно, по временам просто юродствовал, и при нем инспекция упала. Нужно было поставить ее правильно. Но сразу круто поворотить я считал неблагоприятным, и потому на первых же порах, позвавши всех старших к себе на чай, высказал им, что нужным находил, и взял

с них слово наблюдать за порядком так, чтобы оканчивающие курс не выходили из правил приличия, сам обещаю не вводить пока новых порядков до следующего курса. Студенты слово сдержали. Это был курс хороший, даровитый 1853 г. [...]».

(Фрагмент взято з: Мои заметки и воспоминания. Автобиографические записки высокопреосв. Леонтия, митрополита московского // Богословский вестник – 1913. – № 10. – С. 322).

А ось інші спогади:

«[...] О предшественнике своем, архимандрите Данииле, Леонтий отзывался следующим образом: что он был “аскет по жизни, держал себя странно, по временам просто юродствовал, и при нем инспекция упала”. На такой взгляд на архимандрита Даниила должно сказать, что он схвачен с чужих слов. Архимандрит Леонтий о Даниила не только не знал, но даже и не видел, а передал о нем взгляд людей, не понимавших Даниила.

Архимандрит Даниил был учеником оптинских подвижников и в особенности старца Леонида.

Архимандрит Даниил по словам Василия Федоровича Певницкого “был преподавателем Калужской семинарии. Из Калуги (говорили нам предание) он пришел в Киев пешком на богомолье, будучи в то время только иеромонахом”. Наместник лавры, архимандрит Лаврентий, узнав Даниила в числе богомольцев, доложил о нем митрополиту Филарету, который оставил его при академии. В 1850 году определил Даниила инспектором академии. Даниил был строгий монах-аскет.

Это его аскетическое направление давало особое направление его лекциям. Обладал он богатыми сведениями, в особенности был начитан в отеческой литературе, и его многопознание обнаружилось пред слушателями на его уроках. Обильные идеи, гнездившиеся в голове его, часто изливались у него не очень стройными рядами, давая и опережая одна другую. Желая передать слушателям побольше сведений и суждений, он поспешно, не соблюдая строгой последовательности, переходил от одной мысли к другой, и выходило смешение ценных материалов, которое нарушало единство впечатления. Если бы тот же обильный умственный материал предлагался в более систематизированном, логически упорядоченном виде, впечатление от уроков Даниила было бы сильное, и воспроизведение их – более отчетливое.

Рационализм он считал источником всяческих заблуждений, влекущих человека на пути погибельные, и от заразы рациона-

лизмом как опасною язвою он считал священным долгом предостерегать всех, в особенности учащихся юношей. Стоило, бывало, навести его на мысль о рационализме каким-нибудь намеком, как он начнет в длинных горячих речах нападать на это направление, уклоняющее нас от веры.

Другая губительная сила, с которой Даниил побуждал студентов всемерно бороться, – это страсти. От страстей, по его выражению, – все зло, какое только постигает человека. Заболевает ли кто из студентов, Даниил в страстях указывает причину болезней, телесных и душевных, и советовал беречься страстей, растлевающих наше тело и нашу душу. Совершит ли кто неблаговидный поступок – опять речь о страстях и совет бороться с ними. Постигнет ли кого-либо какое-нибудь несчастье – это наказание Божие человеку, поддавшемуся страстям. “Святые люди боролись с своими страстями и побеждали их, – говорил архимандрит Даниил, – и тем благоугождали Богу”. Сам Даниил испытывал на себе давление страстей и борьбу с ними, небезуспешную, считал главным подвигом своей личной аскетической жизни.

Преемник его, архимандрит Леонтий, такого направления Даниила и влияния его на студентов академии своего времени не понимал.

Бывало Даниил отдаст студентам свои лекции (печатных учебников у нас не было), затем ночью вспомнит, что в его лекции вкралась неточность и, какое бы ни было позднее время, стучал в комнату к студенту, взявшему лекции, будил его и при этом извинялся, что он просит возвратить ему лекции для поправки.

Вечером Даниил обходил студенческие помещения в то время, когда студенты улеглись спать. Спавших он не беспокоил, но если кого находил в комнате занимающимся делом, говорил: “Блажен человек, его же обрящет бдяща”, – и с этими словами, благословив студента, оставлял его за занятиями.

Всякий формализм в сношениях инспектора Даниила со студентами был устранен. Отношения инспектора и студентов были основаны на глубоком знании человеческого сердца. Пред всенощным бдением мы собирались в столовую, к нам приходил отец Даниил; вместо каких бы то ни было речей, говорил нам краткое, но сильное по духу назидание. Выслушав его, мы за ним молча шли в храм Божий. Почти не было случая, чтобы кто-нибудь из студентов уклонился от посещения храма во время всенощной или литургии.

Литургию, впрочем, Даниил очень часто служил с митрополитом Филаретом в Киево-Печерской лавре, и после литургии

студенти видели, як отець інспектор, закрыв архимандричий крест, висевший у него на груди, боковими улицами пешком возвращался из лавры.

В лавру он ездил на лошадях, но чтобы не томить кучера и лошадей, отсылал их в академию.

В домашней жизни о. инспектор Даниил также был прост и доступен. Войти к нему студент мог, когда угодно. Единственной прислугой у него был старый солдат "времен Очаковских и покорения Крыма".

Солдат этот был высокого роста, одевался в простую белую рубашу и широчайшие шаровары. Он никогда ни о ком отцу инспектору не докладывал. И когда приходил студент, он входил в гостиную, оттуда в кабинет и, если там не находил отца инспектора, шел в спальню. В спальне была единственная кровать без матраца и подушек, на ней лежала масса книг, и между ними заметно было то место, на котором почивал во время сна отец Даниил.

Отец Даниил имел тот же стол, который готовили студентам-монахам. Разделял пищу с ним его прислужник, и при этом оба удивлялись, как хорошо кормят студентов.

В свободное время отец Даниил часто ходил по аллеям Братского монастыря, при этом его сопровождал кто-нибудь из студентов, и о. Даниил вел с своим спутником беседу, касающуюся подвижнической жизни.

Неудивительно после этого, что преемник Даниила архимандрит Леонтий, зная понаслышке об отце Данииле, высказывает удивление, что 16 курс был хорош, даровит, что из этого курса вышли студенты, отличавшиеся религиозным направлением, а о вольнодумстве и легкомысленной фанаберии и речи не было [...]».

(Фрагмент взято з: Доброленский Ф. Воспоминания о Киевской духовной академии (1852–1862 гг.) // Вера и разум. – 1914. – Т. 4. – № 23. – С. 712–715.

Як бачимо, на одну й ту саму людину, її діяльність представлено різні, подекуди протилежні погляди. Ба навіть кількість приуроченого їй тексту відрізняється. Отож, «допит» документів особового походження відрізняється своєю специфікою і має містити запитання: а чому автор саме так писав? які джерела його знань? яка відстань між ним та подією, що описується? як на її сприйняття вплинула освіта, релігійні переконання, політичні погляди? etc. На наступному прикладі спробую показати можливий хід «розкручування» его-джерела.

У 1711 р. данський посланець при Петрові I Юль Юст був проїздом у Києві. Він залишив кілька вражень про місто, а про Києво-Могилянську академію писав таке:

«[...] Тут же [на Подолі – М. Я.] находится и Академия, которая впрочем теперь, по причине (бывшей?) чумы, почти совсем пуста. (В настоящее время) книжным искусствам обучаются в ней всего 100 человек, тогда как до чумы она имела более двух тысяч членов. Но в ученых и теперь (в Академии) недостатка нет. Ректором ее состоит Феофан Прокопович, человек весьма ученый и много путешествовавший [...]».

(Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711 гг.). Перевод с датского действит. члена Ю. Н. Щербачева // Чтения в историческом обществе истории и древностей российских. – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 346).

Висновок про число спудеїв, базований на згадці Юлія Юста, не лише відразу закріпився, потрапив до праць про київські «латинські школи» (чи ті, де вони лише згадувалися), а й перетворився на хрестоматійну істину. Як буває з хрестоматійними подіями чи особистостями, вони надаються для вибудовування кардинально протилежних та ідеологічно строкатих схем. У цьому випадку разюча кількісна характеристика – 2000 студентів у першому десятилітті XVIII ст. – залучалася то для ілюстрації прихильної політики російського царського дому до навчального закладу, то для характеристики меценатських заходів гетьмана Мазепи, спрямованих на освіту. Інша прикмета аксіоматичних істин – вживання у різних працях без покликання на першоджерело, що теж прикладається до інформації про двотисячний студентський контингент.

Окрім оцінки Юлія Юста, у розпорядженні дослідників є ще одна згадка про кількісний вимір наповнення Академії. Це джерело також особового походження, а їх порівняння слугує зайвою вказівкою на те, якими специфічними є еґо-документи. Разом із датським посланцем одночасно подорожував Расмус Еребо, який інакше оцінив чисельність могилянського спудейства:

«[...] 26-го июня мы прибыли в Киев. Тут я имел случай увидать знаменитыя киевския пещеры с могилами святых. Потом я купил печатный план (этих пещер), с описанием (их) по латыни, и изданное по славянски житие важнейших их (киевских) святых,

с гравюрами: обе книги приобретены мною в самом Киеве. (Окрестности города представляют) самую прекрасную и плодородную местность, какую мне случалось видеть. Не говоря уже о множестве великолепных монастырей, в Киеве находится многолюдная академия, заключающая незадолго до моего приезда тысяч шесть studiosis. Ректором ея был мой добрый друг, упомянутый Феофан Прокопович, ставший в тот год путевым духовником царя [...]».

(Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию // ЧИОИДР. – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 458).

Різниця, як бачимо, разюча. Відразу зазначу, що Еребова нотатка про кількість студентів аж занадто фантастична, тому не зупинимуся на ній докладніше. Беручи до уваги цей факт, а також те, що Юстова згадка про число спудеїв – поки що єдине з правдоподібних відомих джерел про наповнення Могилянської академії того часу, де фігурує точна вказівка, ставитися до неї треба з особливою увагою. Отож, слід з'ясувати відповідність цієї інформації тогочасному стану речей. Відразу варто зауважити, що вказуючи число студентів до епідемії 1710 р., дипломат фіксував не побачене безпосередньо, а, слід гадати, почуте від когось. Разом з тим, сучасна йому кількість вихованців могла бути замалою не лише через недавню чуму, а й з огляду на пору року: тоді саме був початок липня, час старту вакацій.

Спробувати оцінити ступінь достовірності даних Юста можна, поглянувши на відповідність іншої наведеної ним кількісної інформації – про чисельність козацького війська, яку посланець, зрозуміло, теж не мав змоги поррахувати самостійно. Отож, за Юстом, воно зменшилося десь від 600 до 200–300 тисяч осіб. Однак, така статистика вражає, адже навіть після втрат гетьманська армія наздоганяла б постійну французьку – найбільшу на той час у Європі, не кажучи вже про польову російську, що навіть після петровських реформ налічувала лише понад 60 тисяч чоловік. Попри те, що точних відомостей про чисельність козацького війська за часів гетьманування Мазепи немає, однак окремі згадки про нього, а також бойові дії та участь у них козаків дають підставу скептично поставитися до обрахунків дипломата. Загалом, базуючись на різноманітних джерелах, дослідники оцінюють загальну чисельність того-

часної козацької армії десь у 40–50 тисяч осіб. Юст помилявся також в інших кількісних даних, тому його інформацію варто сприймати критично.

Далі для перевірки згадки еґо-документа про вихованців слід залучити аналіз ширшого контексту: чи було в Академії 2000 студентів пізніше; чи могли вони взагалі поміститися у навчальних та житлових приміщеннях; чи могли забезпечити себе харчуванням; чи могли прослухати деінде курси, що були в Києві, чи лише тут тощо? Не зайве також поглянути на чисельність вихованців у інших подібних навчальних закладах. Одним із аргументів на користь значного контингенту вихованців міг би слугувати той факт, що біднішим студентам-бурсакам гетьман Іван Мазепа виділив щорічне утримання у розмірі 1000 золотих. Проте велика на перший погляд сума розтане на очах, якщо спробувати виразити її купівельну спроможність.

Перш ніж перейти до підрахунків, слід звернути увагу на коливання цін, пов'язане із неврожаями, якими позначені 1690-ті рр. Нашестя сарани 1690 р. спричинило дорожнечу та брак продовольства, зокрема й у Київському полку, що взагалі викликало заворушення поспільства і козацтва. У 1698 р. «усюди дорожнеча била, тилко з Сівери доставали збожа, хоча и дорого; а у Києві жита дойниця по 5 золотих била». У хроніці, що передує щоденниковим записам у діаріюші Якова Марковича, згадано, що й наступний 1699 «голодный рок был», а у «Описании града Киева в 1753-м году в Печерской Лавре сочиненном» записано, що «в [1]700-м году великой на народ был голод».

Якщо припустити, що на гетьманські кошти бурсакам мали купувати лише зерно з розрахунку тільки 1 кг щоденно на одну людину, то за інформацією 1698 р. на 1000 золотих можна було купити 200 «дойниць», тобто 14160 кг жита. На одну особу упродовж десь 300 днів навчального року мало б виділятися по 300 кг. Відтак, 14 з гаком тонн вистачило б для 47–48 осіб. Тут не варто забувати, що кілограм зерна не тотожний кілограмові борошна, а також того, що на обмелення жита та/чи приготування страв необхідні були додаткові витрати. Проілюструвати динаміку цін та підтвердити наведені вище згадки про їхнє зростання наприкінці XVII ст. допомагає дещо раніша інформація, за якою у 1682 р. в Києві осьмачка жита коштувала 9 алтинів, себто 27 копійок, що становило десь 209,8 кг за один злотий, або ж майже 210 т за 1000 злотих.

На початку XVIII ст. ціни на зерно в Гетьманщині теж були не надто помірними. Цікаву вказівку на них містить грамота Петра I Іванові Мазепі від 1702 р. У ній зазначається, що царський воевода восени закупив у Переяславі «ржи триста четвертей ціною по три алтына с осмаком четверть». Переведення на сучасну метричну систему дещо ускладнює згаданий «осмак», адже ні російські міри сипких тіл, ні грошові одиниці не знали його. Швидше за все йдеться не про міру, позаяк зазвичай практикувалося вказування ціни за одиницю (у цьому випадку – четверть), а не одиницю із частиною. Вірогідно, тут при декларуванні ціни приєднали до московських алтинів річпосполитські польський чи литовський осьмаки, радше – другий, що дорівнював 2/3 копійки. Один польський осьмак становив приблизно 10 і 2/3 (згодом – 12) копійок, тому його сусідство із трьома алтинами (9 копійок) виглядає нелогічним.

Попри те, зрозуміло, що йдеться про вищу ніж три алтини ціну, отож, не буде помилкою, коли відштовхуватися від співвідношення: 3 алтини=1 четверть (8 четвериків чи 131,544 кг). Виходячи із цієї пропорції, за 1000 золотих можна було б купити 292320 кг жита. Проте царська грамота вказує на іншу деталь – ринкові ціни. Місцеві та приїжджі купці скуповували зерно «для своих прибылей и винного сидения, надавая перед нынешнею настоящею ціною у [четве]рика по две и по четыре денги», себто від 8 до 16 копійок за четверть більше, ніж пропонували воеводи. Відтак, ринкова ціна жита на Переяславщині становила 17–25 копійок за 131,544 кг. Для зручності обрахунку усереднимо її до 20 копійок (1 золотий). За 1000 золотих, таким чином, принаймні за географічно близькими до Києва переяславськими цінами, можна було придбати у 1702 р. 131544 кг зерна, або ж дати не вмерти з голоду 438–439 особам (1 кг зерна=3000 калорій, добова норма 3500–4000 калорій на день).

Як бачимо, іноді еґо-документи потребують глибокої джерелознавчої критики. Пам'ятайте про це, аби не спійматися на гачок.

Детальніше про звістку Юлія Юста та її критику див.: Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: *pro et contra* двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Матеріали міжнародної наукової конференції / Редактор-упорядник В. Щербак. – К., 2008. – С. 156–195.

Архівознавство

Система архівних установ України та що слід знати перед походом до архіву і його читального залу

Відоме гасло епохи Відродження «Ad fontes» воістину вічно живе для істориків (звісно ж, у дещо інакшому розумінні), а серед сфер застосування їхніх інтелектуальних зусиль на ниві вітчизняної історії не так вже й багато простору для досліджень, що не потребують архівної поживи. Як же з'ясувати, в якій архівній установі слід «копати», аби поназбирувати матеріал по своїй темі? Звісно, і це необхідно пам'ятати, що всі центральні та обласні архіви України мають путівники-довідники, де наведено коротку інформацію про їхні фонди (сигнатури, кількість описів, тематичний склад, фондоутворювачів, хронологічні межі документів тощо). Однак не варто відразу починати їх тотальний перегляд, адже можна спочатку з'ясувати, що найперше слід узяти до рук. Для цього потрібно ознайомитися зі структурою архівних установ України та деякими умовними принципами поділу надбань Національного архівного фонду між ними.

Отож в Україні сьогодні діє 9 центральних державних архівів, підпорядкованих Державному комітету архівів України: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України), Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), а також нещодавно створені Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) та Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА України).

Можна сказати, що фонди трьох перших установ містять документи центральних органів влади, які діяли та території України від середньовіччя до сучасності. Однак хронологічно у кожного з них своя специфіка: матеріали ЦДАВО України охоплюють час від

революційних подій 1917 р., ЦДІАК – до революції, а ЦДІАЛ – переважно до встановлення на Західній Україні радянської влади. Документальні зібрання двох історичних архівів різняться територіальним розташуванням: для київського це переважно результати діяльності установ, що функціонували на українських теренах ВКЛ Речі Посполитої та Російської імперії, а для львівського – західній частині України (Галицько-Волинське князівство, австро-угорська держава тощо). Слід наголосити, що це дуже загальний поділ, і він має винятки, зумовлені різними причинами, наприклад, сучасними даруваннями колекцій, що виходять за більш-менш усталені хронологічні межі. Приміром, у ЦДІАК України є колекція Скоропадських, що охоплює післяреволюційну історію роду, чи документи з історії Галичини, окупованої російськими військами під час першої світової війни. У ЦДІАЛ зберігається незначна частина документів радянського періоду 1939–1941 рр. та німецької окупації. Такі відхилення від загального правила комплектування доведеться виявляти вже за путівниками.

Про наповнення фондів ЦДАГО України, як і ЦДКФФА та ЦДНТА, свідчать їхні назви. Щодо першої установи, то не буде зайвим пам'ятати її попередню назву, аби зрозуміти одну з основних складових наповнення – Архів ЦК Компартії України. Не варто забувати, що в СРСР партія контролювала різні сфери життя, відтак тут можна шукати матеріали і про революцію, і про Другу світову війну, ОУН-УПА, репресії тощо. Отож, дослідникові радянського ХХ ст. (від боротьби за утвердження «влади рад» до зникнення УРСР) та сучасного партійного і громадського життя дорога лежить саме сюди.

Документи ЦДКФФА України – фото-, кіно- та звукозаписи – датуються періодом від кінця 50-х років ХІХ ст. до сьогодення. Фонди ЦДНТА (кінець ХІХ–ХХ ст.) стануть у пригоді дослідникам розвитку науки і техніки, адже вони укомплектовані матеріалами про капітальні будівництва (електростанції, заводи, порти, метро тощо), наукові розробки, конструкторсько-технологічну документацію. Однак тут також зберігаються особові фонди кількох відомих учених.

Тематичну спрямованість мають документи ЦДАМЛМ України (ХVІІІ–ХХ ст., з помітним переважанням ХХ ст.), про що свідчить вже його назва. Цікавиться літературним процесом, історією театру, мистецьким життям, діяльністю видавництв, присудженням премії ім. Т. Г. Шевченка, функціонуванням творчих спілок тощо –

вам саме сюди. Тут також зберігається кілька сотень особових фондів та кільканадцять тисяч фотодокументів.

До складу створеного 2007 р. ЦДАЗУ, згідно з його положенням, «входять оригінали і/або копії таких документів, що були в різні історичні періоди вивезені за кордон чи створені за кордоном, але відбивають події історії України в її сучасних кордонах, або є історико-культурними надбаннями зарубіжного українства, які на законних підставах надійшли у власність України і внесені до Національного архівного фонду». Принагідно зазначу, що копії документів із закордонних сховищ, що безпосередньо стосуються вітчизняної історії, має також ЦДІАК України, наприклад, фотокопії документів про Хмельниччину з Польщі та Росії. Головне завдання створеного так само 2007 р. ЦДЕА України – зберігати електронні документи й електронні інформаційні ресурси.

Ще одна скарбниця для істориків – фонди обласних архівів та архіву АР Крим. Головний принцип їхнього комплектування – територіальний, себто у фондах облдержархівів міститься документація, що головно стосується області та установ у її межах, хоча й тут можуть бути винятки, зумовлені, наприклад, відмінним адміністративним устроєм різних часів. Якщо Вас цікавить територія, що раніше локалізувалася, скажімо, у Чернігівській губернії, а зараз належить до Київської, то можливо, що інформацію про неї слід шукати і в Києві, і в Чернігові. Обласні та АР Крим архіви містять переважно документацію XVIII–XX ст., хоча й трапляються поодинокі матеріали ранішого часу.

До місцевих архівних установ належать також державні архіви Києва (справи від XVII ст.) та Севастополя (від кінця XVIII ст.), що зберігають різнопланову документацію про історію обидвох міст (освіта, промислове, культурне, релігійне життя тощо).

Окрім центральних та обласних, в Україні функціонують також відомчі архіви. Історики найчастіше звертаються до Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що містить документи про голодомор, репресії, партизанські диверсії тощо. Певну цінність становлять фонди Галузевого державного архіву Міністерства оборони України (Київського військового округу, штабів армій тощо), проте не слід забувати, що до 1990 р. документи довготривалого та постійного зберігання передавалися з нього до вищих установ, локалізованих тепер у Росії: Центрального архіву Міністерства оборони СРСР у м. Подольську (Московська область), Військово-

медичного архіву Військово-медичного музею Міністерства оборони СРСР у Санкт-Петербурзі, Архіву ракетних військ у Москві.

Зрештою, історикові варто обов'язково пам'ятати про рукописні колекції Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та інших університетів, а також архівні установи Національної академії наук України, як-от: Інститут археології (більша частина – фонд експедицій, але не лише їх), Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка (матеріали українських письменників XVII–XX ст.), Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (етнографічні описи й фіксації фольклору, фонди Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Етнографічної комісії ВУАН, Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка ВУАН та ін. установ, фонди мистецьких об'єднань і товариств, художників, композиторів, мистецтвознавців), збірки манускриптів музеїв. Бібліотечні та музейні рукописні фонди важко класифікувати за конкретними параметрами. Не всі вони мають задовільний довідковий апарат. Проте одне з правил таки може допомогти дослідникові – не забудьте переглянути (якщо є можливість) історію тієї чи тієї установи, аби мати уявлення про її архівні багатства. Пригадаєте, як створювалася Всенародня бібліотека України – знатимете, що цінну колекцію манускриптів Київської духовної академії слід шукати саме у НБУ ім. В. І. Вернадського.

З'ясувавши, до якого архіву Вам потрібно (спочатку припустивши, а затим переконавшись у правильності здогадки за путівником), озброївшись необхідним клопотанням від університету, Ви нарешті потрапляєте до читального залу. Що далі? Звісно, можна скористатися каталогами, тематичними та географічними покажчиками до фондів, однак ці засоби аж ніяк не досконалі. Чи можна перечитати всі документи центрального чи обласного архіву, аби внести до каталогу всі згадані у них оніми? Звісно – ні. Покажчики та каталоги зазвичай створюють за описами справ фонду. Тож ті імена, географічні назви, тематика тощо, які зафіксовані, як правило, в одному реченні лаконічного опису, і вносять до довідкового апарату. Відтак, довший, але правильний шлях – замовляти описи усіх справ, які складають той чи той фонд (про його номер Ви вже довідалися з путівника) і переглядати їх. Якщо фонд великий, охоплює понад століття, а Вас цікавить лише якийсь його проміжок – з'ясуйте принцип укладання описів. У найкращому випадку вони форму-

ються в хронологічному порядку – від найдавнішої справи. Якщо ж фондоутворювач – розгалужена установа з кількома відділеннями, мусите найперше орієнтуватися в організації її справочинства (зазвичай ця інформація наводиться у вступі до описів). Як складний приклад можна пригадати фонд Київської духовної консисторії (понад 200 років функціонування) у ЦДІАК України, структура якого кілька разів змінювалася. Описи фонду побудовано і за географічним та тематичним принципом, усередині якого дотримано хронологічного поділу (наприклад, окремо винесено метричні книги, чи маємо групу описів за ті самі роки, однак адміністративно різних частини Київської митрополії), і відповідно до ведення справочинства знову ж таки із внутрішнім хронологічним поділом (приміром, окремо сформовано справи по м. Києву, до того ж логічність нумерації їх описів порушено вклиненням цілком інших чисел, як-от у нумерацію в межах другої сотні (144, 145, 146 і т. д.) чотиризначного номера). Зрештою, існує окрема група великих описів «miscellaneous» – інформація про справи різної тематики, регіонів, різного бюрократичного шляху надходження до консисторії, викладена у хронологічному порядку. У таких складних випадках Вам може допомогти: 1) колега або науковий керівник, які добре орієнтуються в організації описів фонду; 2) спеціальні розвідки про фонди (зазвичай такі матеріали друкуються у спеціалізованих журналах, зокрема у виданнях Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства «Студії АСД» та ін.); 3) кількарічний досвід самостійної роботи з фондом; 4) задоволене прохання про допуск до картотеки архівного фонду, призначеної для внутрішнього користування. У ній Ви принаймні зможете з'ясувати, які описи стосуються саме тих років, десятиліть, століть, що Вас цікавлять.

І наостанок ще одна порада. Звісно, набагато легше працювати з тими описами, які надруковані. Однак інколи доводиться мати справу з рукописними (створеними у XIX – на початку XX ст.), де чорнило почало вицвітати. Пам'ятайте, що часом саме такі описи бувають ціннішими за створені у 1930-ті чи післявоєнні роки, адже вони професійні, й інформація про справу таки відповідає її змісту. Через різні причини у згадані радянські десятиліття в архівних установах не завжди працювали співробітники навіть із вищою освітою, не кажучи вже про спеціальну підготовку. Тож і доводиться зустрічатися з описом на кшталт «справа латинською мовою». Суттєво негативні віяння часу позначилися на фіксації тих одиниць

зберігання, у яких йшлося про церковну історію. Тому інколи дослідникам і видають товсті підбірки документів за два століття з різних регіонів із лаконічною назвою – «Попівські справи». Що ж, тоді доводиться переглядати все підряд аркуш за аркушем.

Окрім низки опублікованих загальних довідників, а також старіших та нових путівників по окремих архівах, чимало корисної довідкової інформації розміщено на офіційному сайті Держкомархівів України: www.archives.gov.ua.

Загальний міжнародний стандарт архівного описування (General International Standard Archival Description (ISAD(G)))

Останнім часом українська архівна система намагається адаптувати архівне описування до світових дескриптивних стандартів. Більше того, в архівних установах вже провадиться опис за допомогою міжнародних стандартів на рівні фондів (різноманітні реєстри фондів, бази даних тощо). Відтак істориків не завадить бодай загально орієнтуватися у нових правилах описування.

Сьогодні поширеним у світовій архівній практиці є Загальний міжнародний стандарт архівного описування (ISAD(G)), який покликається:

- «а) забезпечити створення послідовного, повноцінного та самопо-яснювального описання;
- б) сприяти пошуку та обміну інформацією про архівні документи;
- в) дати змогу виділити дефініційні гасла; а також
- г) уможливити інтеграцію описань документів з різних сховищ у єдину інформаційну систему».

Важливо, що ISAD(G) надається для багаторівневого опису: від найвищого (скажімо, фонду чи архіву) до найнижчого (документа). Ось які елементи описування містить зазначений стандарт:

I. Ідентифікаційний блок: шифр (I.1), заголовок (I.2), дата(и) створення одиниць документів описування (I.3), рівень описування (I.4), вміст та носій одиниці описування (I.5).

II. Блок контексту: назва утворювача (II.1), історія устрою чи біографія утворювача (II.2), архівна історія (II.3), безпосереднє джерело надходження чи передавання (II.4).

III. Блок змісту та структури: межі та зміст (III.1), відомості про експертизу, утилізацію і термін зберігання (III.2), додаткові надходження (III.3), система упорядкування (III.4).

IV. Блок умов доступу та використання: умови доступу (IV.1), умови відтворення (IV.2), мова документів чи географічна система (IV.3), фізичні характеристики й технічні вимоги (IV.4), пошукові засоби (IV.5).

V. Блок додаткових матеріалів: наявність і місцезнаходження оригіналів (V.1), наявність та місцезнаходження копій (V.2), одиниці описування, що стосуються основної (V.3), зауваження щодо публікації (V.4).

VI. Блок приміток: примітки (VI.1).

VII. Блок дескриптивного контролю: зауваження архівіста (VII.1), правила або умови (VII.2), дата(и) описування (VII.3).

Уявімо, що нам треба описати власний архів, що складається з окремих фондів: 1) щоденників, 2) епістолярію, 3) документів про навчання (табелі, атестати, похвальні грамоти тощо), 4) фото та відеозаписів важливіших подій (усі оригінали). Ось як потрібно здійснити опис на рівні фонду за ISAD(G). Для прикладу оберемо документи «службової діяльності» – про навчання:

I.1. M[y] A[rchives], ф. 3

I.2. Фонд документів службової діяльності

I.3. 1994–2004

I.4. Фонд

I.5. 13 текстових документів

II.1. Петренко Петро Петрович

II.2. Петренко Петро Петрович народився 1988 р. У 1994–2004 рр. навчався у загальноосвітній школі I–III ступенів містечка N. Від 2004 р. фондоутворювач – студент N-ського університету

II.3. ----

II.4. Документи сформовано самим фондоутворювачем

III.1. Більшість документів становлять табелі про успішність (9 одиниць) за початкові класи (1994–1997)

III.2. Зберігаються упродовж життя фондоутворювача

III.3. – III.4. ----

IV.1 – IV.2. – Регулює фондоутворювач

IV.3. Українська

IV.4. Задовільний фізичний стан

IV.5. ----

V.1. Приватне зберігання (домашній архів), окрім атестата про закінчення школи (у виші)

V.2 – V.4. ----

VI.1. ----

VII.1 – VII.2. ----

VII.3. 31.12.2005

Наповненість кожного з блоків зумовлено ще й тим, чи наявні описи вищого рівня. Так, коли є інформація за ISAD(G) загалом про архів, то під час опису фондів та справ інформація, що повторюється, вже опускається. Отже, на рівні «справа» може зазначатися лише її шифр, заголовок, дати, носій, межі та зміст, умови доступу.

Стандарт, його правила та елементи описування див.: Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) / Українська версія Г. В. Папакіна. – 2-е вид. – К., 2001.

Археографія

Кілька нотаток на тему едиційної археографії. Про публікацію кириличних рукописних документів

Історик не лише шукає нові джерела в архівах, а й користується опублікованими документами. Якість публікації безпосередньо впливає на якість опрацювання матеріалів. Звісно, кожний збірник документів (пофондовий, тематичний, одного різновиду, однієї особи) відображає суб'єктивність упорядників, котрі свідомо чи неусвідомлено відбирали саме ці, а не інші фонди, різновиди тощо для оприлюднення. Разом з тим слід пам'ятати, що є ще й інші зовнішні маркери, на які слід звернути увагу користувачу чи редактору.

Пам'ятайте, що історик, досліджуючи чи готуючи до публікації матеріали для фахового використання, орієнтується на видання на-

укового типу. У них не просто подається документ цілком (якщо так збережений) – цьому передує комплексне джерельне дослідження (палеографічне, текстологічне, дипломатичне тощо), що також допомагає забезпечити публікацію науково-довідковим апаратом (коментарі, покажчики, словники), вказівкою на місце збереження та раніші публікації. У науково-популярному та навчальному типах видань такі речі часто ігнорують. Водночас є окремі винятки. Зокрема, у наукових збірниках допускається часткова передача документа, коли, приміром, він становить комплексний текст, а частина, що вас цікавить – його завершене ціле. Наприклад, Ви готуєте до друку тематичний том матеріалів про Братський монастир і віднаходите його опис. Останній, своєю чергою, – лише самостійна частина схожих відомостей про усі київські чернечі осередки. У цьому разі Ви можете опублікувати лише той фрагмент, що стосується Братської обителі, обов'язково зазначивши, що він виокремлений із більшого документа.

Інколи до опускання частини документів призводить спосіб ведення справочинства. У ранньомодерний час, скажімо, коли до канцелярії подавався документ на розгляд, то у резолюції не просто записувалося рішення, а й дослівно переписувався вхідний текст. У збірниках, де опубліковано цілі справи, тобто наведено вхідні документи, під час видання вихідних можуть не повторювати вхідний текст, зазначаючи лише про його наявність. Оприлюднюючи великі архівні справи, що містять оригінал, відпуск та чернетку того самого документа, упорядники можуть публікувати лише один із варіантів, як це зроблено у корпусі «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (перший том побачив світ 1998 р., видання триває). Зрештою, у вистязі можуть оприлюднювати таблиці.

З іншого боку, трапляється, що у хрестоматіях (навчальних виданнях), наприклад, творів давньої української літератури, упорядник опублікував, скажімо, вірш за рукописним оригіналом, що раніше ніде не оприлюднювався. Що ж – якщо його передано повністю, користуйтеся у науковому дослідженні.

Публікуючи документ науковим способом, слід зважати на те, для якого користувача він призначений, адже одна справа – мовознавці, інша – історики тощо. Звісно, ідеальний спосіб – здійснити факсиміле, проте це дороге задоволення. Відтак, кириличні тексти історики нині найчастіше вводять до обігу через скриптур-

не видання (транслітерація, рідше – метаграфія) спрощеним дипломатичним методом. Якщо критичний метод не зважає на окремі незначні особливості, як-то орфографія та пунктуація, а дипломатичний прагне максимально зберегти транслітероване першоджерело, то спрощений дипломатичний перебуває посередині. Так, усі рукописні кириличні літери передаються графічними відповідниками сучасної абетки. Якщо ж таких немає (ω, ψ, θ, ζ тощо), то вони відтворюються за допомогою спеціальних шрифтів, або замінюються на сучасні («ω» на «о» і т. д.). Однак є група літер, які важко інтерпретувати однозначно, бо у різний час чи в різних регіонах (а то й одночасно в одному) вони позначали різні звуки: ε, ѣ, та деякі інші. Отож, їх передають в оригінальній графіці. Не ускладнюйте сприйняття публікованого тексту, застосовуючи незвичні шрифти, на кшталт «Іжиці». Для передачі кирилических скорописних текстів найкраще пасують «Славоникъ» та «SlavonicSophia».

Для відтворення ранньомодерних документів м'який та твердий знаки передають згідно з їхнім розташуванням у першоджерелі. Виносні літери, паєрки (розшифровуються як «ъ», «ѣ» та «й») і лігатури вносять у рядок (можна виділити курсивом). Скорочення під титлом або розкривають, або не розкривають і передають без знака титла. У другому випадку окремо зазначають перелік таких слів. Якщо у текстах, що публікують, відтворюється написання автентичних скорочень, то їх розшифровку подають у відповідних місцях науково-довідкового апарату. Втрачені фрагменти (текст, що згас, фізичні пошкодження з різних причин носія тощо) не відновляють і позначають трикрапкою у квадратних дужках – [...]. Зазвичай писарські описки та помилки не виправляють, а спеціально коментують.

Вживання розділових знаків, поділ на абзаци у текстах наближені до сучасних правил правопису (і тут прихована ще одна небезпека неправильного трактування тексту, що може вплинути на його акценти). Згідно із сучасними вимогами орфографії, у тексті розставляють велику та малу літери і розбивають слова. Про всі особливості написання оригіналів – дописки, правки, зміна почерків та чорнила – зазначають у примітках. Помітки, резолюції передають після документа. Там само зазначають про проби пера, наявність печаток, які детально можуть і не описуватися, вказують

інформацію про знаходження, публікації та оригінальність джерела. Кожен документ супроводжують редакційним заголовком, що складений із дати та короткого опису змісту із зазначенням різновиду джерела, який визначають, як правило, на підставі його змісту і форми.

Кириличні документи кінця XVIII – початку XX ст. та копії раніших документів, зроблені у цей час, зазвичай передають літерами сучасної абетки («ѣ» та «є», якщо трапляється, замінюють на «е», «у» та російське «і» – на «и», «ω» – на «о», «Ѡ» – на «ф», «А» – на «я»). Стилiстичні, синтаксичні та інтонаційні особливості оригіналів (наприклад, «манастир», «парикмахер», «заля», «фльота» у тогочасному написанні українських діячів, закінчення «аго» у російських словах, вживання знаку оклику тощо) або зберігають, або осучаснюють (див. зразки опублікованих документів ранньомодерного та нового часу нижче).

Не забудьте перед тим, як скористатися збірником документів, ознайомитися з його археографічною передмовою та обов'язково написати свою, вводячи до наукового обігу документи. Перш ніж готувати публікацію, слід з'ясувати правила передачі тексту. Після копіювання матеріалів має відбутися також їхня звірка (бажано дві) з оригіналом. Кожному редактору добре відомо, що око зникає до тексту, тому звірку слід робити не відразу після копіювання.

Якщо Ви хочете ввести до наукового обігу інформацію про багато документів чи масові джерела, то в пригоді стануть регести, анотації й текстові чи статистичні таблиці (для однотипних матеріалів) – види скороченої передачі змісту джерел. В анотації вказують дату, різновид та заголовок документа, сигнатуру та коротко (часто одним реченням), від третьої особи, сповіщають про суть. Натомість регест (поширений, короткий, частковий, одиничний, груповий) містить зміст документа, зберігаючи його мову та структуру. Ось, наприклад, регест із однієї з книг Руської (Волинської) метрики за 1629 р.: «Привилеи на шпитал в Києве релии кгрецькое» (див.: Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / Передм. П. Кеннеді Грімстед; Упор. Г. Боряк та ін. – К., 2002. – С. 662. – № 13).

I. Скорописний документ

«№ 137

1772 р., вересень. –

Лист лубенського протопопа Феодора Барвінського та чигриндубровського намісника Олексія Александровича до архімандрита Київського Братського монастиря і ректора Тарасія Вербицького з проханням передати речі померлого сеньйора бурси Києво-Могилянської Академії Андрія Михайловського його брату Леву

2 В Бзѣ высокопреподобнѣйшій гспднѣ отць архимандритѣ,
¹высокомлстивій патронѣ¹!

Священникъ вѣдомства протопопій Лубенской с насъ, нижеподписавшихся, намѣстника Алеѣандровича вѣкарій прихода Николаевского Лубенского Михаіль Алеѣевъ объявилъ намъ, что по послѣдовавшему в Киевѣ неблагополучному случаю обучавшійся в Академіи Киевской богословіи сынъ его Андрей Михайловскій, будучи в бурсѣ сеніоромъ, умре. Какови ж по немъ было поостались значащєсь по сообщенному при семъ реестру вещи, оне будто и ннѣ всѣ в цѣлости там же, в бурсѣ, в видѣнній Вашего высокопреподобія находятся. И просил насъ ѡт Вашего высокопреподобія испросить такую милость, дабы тѣ вещи другому сыну его, обучающемуся тамо ж в Киевской Академіи, Лву Михайловскому, повелѣнно было препоручить. Мы, благопризрительною Вашего высокопреподобія милостию довольно воспользовавшієсь, смѣемъ ннѣ предать себе в семъ прошеніи, дабы воспомянудіе по реестру

2 зв. значащєсь вещи, буди оне подлѣнно имѣются і к отдачи подлежат, // повелѣнно было ѡт Вашего высокопреподобія вручителю сего, предписанному Лву Михайловскому, за его роспискою отдать, в протчем препоручив себе многомоцному Вашего высокопреподобія благословенію и патронской ми-

лости со всеглубочайшимъ имени Вашего высокопреподобия почитаниєм перебудемъ.

Вашего в Бзѣ высокопреподобия ² високомластиваго патрона всѣхъ благъ усердножелателній бгомолцы и покорнѣйшіи слуги

Протопопъ лубенскій Феодор Барвѣнскій ²

³ Намѣстникъ чигриндубовскій Алєзѣи Алєξανдровичъ ³

Сентября дня ⁴ 1772 году.

Резолюція на арк. 2 на верхньому лівому полі: «Получено 1772 года октября 5 дня. Записанъ, сообщитъ съ реестромъ приложеннимъ, и буди будетъ Левъ Михайловскій обучатись и продолжатъ ученіе въ Академіи съ успѣхомъ хорошимъ, то о ⁵ вещахъ слѣдуетъ со временемъ разсужденіе ⁶ учинить».

ЦДАК України, ф. 168, оп. 2, спр. 5, арк. 2–2 зв. Оригінал.

Позначені у тексті публікованого документа підрядкові примітки

¹ Іншим почерком і чорнилом.

² Написано Феодором Барвѣнським.

³ Підпис власноручний.

⁴ Число не зазначено.

⁵ Виправлено з «а».

⁶ Правлено.

**Із «Науково-довідкового апарату»
з рубрики «Коментарі»:**

«[...]№ 137

¹Очевидно, йдеться про епідемію чуми 1770–1771 рр. На цей період навчання у КМА тимчасово припинили, а спудеї були розпущені по домівках. [...]».

Зі «Словника архаїзмів та термінів»:

«[...] Намісник (у протопопії) – помічник протопопа, член духовного правління протопопії. Н. завідував кількома приходами. В деяких протопопіях було кілька намісників. При Н. могло бути окреме правління – намісництво. Н. обирався духовенством протопопії і затверджувався архієреєм. [...]»

Протопоп – священик, який очолював протопопію. П. обирався духовенством протопопії і затверджувався митрополитом. Він

наглядав за духовенством округу та благоустроєм храмів, виконував розпорядження архієрея та консисторії, займався грошовими зборами і складанням необхідних відомостей про причти та церкви, проводив по деяких справах суд і дізнання.

Протопопія – адміністративний округ епархії, що міг налічувати від кількох церков до сотні парафій. [...]

Сеньйор (бурси) – (лат. *senior* – старійшина, керівник) – помічник супер-інтенданта в КМА, із студентів старших класів. Наглядав за поведінкою бурсаків, порядком у приміщенні тощо. [...].

До географічного та іменного покажчиків внесено оніми, що зустрічаються у документі: топонім Київ та антропоніми Барвінський, Александрович, Михайловські Андрій та Лев, Алексеев.

Із «Додатків» до збірника документів

З рубрики «Ректори Києво-Могилянського Колегіуму та Академії»:

«[...] 34. Тарасій Вербицький (1768–1774) [...]».

Зі «Списку скорочень під титлом»:

«[...] Бзе – Бозе

блго – благо

[...] гдн – господин

гспдн, гспдин – див. гдн

[...] мл – милость

маст, мать – див. мл

ннѣ – нынѣ

[...] отц, оц – отец [...]».

Зі «Списку умовних скорочень»:

«[...] арк.– аркуш

[...] зв.– зворот

[...] оп.– опис

[...] р.– рік

[...] спр.– справа

[...] ф.– фонд

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві [...]».

До «Переліку використаних фондів та справ» та «Переліку опублікованих документів» внесено фонд, справу та редакційний заголовок наведеного вище документа.

Із передмови «Від упорядників» про правила видання

«[...] Упорядники при публікації текстів дотримуються принципу збереження цілісності кожного документа, що стане в нагоді при їх використанні.

[...] Визначальним при розташуванні документів у збірнику був хронологічний принцип. Однак ті з них, які стосуються одного й того самого предмета, групувалися для зручності сприйняття за хронологією в окремі блоки.

При відтворенні оригінальних текстів XVII–XVIII ст. зберігаються відсутні в сучасній кириличній абетці літери є, ъ, й, s, з, џ, Ѡ, v, а, ѳ, оу; м'який та твердий знаки передаються згідно з їх розташуванням у першоджерелі. Виносні літери, паєрки (розшифровуються як “ъ”, “ь” та “й”) та лігатури вносяться в рядок і виділяються курсивом. Латинські літери зберігаються. Скорочення під титлом не розкриваються і передаються без знака титла; аналогічно у текстах, що публікуються, відтворюється написання автентичних скорочень. Розшифровка і перших, і других наводиться у відповідних місцях науково-довідкового апарату. Втрачені фрагменти (текст, що згас, фізичні пошкодження з різних причин носія тощо) не відновлюються і позначаються трикрапкою у квадратних дужках – [...].

Вживання розділових знаків, поділ на абзаци у текстах наближені до сучасних правил правопису. Згідно із сучасними вимогами орфографії розставляється велика та мала літери та розбиваються слова. Відмінкові закінчення, що додаються до чисел у верхньому регістрі, вносяться в рядок і пишуться курсивом через дефіс.

Про всі особливості написання оригіналів – дописки, правки, зміна почерків та чорнила, помилки писарів – зазначається у підрядкових примітках, що мають наскрізну цифрову нумерацію у межах документа. Якщо одна примітка стосується кількох місць у тексті, то вона має одне й те саме позначення і під рядком наведена один раз. При потребі виділити фрагмент, знак примітки ставиться перед першим і після останнього слова уривку. Коментарі позначаються малими літерами сучасної української абетки і поміщені окремою частиною у науково-довідковому апараті.

Помітки, резолюції передаються після документа. Там само зазначається про проби пера, наявність печаток, які детально не описуються, вказується інформація про знаходження, публікації та оригінальність джерела.

Закінчення аркушів текстів архівалій, що публікуються, позначається знаком “//”. Упорядники вказують лише їхню останню чинну пагінацію, що відтворюється при передачі текстів на полях.

Кожен документ супроводжується редакційним заголовком, який складається із дати та короткого опису змісту із зазначенням різновиду джерела, що визначається, як правило, на підставі його змісту і форми. Документи датуються за старим стилем у відповідності з інформацією, що містять. У випадку відсутності такої, час створення встановлюється за змістом та за іншими даними».

Документ взято із: Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / Упоряд.: О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К., 2005. – С. 215–216. – № 137. Фрагменти взято: з науково-довідкового апарату: Там само. – С. 438, 454, 456–457, 462, 469, 471, 483; із додатків: Там само. – С. 501, 506, 508–510, 521–522; уривок з передмови «Від упорядників»: Там само. – С. 10–12 (автор – М. Яременко).

II. Рукописний документ нового часу

«№ 340

1847 р., січня 16. – Лист П. О. Куліша
до М. І. Костомарова із запрошенням на весілля
та про зустрічі з Т. Г. Шевченком і В. М. Забілою¹²⁴

Милый Николай Иванович!

Если вы желаете услышать несколько анекдотов, рассказанных гениально, если хотите взглянуть на то, что составляет представителей украинского народа, если хотите, наконец, видеть обряд венчания, то прошу вас приезжать накануне пятницы следующей недели, т. е. 23 числа вечером. Для этого вы должны выехать 20 часами ранее 5-ти вечера – 23 числа. В Борзне на станции сделано распоряжение, чтоб дали вам лошадей до хутора Николая Даниловича Белозерского¹²⁵ (3 версты). Он вас уважает и как образованный человек сердечно рад такому гостю, вы у него проведете вечер и ночь в обществе несравненного рассказчика Забелы (который живет подле) и Шевченки, а на другой день вместе с хозяином приедет в церковь.

Оттуда к нам обедать. Потом проведете вечер у нас и спасете меня от скуки, какая готовится мне посреди множества людей,

у которых со мною нет ничего общего. Мы окончим наш диспут о христианстве, если это будет дозволено комнатами. Если нет, то я расскажу вам подробно о Петербурге и его обществах.

Ваш Кулиш

1847 г., янв[аря] 16, Борзна или, лучше сказать, Мотроновка

Когда же я уйду к жертвеннику, вы уедете ночевать к Ник[олаю] Даниловичу; в субботу мы вас посетим, а потом вы возвратитесь в Киев, хвала и слава богу.

Грабовский в Киеве. Отыщите его квартиру и предложите ехать с собою. У него свои сани! Он обещал в письме своем от 8 генваря быть у меня на свядьбе.

Ч. III, арк. 49-50. Автограф.

Частково опубл.: Былое. – 1907. – № 8. – С. 202».

Із «Додатків» до збірника документів

у рубриці «Примітки»:

«[...] ¹²⁴ Забіла Віктор Миколайович (1808–1869) – український поет-романтик. Перші поезії Забіли було надруковано в альманасі “Ластівка” (1841). У 40-х рр. був близько знайомий з Т. Г. Шевченком, П. О. Кулішем, М. І. Костомаровим, зустрічався з ними у м. Борзні. Поезії В. М. Забіли покладено на музику, вони користувалися й користуються популярністю. Зокрема, пісня “Гуде вітер” (композитор М. І. Глінка).

¹²⁵ Білозерський Микола Данилович – поміщик і суддя Борзенського повіту, дядько В. М. Білозерського, якого він відвідував разом з іншими членами товариства. Під час обшуку в нього було вилучено частину документів, що вказували на зв'язки між членами товариства [...]».

У рубриці «Умовні скорочення»:

«[...] *Українською мовою:*

арк. – аркуш [...]

опубл. – опубліковано [...]

р., рр. – рік, роки [...]

ч. – частина [...]

Російською мовою:

[...] г., гг. – год, года [...]

т. е. – то есть [...]

До іменного та географічного покажчиків внесено антропоніми Куліш, Костомаров, Шевченко, Забіла, Білозерський та топоніми Борзна і Київ.

Із передмови «Від упорядників» про правила видання

«[...] Документи і матеріали в межах кожної справи при публікації розміщено так, як вони відклалися в діловодстві [...]. Розміщення документів і матеріалів у порядку їх відкладення в діловодстві III відділення допоможе читачу збагнути загальний хід слідства й зміст кожної частини [...].

Всі документи друкуються мовою оригіналу і відтворюються за новою орфографією, але зі збереженням фонетичних особливостей [...]. До іншомовних текстів додано переклади українською мовою.

[...] Оригінали і автографи відтворюються повністю, із збереженням усіх їх особливостей. Закреслені слова, виправлення, помітки тощо подаються у примітках. Авторські примітки на документах позначено словами: “прим. док”.

Резолюції про одержання наводяться після основного тексту документа перед легендою. Підкреслення і помітки, зроблені на документах, а також нерозбірливі підписи застережено у примітках. Описи, неузгодження слів виправляються без застереження.

При послідовному неправильному написанні того чи іншого слова, що характеризує стиль автора, ця особливість застерігається у примітці. Помилки, що роблять текст незрозумілим, виправляються із поясненням у примітці, як саме було в оригіналі. Не зберігається прописна буква в написанні чинів, титулів, місяців, днів, а також слів, що довільно написані з прописної літери. Пунктуація документів подається за сучасним правописом. Всі документи, крім художніх творів, мають редакційні номери і заголовки, в яких зазначена дата написання або одержання їх (рік, місяць, число), автор, адресат і зміст. В художніх творах, як правило, збережено авторські заголовки. Комплекси однорідних матеріалів об'єднано груповими заголовками.

Дати встановлені упорядниками за документами публікації або іншими джерелами, застерігаються в кожному конкретному випадку: якщо їх точно не встановлено – подано приблизні дати (початок, перша або друга половина місяця, кінець року, не пізніше певного числа, року).

Оскільки всі матеріали, що друкуються у цьому виданні, взято з одного джерела (архіву, фонду і справи), в легендах зазначається тільки номер частини, аркуша та оригінальність або копійність документа. Якщо документ раніше публікувався, після легенди вказується видання, де він уперше надрукований.

Всі примітки (підрядкові, реальні) позначено суцільною нумерацією і подано в кінці тому. В кожному томі вміщено іменний та географічний покажчики. Список скорочень вміщено у третьому томі [...]».

Документ взято з: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1990. – Т. 1. – С. 268–269. – № 340. Фрагменти: з приміток: Там само. – С. 498; з передмови: Там само. – С. 17–18 (автори передмови – упорядники); інформація з покажчиків: Там само. – С. 505, 507–508, 513–515; уривок із умовних скорочень: Там само. – Т 3. – С. 433.

III. Як не можна публікувати документи науковим способом

Н р. – Грамота Київського митрополита NN Н-ському монастирю на збір милостині на Запорозькій Січі для ремонту будівель та огорожі

*Бжією млтію NN, православный архієпскіѣ, митрополіть
Кієвскій, Галицкій и Малыя Россій*

*Высокородному и достойнопочтенному гсидну Войска Низового
Запорожского атаману кошовому зъ войсковою старшиною и
товариствомъ, дховнымъ нашего смиренія по благодати Бжіей
даннѣй намъ, чадамъ, любящимъ благолѣвіе и возобновленіе
храмовъ Бжіѣхъ и стыхъ обителєй, благодать и миръ от Бга
Оца нашего и Гсда Исса Христа да умножится, бгомолческо
желаемъ и обявляемъ,*

сего N года доношеніємъ намъ N-ского мнстря архимандріть съ братією представиль, имѣется-де въ N-ском мнстрѣ трапезная каменная церковъ, во имя стыхъ мученикъ, которая-де какъ звнуръ, такъ и извнѣ непремѣнно требуетъ въ иныхъ мѣстахъ починки, а въ иныхъ-де новой издѣлки, а сверхъ-де того состоятъ немалая нужда и въ другихъ вещахъ... [далі йде перелік інших потреб монастиря – упорядник] Прежде же-де N-ский мнстръ въ таковыхъ случаяхъ

имѣлъ немалое снабдѣніе... [далі йде опис джерел попередніх прибутків монастиря – *упорядник*]. Нынѣ намѣренъ одного мнстыря архимандритѣ, по общему совѣту съ братією ради вышеписанныхъ нуждъ изъ Кієво-Братского мнстра для испрошенія млстии въ козацкую Запорожскую Сѣч отправить ієромонаха да обрѣтающагось въ ономъ же мнстрѣ на послушаній священника съ книгою, и того ради насъ онъ, архимандритѣ, обще съ братією просиль для испрошенія оной млстии въ Сѣчи Запорожской благословительную граммату выдать.

Того ради мы по тому его, архимандрита съ братією, прошенію оным ієромонаху и сщеннику благословили на возобновленіе трапезной каменной цркви и на исправленіе объявленныхъ мнстрскихъ надобностей епархіи нашей Кієвской въ Сѣчи Запорожской зъ вѣдома гспдна атамана кошового и войскової старшины млстинное подаяніе от доброхотнодателей просить отннѣ впредь два года [далі йде виклад умов видачі грамоти та звіту в катедрі після закінчення збору, а також зобов'язання згаданих прохачів достойно себе поводити – *упорядник*].

Изъ каеѣдры нашей митрополітанской Кієвской.

N года.

Вышеименованный смиренный митрополитъ NN.

NB Якщо Ви готуєте до друку іншомовний документ, то пам'ятайте, що наукова публікація передбачає його подання мовою оригіналу. Зазвичай такі тексти супроводжуються перекладами на українську (окрім нечастих випадків із російської), хоча у вітчизняній едиційній археографії інколи не перетлумачують польськомовні тексти (науковий характер публікації останніх та достатнє володіння фахівцями цією мовою дозволяють такий виняток). Однак переклад мусить бути якісним, себто перекладач не просто має знати мову, а й розуміти реалії, про які йдеться у джерелі. Нерозуміння «обставин часу», модернізація понять призводить інколи до смішних непорозумінь. Ось приклад – фрагмент із подорожнього щоденника Данієля Крмана, перекладеного зі словацької мови: «[...] З Божої волі ми втратили всяку надію на переправу. Єдиний пароплав, який міг узяти 50 осіб, мазепинські козаки все ж того дня роздобули, але дістатись до нього ми не могли навіть за сто золотих, бо він був призначений для визначних королівських і мазепинських вояків [...]» (Крман Данієл. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Перекл. із словацької О. й Г. Булахи; впор. та прим. М. Неврлого. –

К., 1999. – С. 103–104). Крман розповідав тут про події 1709 р., а саме – відступ шведського та козацького війська після поразки під Полтавою і переправу через Дніпро. Іронія полягає у тому, що перекладач на означення судна вжив слово «пароплав», себто назвав засобом, що приводився у рух паровою машиною і вперше був створений аж через століття після подій, які описані, в іншій частині світу.

Ще один приклад – переклад українською «Діаріуша» Димитрія Туптала. Один із ганжів цієї спроби – нерозуміння перекладачем церковних понять, хоча йшлося про текст, написаний людиною Церкви, значна частина відомостей якого стосується саме церковних справ. Ось два фрагменти: «[...] Бо святительство Ваше до їх Царської Пресвітлої Величності богомольцю, а своєму в Духові Святому Сину, Преосвященному у Богові Кирі Гедеону Святополку, князю Четвертинському, Митрополиту Київському, Галицькому і Малої Росії, а перед тим преподобнішому Варлаамові, архімандриту Печерському, зволив писати про ті книги [...]»; «[...] Того ж року, після Воскресіння Христова, вибираюся з пустелі до Києва у типографію, Боже поможи! [...]» (Соболь В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004. – С. 38–39, 45, 51). У першому випадку помилкою є відмінювання грецького звертання, що застосовується до єпископів, вживання якого збереглося без перекладу у церковній практиці досьогодні. Себто правильний переклад мав звучати: «...Кир Гедеону...». Другий уривок грішить дивним словом «пустеля». Вочевидь, це довільне переінакшення терміну «пустинь» (але ж не «пустыня»!). Як бачимо з однієї з приміток у виданні, перекладач цим словом тлумачить також синонімічне поняття «скит». На час написання щоденника Димитрієм Ростовським в Україні «скитом» чи «пустинню» називали невеличкий монастир, інколи на 1–2 ченців, що підпорядковувався більшій обителі. Саме в такому місці й перебував Туптало, намагаючись повністю зосередитися на своїй інтелектуальній праці. Натомість невтаємничений читач (а саме для такого, слід гадати, й перекладався цілком зрозумілий для істориків «Діаріуш» українською мовою), мабуть, почне «згадувати», де ж в Україні локалізувалися пустелі. До речі, в українській мові таки є слово «пустинь».

Часта помилка під час перетлумачення російських текстів – переінакшення назви грошової одиниці Російської держави «рубль» на «карбованець». Однак такий переклад аж ніяк не коректний, адже ніяких «карбованців» в обігу згаданої держави не було.

Про видання джерел «усної історії»

Останнім часом вітчизняні історики часто звертаються до методики «усної історії», котра, як відомо, за допомогою строго визначених процедур збирає свідчення від безпосередніх учасників тієї чи тієї події. Першопочатково інформація, отримана шляхом інтерв'ю, фіксується на звукозаписувальному пристрої. А вже з тим текст транскрибують. Фіксація свідчень «усної історії» на папері та їхня публікація має свою специфіку.

Існують різні підходи до правил транскрибування. За одним, текстове оформлення інтерв'ю має максимально наближатися до усного мовлення і становити, по суті, дослівну стенограму. На іншу думку, це лише перший етап, а на другому сценограма має бути відредагована: ліквідовано уривки фраз, мовні помилки тощо. Звісно, що науково-критичний метод має дотримуватися першого принципу. Ось лише деякі загальноприйняті правила транскрибування записів.

На початку тексту вказують прізвище, ім'я, по батькові особи, з якою велося інтерв'ю; країну, населений пункт, вулицю її проживання; назву проекту; імена інтерв'юера та автора транскрипції; вид інтерв'ю (відео/аудіо); місце та дату його проведення; присутніх під час цього особи.

Імена респондента й інтерв'юера повністю записують на початку розшифровки і в дужках наводять їхні скорочення (ініціали), що використовують надалі. У тексті обов'язково зазначають про зміни касети (відео/аудіо) та її сторін (якщо запис відбувається на таких носіях). На кожній сторінці слід один раз зазначити тайм-код для відеоінтерв'ю чи показання лічильника аудіозаписувального пристрою для аудіоінтерв'ю.

Слова й вирази, вжиті в інтерв'ю, які не використовуються в рідній мові респондента, виділяють курсивом. Під час транскрибування інтерв'ю застосовують звичайні знаки пунктуації («.» – звичайне твердження, «!» – твердження з наголосом, «?» – звичайне запитання, «?!» чи «??» – запитання з наголосом). Можна застосовувати також такі примітки у дужках: «???» – незрозуміло (вказується тайм або показання лічильника магнітофона), «–» означає переривання. У дужках також вказують наявність пауз (коротка пауза, довга пауза), спеціальних наголосів (голосно, тихо, тощо) та почуттів (плаче, зітхає, радісно, іронічно та ін.). Кожна зміна ситуації інтерв'ю також

фіксується в дужках (наприклад, дзвонить телефон, пауза для зміни касети, респондент показує фото тощо).

Звісно, що науково-критична публікація інтерв'ю передбачає його цілісну передачу, а не уривками. Її також супроводжують редакційна та археографічна передмови, словники, покажчики. В археографічній частині докладно описують умови проведення інтерв'ю, принципи відбору респондентів, технічні засоби й технічну обробку матеріалів. Найкращим, хоча й не завжди здійсненим з огляду на фінансовий бік, є комплексне видання джерел «усної історії»: транскрибований текст у супроводі запису на відповідному носіїві.

Докладніше див.: Сурева Н. Правила видання джерел усної історії (проект). – Запоріжжя, 2005.

Дипломатика

Конкретний та індивідуальний формуляр

(на прикладі українських тестаментів ранньомодерного часу)

Як відомо, у дипломатиці виділяють чотири типи формулярів (комплексів клаузул): *умовний*, що показує найзагальнішу схему побудови актових документів, *абстрактний* (побудови документів певного різновиду), *конкретний* (для групи документів всередині різновиду) та *індивідуальний* (для окремого тексту). Конкретний формуляр може містити лише основні елементи умовного. Ось як це простежено на дипломатичній структурі тестаментів.

Дослідники виділяють в українських тестаментах ранньомодерного часу такі три частини:

1. **Вступний протокол**, або **інвокація** (звернення до Бога), наприклад: «Во имя Отца и Сна и Стаго Дха аминь!».

2. **Контекст**, який складається з:

аренги (вказано підстави написання). Тут найчастіше йдеться про те, що немає нічого певнішого за смерть, і що кожен доходить кінця свого земного шляху, а відтак тестатор, передбачаючи власну кончину, бажає навести порядок у своїх добрах (як приклад: «кто есть члвк иже поживеть и не узрит смерти и, видячи себе в старости літ и в слабости здравия, при совершенном разумі

и доброї памяти такової о мні самом и убогом імїніи моем крайній чиню порядок»), а також про намір запобігти духівницею суперечкам поміж спадкоємцями після смерті;

диспозиції (основні пункти розпорядження). Тут може йтися про поховання та поминання; роздачу милостині; вказують, як ділити майно по смерті; якщо є борги – як чинити з ними; роблять розпорядження про виховання дітей; зазначають опікунів та виконавців останньої волі (приміром: [...] душу мою Бгу поручаю, тіло ж грішное, молю, да будет погребено со отцы и братією моею в стои Києво-Печерско обители [...]), «Именіе же мое, власними трудами набитое, тако распоряжаю: [...]», «[...] Сію мою запись дховную вручаю его млсти [...], и прошу его [...] о моеи грішнои души попечение иміти, и сіе мое легкованное імїніе кому надлежит по вышеписанному моему разположенію раздати [...]» тощо);

санкції (заборона порушувати заповіт), у якій зазначали, що того, хто спробує переступити останню волю тестатора, чекає суд перед Богом. Як приклад: «а кто бы иміл мою сію леггацію касовати, тако-віи разсудятся со мною на оном світі в ден праведнаго Суда»;

коррборація (засвідчення). Приміром: «Іеромонах Христофор Чарнуцкіи, игумен стониколскіи пустыннокіевскіи, к сеи моеи дховной леггації руку мою прикладаю при совершенном разумі и доброї памяти [...]». Тут же могли засвідчувати документ власними підписами та печатками і свідки: «При сочиненіи сей духовной были и подписались Киево-Кириловского монастыря намістник іеромонах Варлаам, еклесіярх іеромонах Іоасаф. Свідом вышеписанному духовному распреділенію, и по прошенію [...] подписался киевподолскій протоіерей Яков Біелявскій».

3. Заключний протокол (дата та місце написання).

Про дипломатичну структуру тестаментів див.: Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1997. – Т. 2. – С. 35–48. Приклади взяті з тестаментів, опублікованих у: Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: 36. док. / Упоряд.: О. Ф. Задорожна, Т. А. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К., 2005. – С. 35–37. – № 12; С. 241–247. – № 153.

Індивідуальний формуляр так само може містити лише головні елементи конкретного. Розглянемо це на прикладі заповіту архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими Валькевича (березень, 1781 р.):

Вступний протокол (інвокація)	Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь!
Контекст аренга	<p>Азь, многогрішныи и недостойныи, Христа и Бога моего раб. По его же Божественной благодати, по милости высокомонаршей и по благословенію Святіишаго Правительствующаго всероссійскаго Синода святяя великія чудотворныя Кіево-Печерскія лавры архимандрит Зосима Валкевич, отягчен ежечастыми болізенными припадками и ко исходу от житія сего оскудівающим во мні час от часу природным силам моим приближась, всім благочестивым и христоролюбивым, всякаго званія и достоинства людя, чающим Господа своего и ожидающим в день втораго его и страшнаго пришествія блаженнаго воздаянія во отвращеніе неспокоиств и затрудніи, кои обыкновенно по смерти начальников монастырских при взысканіи имініа их бвають, сим моим послідним завіщаніем (кому о семъ відать надліжить) объявляю:</p>
<i>диспозиція</i>	<p>1-е, что доставшееся мні, по уміртвіи родителей моих имініе по вступленіи моем в чин монашескіи разновременнo, ово на мои собственные потребности, ово туда, куда Бог повеліл, без остатка мною издержано, почему никто из ближних и дальних родственников моих ни под каким видом Лавру о взысканіи таковаго моего имініа утруждат не должен; 2-е, оставшееся по смірти моеи имініе, въ разной монеті состоящее, которое в церкви в сундукі находится, и которое я частію от моих благодітелеи, частію от моих трудов и званія получил, и без коего в здішнем публичном місті обoitись краине было невозможно, прошу возлюбленную во Христі братію по приложенному в оном сундукі за рукою моею реестру, равно как и посуду там же в церкви положенную, серебряную, фарфоровую, оловянную и прочую по особои росписі за моею рукою при том оставлінном, куда слідоватиміть употребить. Родственники же да не коснутся сего, яко оное в Лаврі мною, как сказано от моих благодітелеи и отъ моих трудов приобрітено; 3-е, вещи, при келіи архимандрічей содержащіеся, как то панагіи, книги, иконы, часы карманные золотые, також часы столовые и стінные, серебряная, фарфурная, фрустальная, оловянная и мідная посуда, разное билью и все келеиное убранство суть точные казенные лаврскіе, как явствует из находящагося в казні лаврской о всем том реестра, а хотя бы что из моего между таковыми вещами было, то и оное всю или при церкви, или при келіи архимандрічей оставатся должно. Собственное ж мое разное одіяніе, как то шубы, рясы, кафтаны билью и книги по особливому реестру, при келіи архимандрічей мною за моею рукою оставленному, распределить на тіх, кому в том реестрі означено. Почему и никто ни под каким видом сам собою к таковым вещамъ интересоватся не может. В прочем обитель святую прошу грішное мое тіло в разсужденіи бывших моих в Лаврі святой трудов и послушаній</p>

Заключний протокол корробо-рація	<p>должному християнському погребенію предать и положит оное внѣ церкви между столбами противу олтаря Трех Святителей в назначенном мною самым мѣстѣ во всем том одѣяннѣ и гробѣ, какіе я сам для того за жизни моеи уготовил, к коему отнюдь ничего болше не прибавлять и не переменять, гдѣ и сорокоуст годовои, кромѣ ранней службы, с отправленіем обикновенных по церковному чиноположенію, третин, девятин, полусорочин, сорочин, полугодовин и годовин отправить. Також в церкви Благовѣщенія, что при келіях архимандрічых, в обѣх пещерах в храмах преподобных отец Антонія и Феодосія, в Голосеевской пустыни в храмѣ Живоноснаго Источника, в Китаевской пустыни ж в храмѣ преподобнаго Сергія по одному годовому сорокоусту отправить. Паче же всего молю всю возлюбленную во Христѣ братію, аще кого чем оскорбил, как то в разсужденіи званія моего и обоитись без того иногда трудно было, милостиво меня простить и в святых своих Бога ради не оставяють молитвах, а и я всѣх, от коих чем когда был оскорблен, от сердца прощаю. Бог же милосердія и щедрот, да воздасть всѣм чающим явленія его нетлінным в грядущем віці блаженным воздаяніем. Аминь.</p> <p>Списася сіе завѣщаніе тысяща седмьсотъ восмьдесятъ первого года мѣсяца марта.</p> <p>Кієво-Печерскія лавры архимандрит Зосимъ <i>Печатка Зосима Валькевича</i></p>
---	---

Тестамент взято з: Кієво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: 36. док. / Упоряд.: О. Ф. Задорожна, Т. А. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К., 2005. – С. 235–236. – № 150.

Запам'ятайте, що дипломатичний аналіз важливий для виявлення стандартних фраз у тексті. Інколи навіть нині можна натрапити на спрощені трактування окремих істориків, які покликаються на формулу інвокації у заповіті, шаблонні звернення до смерті тощо і твердять про виняткову глибоку релігійність тестатора, забуваючи, натомість, що мають справу з написаним за стандартною схемою документом.

Палеографія

Письмо як маркер культурних взаємовпливів

Коли йдеться про культурні взаємовпливи, то зазвичай покликаються на приклади з архітектури, музики, освіти абощо. Однак письмо, як один із феноменів культури, так само їх відображає. Відтак палеографія не лише допомагає прочитати давній текст, а й че-

рез вивчення почерків висновувати про ширші речі. Терени ранньомодерної України – чудова лабораторія саме для таких студій, адже тогочасна документація українських воєводств Речі Посполитої та канцелярій Гетьманщини і Слобожанщини дає поживу для вивчення української, польської, латинської, німецької, давньогейбрійської, вірменської палеографії.

Культурні впливи можемо спостерігати на тому, як, наприклад, формувався стиль латинського письма, що поширилося на українських землях наприкінці XVI – на початку XVII ст. Тут воно контактувало з кирилицею, внаслідок чого виникла своєрідна суміш. Так, одним із латинських почерків українського походження був неоготичний курсив. Базою засвоєння для письців слугували друковані готичні шрифти, найбільше – популярна на той час у типографіях Польщі, Чехії та України швабаха. Однак, копіюючи начертання латинських літер, надто схожих на кириличні, письці укладали їх у звичні для руки розміри кириличного письма.

Цікавим для дослідника і чи не найважчим для прочитання постає український скоропис другої половини XVII ст., зокрема через ускладнення дукту, наявність майже для кожної літери кількох різних графем чи схожого написання для різних літер, збільшення кількості скорочень та виносних тощо. За стилем скоропис Лівобережної України поділяють на кілька груп. Одна з них – т. зв. київський новий стиль письма, властивий усім канцеляріям, що характеризується вуглуватістю графем, збільшеною порівняно з шириною висотою літер, густотою їх розміщення. Усі ці особливості, на думку Віри Панашенко, вказують на вплив тогочасного польського письма. Натомість, інша група – письмо зі значними розчерками та потовщеннями Генеральної військової канцелярії та канцелярій Стародубщини – відчула на собі запозичення з російського скоропису.

Скоропис Слобожанщини ще виразніше свідчить про специфіку локалізації цього регіону на культурній мапі. Як відомо, заселення Слобожанщини відбулося внаслідок двох колонізаційних потоків: українського і значно меншого російського. Тим не менше, траплялося, що водночас поряд виникали два етнічно різні населені пункти. Так зіштовхувалися різні традиції. Це, а також близькість до Російської держави та сталі бюрократичні контакти спричинили до формування на Слобожанщині специфічного скоропису. У письмі цієї території ще наприкінці XVII ст. чітко виділяються дві різні школи: т. зв. київська (невеликі, майже однакові за висотою, написані

близько одна до одної літери з типовими натисканнями пера) і т. зв. московська (великий розмір літер, їх далеке розташування і слабка зв'язка). У наступні десятиліття тамтешня документація демонструвала запозичення одним скорописом характерних рис іншого та навпаки, а також переважання тієї чи тієї школи залежно від адресатів документів (листування з наказами наближалось до російських форм, документи місцевого характеру – до українських). Однак уже наприкінці першої чверті XVIII ст. з'явилися тексти, чия своєрідна палеографія не була ні київською, ні московською, а результатом їхніх контактів: літери більші за київські, але менші за московські, розташовані далі одна від одної, однак майже однакові за розміром, письмо менш зв'язане, ніж українське, проте чіткіше за російське.

Уважне вивчення скоропису вказує й на «прозаїчніші» речі: прибілизне датування тексту чи його географічну прив'язку, а то й належність до тієї чи тієї канцелярії. Вживання у документі літер «п», «т», «г» тощо поряд із «н», «м», «т» може зраджувати (хоча й не конче) латинську освіченість автора. Виходячи з того, що київські документи кінця XVI – початку XVII ст. постали з-під пера однієї школи, дослідники понад сто років тому припускали про існування у Києві перед 1615 р. якогось навчального осередку (щоправда, ремісничий характер навчання письма – при канцелярії від учителя до учня – не надає цьому аргументу переконливості).

Зразки українського скоропису див. у додатках-ілюстраціях. Детальніше про латинський та кириличний скоропис в українських землях див.: Іваницька І. О. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін / Ред. колегія І. А. Бутич, А. М. Катренко та ін. – К., 1968. – С. 181–186; Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974; Яковенко Н. М. Передумови розвитку і характер латинського палеографічного письма на Правобережній Україні в II половині XVI – I половині XVII ст. (на матеріалах актових книг Київського воеводства ЦДА УРСР) // АУ. – 1978. – № 6. – С. 8–19; Яковенко Н. Н. Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні (вторая половина XVI – первая половина XVII в.): Автореф. дисс. ... к. ист. н. – К., 1983.

Текстологія

Про важливість текстологічного дослідження при вивченні ідей

Дуже цікавою ділянкою історичних студій середньовічного і раннього нового часу є вивчення уявлень та ідей. Інформація про

те, що тогочасні люди думали з того чи того приводу, як конструювали своє минуле, уявляли навколишній світ, часто вміщена у наративних текстах. Однак дослідник має завжди пам'ятати, що перш ніж кричати «еврика», розшукавши нову пам'ятку та прочитавши, як там висвітлюється предмет його студій, необхідно здійснити текстологічне дослідження, причому доведеться простежувати і перетікання з одного наративу в інший дослівно цілих шматків тексту, і переміщення ідей з однієї пам'ятки в іншу. Інакше можна «відкрити велосипед». Проілюструю це на таких прикладах.

У географічному описі Києва 1784 р., що створювався світською владою, про церкву Михайлівського Золотоверхого монастиря написано:

«[...] Оной монастырь при святом благовірном князи Владимирі, нареченном по святом крещеніи Василии, присланный из Греции для крещенія Росіи святитель Христов Михаил, митрополит кievскій, на том місті, гдѣ сей монастырь, посадив иноков, церковь на свое имя деревянную соорудил, которая была до 100 літ. А потом благовірный великій князь кievскій Михаил Святополк, правнук Владимиров, гдѣ была церковь деревянная, создал каменную в честь ангела своего, святого архистратига Михаила, в літо от Р. Хр. 1008-е, и монастырь утвердил. И не токмо церковь внутрь благоліпием и мусією, которой остатки донині в великом олтарі иміются, украсил, но и верх ея позолотил, отчего и ныні называется сей монастырь Золотоверхим. А особливо церковь и монастырь знаменито прославил сей великий князь чудотворными святяты великомученицы Варвары мощами из Царяграда, привезенными в приданное супругі его, царя греческого Алексія Комнина дочери благовірной княгини Варварі Алексіевні данными, и донині нетлінно почивающими и чудодійствующими [...]».

(Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989. – С. 33).

Забігаючи наперед, слід зазначити, що сучасні дослідники заперечують і заснування монастиря 1008 р., й існування першого київського митрополита з іменем Михаїл, і шлюбні зв'язки князя з Варварою. Та й перші письмові згадки про мощі св. Варвари у Золотоверхій обителі фіксуються не в XII ст., а кількома століттями пізніше. Чому ж укладачі опису подали таку версію минулого монастиря?

Це їхній власний «винахід», чи щось подібне «знали» раніше? Зрозуміло, аби відповісти на це запитання, слід проаналізувати коло текстів, у яких могла бути зазначена якась інформація про обитель. Якщо цього не зробити, то доведеться авторство ідеї приписувати укладачам опису та датувати 1780-ми рр. А це було б великою помилкою: погляньте на інший текст, датований 1781 р., який створювався у монастирі на вимогу Синоду і мав сповіщати про історію чернечого осередку:

«[...] При святом равноапостолном великом князі Владимирі, нареченном во святом крещеніи Василій, первый митрополит Киевскій Михаил Святый на том місті, гдѣ сей монастыр состоит, собрав иноков, церков стаго Архистратига Михаїла деревяную устроил, в літо от Рождества Христова тысяща осмое, которая церков была до ста літ. Потом благовірный князь кievскій Михаил Святполк, сын Изьяславов, місто оной деревяной церкви создал каменную в честь своего тезоименита стаго Архистратига Михаїла в літо 1108-е и монастыр утвердил. И как церков внутри всяким благоліпием и мусією украсил, которой останки и поныні в великом олтарі иміються, так и верх ея позлатил, от чего по ныні называется сей монастыр Золотоверхій, как о том в Синописі славенороссійском в Киево-Печерской лаврі 1680 года напечатанном на страниці 56 явствует.

[...] Помянутый великій князь Михаил Святполк знаменито прославил сей монастыр наипаче чудотворными святыя великомученицы Варвары мощами из Царяграда супругі его, царя греческаго Алексія Комнина дочери благовірной княгині Варварі Алексіевні, по ея прошенію ей данными, и в та же времена в церкві сего монастыря укладом положенными, и до ныні нетлінно почивающими и чудодійствующими, о точности коїх, яко суть истыя сія мощи стой великомученицы Варвары, в житіи ея мсца декемврія в 4 день и в Акафисті ея ж, преосвященным митрополитом Киевским Іоасафом Кроковским сочиненном и напечатанном, довольно утверждено, гдѣ и о чудесіх ея многочисленных усмотріть можно [...]».

(ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 5015, арк. 25–25 зв.)

Як бачимо, саме з монастиря походило джерело, на яке опиралися укладачі опису для висвітлення його історії. І не просто опиралися, а переносили дослівно, навіть такі фрази, що відображали теперішній час у 1781 р. (як-от про «мусію», «...которой останки и по-

нині в великом олтари имеются...»). Цікаво, що монахи-творці довідки вказали джерело своєї інформації – Синопис та Акафіст св. Варварі з її житієм, що, зрештою, вимагалось від них синодальним указом. Далі ще йтиметься про покликання на джерела відомостей у ранньомодерний час, а зараз заглянімо до Синопису, пам'ятки другої половини XVII ст. (себто згадані тексти розділяло більше 100 років).

У Синописі в розповіді про утвердження в «России» православної віри після опису скинення з гори ідола Перуна зазначається:

«[...] Того ради повідают, яко первый при Владимирі митрополит Михаил, посадивши іноков на горі недалече от того чортова беремища, на свое имя и црков стого архистратига Михаила созда [...]».

Розповідаючи про Михаїла-Святополка Ізяславича, Синопис інформує, що

«[...] року от созданія міра sxxi [6616. – М. Я.], от Рож. Хва ари [1108. – М. Я.] созда сей блговірный кнз Михаил Святополк на имя свое црков каменную (бі бо на том місті исперва древяная) в Києві на горі, стого архістратига Михаила, и верх ея позлати [...]».

(Цитовано за факсимільним виданням: Sinopsis, Kiev 1681 [sechzehnhunderteinundfchtzig]: Facs / mit e. EinL. von Hans Rothe. – Köln; Wien, 1983. – S. 224, 245–246 (пагінація не за Синописом, а нумерацією сторінок у виданні).

Автор Синопису також вказав своє джерело – давні літописці. У ранньомодерних пам'ятках часто це може означати, що вказівка на давні тексти чи «Нестора» була у дійсному джерелі і звідти автоматично переносилася до твору. Чи ж варто у випадку Синопису відразу братися за «Повість временних літ» (далі – ПВЛ)? Звісно, ні. Тут, до речі, слід пам'ятати, що під «Нестором» найчастіше фігурував аж ніяк не давньоруський, а створений в першій третині XVII ст. (як вважає більшість дослідників) Густинський літопис. Та повернімося до Синопису: між ним та згаданим літописом є ще одна варта уваги пам'ятка – Хроніка Феодосія Софоновича. Ось як заснування Михайлівської церкви викладене у ній:

«[...] И для того, повідают, первыи при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горі недалече от того Беремища Чортова, на свое имя црков Свтго Михаила збудовал [...]. Року 6616 заложил црков каменную свтого Михаила Золотоверхую

великий кнз киевский Михаил Свтополк, вес верх цркви позолотил и вшелякою оздобою црковною украсил, бо перед тым была старая уже и не позлаченная, еще при кнзі Владимирі поставленая за старанем перваго митрополита Михаила на имя его [...]».

У іншому творі – «Повість о преславных чюдах свтои великомученицы Варвары» – Софонович також розповів про потрапляння до Михайлівського храму мощей св. Варвари, зазначаючи про відсутність письмових згадок про цю подію та покликаючись на розповіді від старих людей.

(Всі повищі цитати та інформація приведені за: Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 68, 82, 260).

Як бачимо, порівняння різночасових текстів дає можливість уникнути помилкового твердження і про час виникнення думки про заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря за князування Володимира. Не будемо далі дошукуватися коренів згадані ідеї – це вже зробили історики, вказуючи на XVII ст. як час появи зазначеної та кількох інших топографічних легенд, що мали на меті «прив'язати» появу тієї чи тієї сакральної споруди до хрестителя Русі. Ідеологічний підтекст такої презентації минулого дослідники також не обійшли увагою. Та це вже інша історія (охочим її дізнатися слід ознайомитися насамперед із відповідними студіями Наталі Яковенко та Олексія Толочка). Для нас важить інше – розуміння генези тієї чи тієї ідеї, уможливлене скрупульозним текстологічним дослідженням, важливе не лише для давніх часів. Приклад із Золотоверхо-Михайлівською обителлю це чудово ілюструє. Нерідко у популярних дослідженнях не лише XIX ст., а й сучасних, автори твердять про заснування обителі 1008 р., посилаючись на «давніх літописців». Зокрема, на недавній конференції, присвяченій 900-літтю заснування чернечого осередку, у деяких доповідях така ідея розглядалася цілком серйозно.

Аналізуючи наративи і зустрічаючи у них покликання на джерела інформації, не поспішайте з висновками – ці зауваження не обов'язково відповідають дійсності. У ранній новий час ще не сформувалося уявлення про плагіат, тому укладачі тих чи інших текстів могли переносити до них дослівно цілі фрагменти з тих пам'яток разом із наявними у тих посиланнями. Часто авторство проявлялося не у створенні цілком оригінального тексту, а в способі компоу-

вання уривків з інших наративів, що, внаслідок, могло вказати на авторські акценти та пріоритети (як бачите, без текстології не обійтись). Перенесення до свого тексту навіть покликань з іншого проілюструю таким прикладом.

У 1765 р. Київський Кирилівський Свято-Троїцький монастир на вимогу Синоду писав історичну довідку про своє заснування. У ній йшлося, що

«[...] Кієво-Троїцкій Кириловский мнстыр и в нем каменную Стыя Живоначалнія Тройцы церков 1170 года создала благовірна княгиня Марія, супруга Всеволода Святослава, внука стаго князя Владимира, дочь короля полского Казиміра. Сія княгиня по созданіи Кириловского мнстиря снабділа оній ради препитанія братіи доволними вотчинами и уголіи, за рубежом состоящими, кої всі в полское владініе отойшли. Потом, монашескій чин воспріявши, ко Госду преставися и в том же мнстирі погребенна 1172 от Рождества Хрстова года, о чем и в літописцу російском явствуєт [...]».

(Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 160, спр. 938, арк. 3).

Недосвідчений дослідник із наведеного фрагмента зробить висновки, що укладачі довідки послуговувалися давньоруським літописом. Однак погляньмо на універсальне для київських монастирів у XVIII ст. джерело інформації про власне минуле – Синопис. Ось що можна довідатися з нього:

«[...] В літо от созданія міра схлп [6686. – М. Я.], от Рож. Хва аров [1172. – М. Я.]. Преставися блговірна княгиня Марія, жена князя Всеволода Святославича, а дщи короля полского Казиміра, совершенна инокія суци, и погребена бысть в цркви монастыра Стыя Живоначалныя Тройцы, идеже и преділ стяго Кирилла в Кієві каменной, юже црков и монастыр ныні зовомый Кирилскій сама построила [...]».

(Sinopsis, Kiev 1681 [sechzehnhunderteinundfchtzig]: Facs. – S. 268).

На лівому полі навпроти цього запису зазначено: «в Рус. літопис.». Не важко здогадатися, що Синопис і став тим «літописцем російським», на який вказувала кирилівська довідка як джерело знань про минуле обителі. Однак із нього до довідки потрапили не лише фактичні дані, а й вказівка на їхнє походження.

Отож – пам'ятайте про текстологію.

*Про важливість вивчення конвою при дослідженні тексту зі збірника
(на прикладі Густинського літопису)*

Густинський літопис (далі – ГЛ) вперше опубліковано у 1843 р. у «Полном собрании русских летописей» (далі – ПСРА) як додаток до Іпатіївського літопису. Поміщаючи його до зібрання, видавці розглядали цю пам'ятку як допоміжний матеріал, а відтак опустили її окремі частини, які, нібито, не стосувалися руського літописання. Вони також не досліджували Густинський літопис та використали список найпізнішої редакції. Опублікований незадовільно текст і використовували дослідники. Зрозуміло, що послуговування оприлюдненим текстом не дало змоги врахувати ще одну обставину – пам'ятка, за окремими винятками, була частиною збірників. Отож, її слід розглядати, вивчивши конвой, що і зробив Олексій Толочко.

Дослідник дійшов висновків, що автор ГЛ відразу планував його як частину збірника. Зокрема, він свідомо скорочував житійну інформацію літописних статей, які компонував зі своїх джерел, натомість коротко відсилаючи до окремих агіографічних текстів, що мали групуватися окремо від основної літописної частини (як своєрідні «додатки»). Літопис сприймався як комплекс (із житіями) також у XVII – на початку XVIII ст. На це вказує хоча б той факт, що Димитрій (Ростовський) у своїх Четьях-Мінеях вказує джерелом інформації до однієї розповіді саме згаданий літопис. Однак його текст у відповідній частині не містить необхідних даних. Натомість вони збереглися у добірці житій святих, що йдуть у збірці відразу за ГЛ. Зрештою, більшість списків пам'ятки дійшли до нашого часу у складі збірників. Їх Олексій Толочко відлив у три редакції.

До найранішої першої дослідник відніс чотири списки ГЛ, що супроводжуються житійними текстами і належать до збірників сталого типу, та датував її першою половиною XVII ст. Літописна та житійна частина ГЛ укладалися одночасно, на що вказує відсутність у другій зайвих агіографічних сюжетів. Друга редакція також представлена чотирма списками, у яких немає повного набору статей ГЛ. Імовірно, редактор протографа другої редакції намагався викласти матеріал у хронологічній послідовності й опускав повтори. Окрім того, тут лише один список (Мгарський) є збірником із житійною другою частиною. До третьої редакції належить лише один список, який, вірогідно, мав протографом Мгарський список другої

редакції. Цей список – частина збірника, який однак відрізняється від решти, адже не містить житійної частини.

Дослідження Олексія Толочка не лише змістили акцент у оцінюванні ГЛ як нібито маргінального тексту, а й посутньо розглянули пам'ятку з джерелознавчої точки зору. Висновки про початкове її створення у складі збірника певного складу поглибили розуміння цього тексту. Обидві частини ГЛ (історична та агіографічна) становили одне ціле, підпорядковане від самого початку спільній антиунійній меті – показати тяглість історичної та сакральної традиції православ'я. Попри те, що на полемічну тенденцію дослідники вказували й раніше, вона «не сприймалася як вияв первісної концепції Густинського збірника».

Таким чином, дотримуючись одного з правил текстології – зважати на конвой пам'ятки, яку вивчаєте, – можна глибше, а то й інакше з'ясувати її призначення, а відтак – дивитися на неї, як джерело, під іншим кутом зору.

Про вивчення збірників з ГЛ див. у: Толочко О. П. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис // УАЩ. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 141–168.

Філігранологія

Про філіграні все ж не слід забувати: простий поворот у дослідженні джерела

Віршований твір «Містерія про осаду Орлеана», присвячений перемозі Жанни д'Арк під Орлеаном 1429 р., що зберігся в єдиному екземплярі у Ватиканській бібліотеці, відомий дослідникам уже давно, однак активно його, як джерело, не використовували. Цьому завадило кілька обставин. Насамперед, містерія не відповідала вповні літературним канонам жанру. Історики, натомість, скептично ставилися до можливості послуговуватися конкретною інформацією з твору. Зрештою, ще однією перешкодою стала відсутність точного датування як містерії, так і її ватиканського рукопису. Поширеною була думка, що манускрипт – оригінальний текст твору, створений автором у XV ст. Конкретніше датування, зокрема встановлене на підставі почерку та аналізу супровідних історичних подій, у різних авторів варіювало між 1429 та 1470 рр.

Складність датування твору зумовлено ще й тією обставиною, що структурно він складається з трьох частин, розміщених, до того ж, не одна за одною згідно з логікою викладу. Ця обставина, до речі, дала можливість дослідникам припустити, що рукопис – чернетка твору. Головна частина – арк. 139–510 – розповідала про облогу міста, дослідники датували її приблизно 1430-ми роками (одна з-поміж інших вказівок на такий час – фігурування у тексті Бастарда Орлеанського, чие ім'я від 1439 р. мало вже супроводжуватися титулом «граф»). На початку манускрипту – арк. 1–138 – вміщено пролог – розповідь про збір в Англії війська та його прибуття під Орлеан. Цю частину датували 1450-ми рр. (тут Бастарда Орлеанський уже зазначений як граф, а ще один персонаж, Жан Бофор, названий герцогом Сомерсетом; цей титул він отримав 1443 р.). В останній частині, кваліфікованій як дивна вставка до основної, – арк. 178–198 – йдеться про переможний поєдинок двох французьких рицарів із двома англійськими, що не пов'язаний ні з попередніми, ні з наступними подіями твору. Її зарахували до часу після 1467 р., коли створений «Щоденник про осаду Орлеана» із аналогічним епізодом, звідки його мав запозичити автор(-ри) містерії.

Проблемам із розумінням твору, напряду пов'язаним зі складністю його датування, сприяла та обставина, що дослідники використовували опублікований факсимільний текст містерії, а хронологічні прив'язки робили через аналіз почерку.

Усе змінилося, коли влітку 2001 р. рукопис вирішила переглянути російська дослідниця Ольга Тогоєва, яка звернула увагу на факт, що мав би зацікавити кожного підготованого історика, що працює з оригіналом. Ось як дослідниця описала своє відкриття:

«Я медленно переворачиваю страницы, вижу то, о чем читала, и то, о чем умолчали издатели: не только пометки бывших владельцев, позднейшие переплет и пагинацию, но и написанные более крупными буквами имена действующих лиц, сценические пометки автора, ошибки и описки, выделенные росчерком пера (в форме буквы “Z”) начала стихов. Свет из окна падает на приподнятую страницу, и я – сначала равнодушно – отмечаю про себя, что на странице проступают какие-то странные “бороздки”. Вглядываюсь внимательнее, и “бороздки” под моим замороженным взглядом начинают превращаться – нет, не в единорога, а в какой-то весьма замысловатый цветок...».

Отож, Ольга Тогоєва звернула увагу на філіграні, на яких, як не дивно, раніше вже не зважали: водяні знаки описали ще у XIX ст. і при цьому датували неточно. Філігрань «Містерії про осаду Орлеана» – «Колесо св. Катерини» – до того ж відрізнялася у різних частинах манускрипту. Так, на арк. 178–198 папір за її допомогою датується часом між 1502 та 1520 рр., на решті – 1516–1538 рр. Відтак, хронологічна прив'язка рукопису до XV ст. відпадає. Аналізуючи далі спосіб скріплення манускрипту, дослідниця дійшла висновку, що текст про поєдинок, написаний, радше за все, приблизно тоді ж, коли й решта твору, але на окремому зошиті, створювався окремо, а затим механічно був вшитий. Основний текст містерії переписувався після 1516 р.

Нове датування рукопису «Містерії про осаду Орлеана» дало змогу Ользі Тогоєвій інакше поглянути на його призначення та створення, а також докладно проаналізувати можливість театральної постановки твору.

Докладніше захопливу розповідь про виявлення водяних знаків та загалом про містерію див.: Тогоєва О. Жанна д'Арк и бумага с водяными знаками. (История одной случайной находки) // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – 2004. – С. 208–232.

Ономастика

Використання даних антропоніміки (на прикладі вивчення окремих груп християнського населення традиційного соціуму)

У традиційному християнському суспільстві людина, як правило, отримувала під час народження ім'я того святого, у день (чи найближчі дні) пошанування якого народжувалася (за «святцями»). Пам'ятаючи це та маючи у своєму розпорядженні набір імен певної групи людності (іменник) за той самий час (одного населеного пункту чи адміністративної одиниці, соціальної групи тощо) історик може:

- визначити конфесійну належність членів групи;
- за частотою вживання тих чи тих імен з'ясувати поширення культів, що, своєю чергою, так само окреслить конфесійні пріоритети групи або ж популярність святого на певній території.

Такі тенденції найкраще простежувати на прикладі парних святих, коли була можливість вибору імені;

- ставити питання про дотримання/ігнорування членами групи релігійних обмежень (чи були і наскільки поширилися зачаття під час постів);
- висновувати про господарські заняття групи (відсутність певних імен, а отже народжень у той чи той час, може вказувати на поширення відхожих промислів, торгівлі тощо);
- припускати поширення народжених поза шлюбом дітей (а відтак – характеризувати статеву поведінку населення) за тим, ім'я якого святого (якщо був вибір) надавалося. В окремих регіонах існував звичай називати позашлюбних дітей незвичними іменами непопулярних святих.

Приклад дослідження іменників під таким кутом зору на українському матеріалі див.: Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті. – Полтава, 2005. – С. 162–183 (параграф «Антропніміка стародубських старовірів»).

Послугування тими чи тими іменами у модерному суспільстві, де є мода на імена чи їх вільний вибір, обмежує дослідників у розв'язанні проблем, можливих під час роботи з іменниками традиційного соціуму. Утім, існування вибору дає змогу шукати відповіді на інші питання. Ім'я, обране у свідомому віці як псевдонім, вказує на самоідентифікацію носія, відображає його погляди на ті чи ті проблеми, символізує про завдання, що їх ставить перед собою особа.

Цікаві приклади використання псевдонімів та імен як джерел для вивчення різних способів конструювання ідентичності та історичної пам'яті галичан у XIX ст. див. у: Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?..»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // УМ. – 2001. – Ч. 6. – С. 77–95; Його ж. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // УМ. – 2003. – Ч. 8. – С. 25–50.

Про прізвищеві назви на -ський/-цький/-зький

Поширена помилка твердити, що прізвища на -ський/-цький/-зький – суто польські. Це не завжди так, а якщо Ви знаєте історію появи таких іменувань, то можете вже робити окремі припущення про їхніх носіїв.

Насамперед, слід пригадати, що від топоантропонімів на *-ський/цький/-зький* у XVI ст. творилися родові прізвища української шляхти-землевласників. Формування відбувалося за власницьким принципом шляхом додавання суфіксів *-ськ/-цьк/-зьк* до назви населених пунктів. Отже, наявність такої кінцівки – вказівка на статус. Слід зазначити, що процес творення шляхетських прізвищевих ідентифікацій таким чином у різних регіонах характеризувався різною інтенсивністю. Скажімо, на Волині відтоді зникають відіменні патроніми, зате вони зберігалися як своєрідні рудименти на Київщині, де творення прізвищ за їхньою допомогою відбувалося через додавання до патроніма суфікса *-ович*.

У Гетьманщині також фіксуються назвиська (цей термін поряд із окресленням «прізвищева назва» застосовують для називання тогочасних «прізвищ», що ще не стали родовими) на *-ський/цький*, зокрема серед простолюду (хоча й рідко) і, за спостереженням вчених, вони не обов'язково свідчили про «статусність», а могли вказувати, наприклад, на місце походження їхніх носіїв: якщо ідентифікація творилася за допомогою згаданих кінцівок від назви населеного пункту, то у більшості випадків це прізвисько маркувало місце походження носія. У полкових реєстрах та іншій подібній документації особа, починаючи від виборних козаків і закінчуючи посполитими, ідентифікувалася інакше. На найкраще вивченому реєстрі Війська Запорозького 1649 р. показано, що прізвищеві назви на *-енко* становили загалом 56 % від зафіксованих, а в окремих полках сягали й 70 %, натомість ідентифікація формантами зі *-ський/зький/-цький* налічувала лише 4,5 % усіх іменувань у документі. В окремих полках ситуація могла відрізнятись. Так, у Київському «прізвища» у 60 % випадків формувалися за допомогою *-енко*, 1,3 % – *-ко*. На *-ський/цький/-зький* припадало лише 11 %, 10 % – на *-ич/-ович*. У 3 % назвища закінчувалися на *-ий*, а в 15 % – «прізвища» творилися від прізвиस्क найрізноманітнішого походження. Наявність назвиськ із суфіксами *-ськ/-цьк/-зьк* дослідники частково пояснюють інтеграцією до козацтва представників шляхти. У XVIII ст. також частина старшини Гетьманщини та Слобожанщини різних рівнів почала практикувати додавання до патронімічного форманта *-ський/цький* чи обирати для себе інші іменування з такою кінцівкою. На думку Володимира Маслійчука, який аналізував зміну прізвищевих назв слобідською старшиною, ці факти свідчать про намагання тамтешніх сильних світу ушляхетнитись, «довести

свій винятковий, «шляхетський» статус». Разом з тим, полкові ревізії Гетьманщини XVIII ст. фіксують серед люду, що посідав найнижчі щаблі соціальної драбини, подібні йменування. Отож, серед яких-небудь посполитих можна натрапити на Вишневецьких, Малишевських, Острозьких тощо.

Ще один сегмент українського ранньомодерного соціального простору, де продукування ідентифікацій за допомогою форманта *-ський/-цький/-зький* слід вважати правилом, представляють спільноти «латинських шкіл» Гетьманщини (Киево-Могилянська академія, Чернігівський і Переяславський колегіуми) та, значною мірою, Харківський колегіум. У студентських відомостях або зберігалися родові прізвища (для тих, хто їх мав, себто головно для сильних світу), або ж прізвищева назва найчастіше творилася додаванням до основи кінцівок *-ський/-цький* (із помітною перевагою) та *-ич*. Тут доречно навести приклад Києво-Могилянської академії 1737 та 1738 рр., за які збереглися дві повні відомості вихованців з усіх станів. Так, серед вихідців із козацтва у 1737 р. таким чином зафіксовано 89 %, а у 1738 р. – 79 % спудеїв. Для духовенства (включно з кількома дяками) прізвищева ідентифікація на *-ський/-цький* та *-ич* у 1737 р. становила 98 %, а 1738 р. – 95 %, для міщан (разом із купцями і ремісниками) – по 95 % (тут, на противагу іншим станам, трохи більше було закінчень на *-ич* – третина), а для посполитих – 97 % і 95 % відповідно. Якщо ж узагальнити в усіх групах, додавши незначний відсоток осіб, чия станова належність не вказана чи була інакшою (як-от син капітана), то у 1737 р. прізвищеві назви із закінченням на *-ський/-цький* становили 68 %, а на *-ич* – 28 % (тобто разом майже 96 %), а у 1738 р. – 64 % і 28 % відповідно (загалом – 92 %).

Наприкінці функціонування Києво-Могилянського навчального закладу, у 1814 р., ситуація не змілилася: кінцівки *-ський/-цький* та *-ич* переважали у творенні прізвищевих назв для ідентифікації студентів у списках. Щоправда, за той час маємо дані лише про вихідців із родин священно- та церковнослужителів.

Так само фіксувалися й вихованці решти «латинських училищ» підросійської України. Зокрема, майже 71 % з-поміж усіх переяславських «студіозів» 1744 р. мали прізвиська/прізвища на *-ський/-цький*, а 23 % – на *-ич*. Серед харківських «граматиків» 1760 р., переважно з родин духовенства, назвища на *-ський/-цький* налічували 63 %, на *-ич* – 14 % (разом – 77 %), а серед «інфімістів» зі світських

родин – на *-ський* – 67 % (на *-ич* немає). Схоже, що навіть у парафіяльних школах (зокрема, й Речі Посполитої) практикувався згаданий формант для фіксації вихованців, до того ж це була змінена ідентифікація, а не батьківська.

Відповідь на запитання, чому навчання сприяло набуттю прізвищевої назви зі специфічною кінцівкою, вочевидь, можна пошукати у сфері престижності. Студії в «училищах» безумовно були предметом гордоців. Свідчать про це як тогочасні прямі репліки, так і аналіз опосередкованих джерел. Відтак не виключено, що, даючи студентам прізвищеві назви на *-ський/-цький* та *-ич*, професори мали на меті виділити вихованців з-посеред решти загалу, де широко практикувалася інша ідентифікація.

Отож, пам'ятаючи про різні практики творення прізвищ на *-ський/-цький/-зький*, можна не лише уникнути поширеного серед загалу уявлення про їхніх носіїв як поляків, а й спробувати знайти зачіпку у вивченні біографії носія.

Докладніше про згадані прізвищеві назви див.: Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI в.) // ВИД. – Л., 1987. – Т. XIX. – С. 22–38; Бевзенко С. П. Из спостережень над старокиївською антропонимією // Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах: Збірник наукових праць / Відпов. ред. В. В. Німчук. – К., 1996. – С. 20–25; Маслійчук В. «Шляхеткість» слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») // Його ж. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 31–36; Остап Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Гол. упоряд. О. В. Тодійчук. – К., 1995. – С. 517–518; Худаш М. А. З історії української антропонимії. – К., 1977. – С. 121, 146–147; Яременко М. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 308–322.

Використання даних топоніміки

(на прикладі простежування напрямків колонізаційних процесів за допомогою географічних назв)

Дуже характерними для Поділля є топонімічні назви на *-івці/-овци*, що з'явилися тут упродовж XIV–XVII ст. під впливом міграційних рухів і лягли суцільним пластом по всій території. Наприкінці XV ст. в окремих частинах вони становили трохи більше 40 %

від усіх тогочасних назв, а у другій половині наступного століття – трохи менше 39 %. Цікаво, що на території Південної України, заселеної пізніше, утворених за допомогою згаданої кінцівки поселень зовсім мало: там продуктивним суфіксом вже був *-к*, *-івк*. На Поділлі так само населені пункти на *-івка* – явище пізнішого часу.

Подільські назви на *-івці/-овци* поділяють на три групи. Першу, найчисельнішу, становлять топоніми, утворені від інших топонімів. Так, назва села Гринківці походить від Гринкова, звідки емігрували його засновники тощо. Другу групу топонімів на *-івці* на Поділлі складають назви патронімічного походження. До третьої, найменш чисельної, групи належать топоніми, що могли вказувати як на попереднє місце проживання переселенців (приміром, Болотковче – у болотах), так і на назви населених пунктів, з яких прийшли колоністи (щоправда, останніх сьогодні відшукати не вдалося).

Орієнтуючись на найчисельнішу першу групу подільських топонімів та відшукуючи близькі за назвами населені пункти, дослідники дійшли висновку, що топоніми на *-івці* вказують, що їх засновники були вихідцями головно з Волині, Київщини та Галичини. Саме там локалізувалися географічні назви, що стали основою для творення нових населених пунктів.

Докладніше про такий спосіб застосування топонімічних даних див.: Бучко Д. Г. Географічні назви на *-івці* на Поділлі (До питання про колонізацію Поділля) // ІДВ. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 93–98.

Геральдика

Герби як декларація устремлінь

За гербами можна досліджувати не тільки родові пов'язання (і не лише тому, що на українських теренах Речі Посполитої генеалогічні та геральдичні роди – поняття не ідентичні). Інколи навпаки – ці знаки слугували радше символом бажаного, а не дійсного зв'язку. Відтак за їх допомогою історик може вивчати «політичні програми», устремління, ідентичність тощо власників, але аж ніяк не родові стосунки. Яскравим прикладом тут постає козацька старшинська геральдика Гетьманщини та Слобожанщини XVIII ст.

Добре відомо, що після Хмельниччини місце колишньої річпосполитської шляхти у Гетьманщині не пустувало. Формування нової еліти відбувалося по-різному (зокрема, і через введення до її лав старих «уродзоних» кадрів, але не тільки), а цей процес розтягнувся на десятиліття. Вже цілком виопукло нова «малоросійська шляхта» фігурує як окрема закрита соціальна група в часи гетьманування Кирила Розумовського, хоча важливі кроки на шляху її виокремлення зроблено ще за Івана Мазепи. За допомогою аналізу різних джерел можна простежити, що еліта мислила себе у цілком звичних категоріях річпосполитської шляхти з претензією на всі відповідні права та привілеї, а також на зовнішній конвой. Одним із таких зовнішніх атрибутів були герби. Ціла група старшинських гербів того часу належала саме до геральдичних знаків Речі Посполитої. Цікаво, що їх обирали для репрезентації своїх родів навіть ті представники старшини (часом – доволі дрібної), які ніяких кривих зв'язків з «уродзонами» іншого берега Дніпра не мали. Тож одночасно створювалися генеалогічні легенди, у яких, іноді, проголошувалося пов'язання з родами, згаслими понад 200 років тому. Слід зазначити, що бажання вивести рід від річпосполитської шляхти стимулювалося наприкінці XVIII ст. ще й потребою отримати дворянство. Цей процес «ошляхетнення» навіть потрапив під сатиричне перо сучасників: він висміяний у вірші «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», що супроводжувався не лише словесним описом, а й колоритним малюнком-пародією на герб, як ще одне із «доказательств» («[...] лопата, написана держалном угору/(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),/Усередині граблі, вила і сокира[...]» тощо).

Як приклад устремлінь довести свою шляхетськість, озброївшись річпосполитським гербом, можна згадати рід відомого письменника, історика, громадського діяча Пантелеймона Куліша, предки котрого, як і багато сучасників, шукали дворянство, у якому Пантелеймон Олександрович втриматися не міг. Його «антецесори» походили із сотенного містечка Воронеж Ніжинського полку. Для підтвердження претензії на дворянство після грамоти 1785 р. брат Кулішевого діда зміг надати лише два письмові документи, що не сягали далі 1710 р. Під цим роком згадувався військовий товариш Михайло Кулішенко. Затим представники роду кар'єрно не піднімалися вище курінних та сотенних отаманів, а один з них у 1731 р.

був наказним сотником. Згодом став відомий ще один предок Пантелеймона Олександровича – військовий товариш Леонтій Куліш (1702 р.). Таким чином, представники його роду ніколи не займали помітних урядів, у другій половині XVIII ст. навпаки – посідали найнижчі щаблі ієрархічної службової драбини, а дехто взагалі залишався рядовим козаком. Не нагадали вони також доказів зв'язків із правобережною шляхтою. Однак своїм гербом Куліші обрали польський «Сліповрон» (на щиті у голубому полі срібна перекинута підкова з хрестом, на якому чорний ворон із золотим перстнем у дзьобі).

Схожа ситуація спостерігалася і на Слобожанщині. Тамтешня старшина також апелювала до коріння від «нетутешніх» «польських» шляхтичів, акцентуючи, таким чином, свою винятковість у соціумі. Доходило навіть до курйозів, коли, приміром, нащадок священичої родини Острогозького полку, колишній старшина Іван Острозько-Лохвицький проголосив себе нащадком відомих князів Острозьких. Легендарне походження від засновника Харкова шляхтича Андрія Квітки виклав письменник Григорій Квітка-Основ'яненко і т. д.

Звісно, маркування знатності через нав'язування до річпосполитського «уродзогого» коріння, що було слабким та необґрунтованим, проявлялося через зовнішній символ – геральдичний знак. Більшість відомих гербів слобідської старшини, хоч і мають окремі модифікації та доповнення, належать до гербової традиції Речі Посполитої. Так, харківські полковники Донці користувалися «Долівою». Цей герб належав роду Захаржевських, зв'язок з яким в одному з панегіриків без жодних доказів приписувався Грицьку Донцю.

Як бачимо з прикладів, для історика герби слугують джерелом для вивчення зовнішньої ідентифікації у достатньо широкому діапазоні: і реальної, і символічної.

Про родовід Пантелеймона Куліша див.: А. [азаревский]. Предки П. А. Кулиша // КС. – 1898. – № 9. – С. 62–65. Про герб Кулішів: Лукомский В. К., Мозалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 88. Перша публікація «Доказательств Хама...» із малюнком «герба»: [Лазаревський О.] Забавная родословная (Рисунок и стихи к ней) // КС. – 1882. – № 1. – С. 223–225. Про слобожанську старшинську геральдику: Маслійчук В. «Шляхетськість» слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 36–41.

Геральдика як джерело для вивчення ідеології

Після встановлення радянської влади в Україні міська геральдика сприймалася як пережиток старого суспільного устрою. Однак у другій половині ХХ ст. ставлення держави до потреби створення міських гербів змінилося. Поштовхів цього можна назвати кілька (зокрема, одним із них обережно називають ознайомлення з геральдичною традицією західноєвропейських країн під час Другої світової війни), однак генеральна ідея партії полягала у тому, що геральдичні знаки мали слугувати одним із засобів наочної пропаганди соціалістичного способу життя. Герби, як і атрибутика загалом, мали сповіщати про засади організації радянського суспільства, бути візитівкою досягнень соціалізму, виконувати виховну та пропагандистську мету.

Зацікавленість міською геральдиккою з'явилась у післявоєнний час. Так, 1946 р. науково-дослідний відділ Державного інституту проектування міст підготував «Нарис міської геральдики на Україні», що так і не був опублікований. Наступного року для Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР проект (не був затверджений) запровадження муніципальних знаків («Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР») підготував графік Антон Середа. У проекті передбачалося створення ескізів геральдичних знаків окремо для Києва та Одеси, а також обласних центрів та міст обласного підпорядкування. Цікаво, що йшлося про достатньо упорядкований та уніфікований підхід до окремих геральдичних елементів, на противагу вельми хаотичній у цій частині творчості наступних десятиліть. Зокрема, для всіх гербів передбачався щит єдиної форми (чи за зразком міських гербів Російської імперії, чи за пропозицією майбутнього автора), його обрамлення вінком із лаврового та дубового листа (окрім щитів населених пунктів обласного підпорядкування). Ескізи мали виготовлятися у двох варіантах, розміри щитів також затверджувалися як єдині для усіх міст і різнилися від щитів на гербах обласних та обласного підпорядкування населених пунктів. Що ж до зображень на щиті, то вони мали пов'язуватися «со значительными историческими событиями данного города, или его ролью в Великой Отечественной войне, или его народно-хозяйственным значением».

Однак активне створення міських гербів УРСР розпочалося за часів «хрущовської відлиги» – часу, коли також спостерігалася

активізація та розвиток комплексу спеціальних історичних дисциплін. У 1959 р. навіть провели Всеукраїнську нараду з геральдики та сфрагістики за участю науковців і чиновників. Увага до геральдичних знаків поширилася на ширше коло громадян, у періодиці з'являлися заклики до герботворення, що знайшли свій відгук й реалізацію в аматорських проектах. Проте сам процес створення міських знаків контролювався «згори»: міські ради розглядали питання самостійно, самі шукали виконавців, адже ідеологічна лінія мала бути витримана.

У першій половині 1970-х рр. активна герботворчість пригальмувала, проте надалі не зупинилася. Одним із вагомих стимулів до створення міського знаку ставали ювілейні святкування круглих дат заснування населених пунктів (1982 р. – 900-річчя Луцька, 1985 р. – 700-ліття Черкас тощо). У 1980-х рр. процес творення гербів знову пожвавився, як і загалом інтерес до геральдики. З другої половини 1980-х рр. його намагалися контролювати, залучивши істориків-фахівців. 1987 р. в СРСР навіть створили Координаційну комісію для створення і пропаганди муніципальних гербів, реорганізовану 1989 р. у Геральдичну. Пожвавлення національного життя наприкінці 1980-х рр. актуалізувало питання відродження давніх геральдичних знаків міст, а перемога демократичних кандидатів на міських виборах 1990 р. дала можливість втілити це гасло у життя в низці населених пунктів.

До створення радянської муніципальної символіки залучалося широке коло ентузіастів, інколи формувалися окремі творчі колективи з краєзнавців, учителів, учнів, художників, працівників музеїв, які не мали жодних знань у сфері канонів геральдики. За підрахунками Ярослави Іщенко, яка аналізувала авторство понад 190 створених упродовж 1960–1980-х рр. міських гербів УРСР (загалом кількість у СРСР сягала 500), до їх створення долучилися представники понад 40 професій. Серед активних герботворців – архітектори, будівельники, художники-оформлювачі, чиновники, журналісти, депутати та ін. Експертиза проектів також не зважала на дотримання геральдичних законів. Часто оцінка ескізів полягала у кількох словах чи зводилася до «подобається/не подобається». Лише наприкінці 1980-х рр. до когорти герботворців вже долучилися й історики. Загалом же дослідниця відстежила тенденцію – чим ближче фах авторів пов'язаний з історичними знаннями, а освіта вища, тим більше у проектах сюжетів старих гербів чи їх елементів.

Підпорядковані основній – ідеологічній – меті, герби міст, що створювалися (як і гербоїди – незатверджені проекти знаків), не лише не дотримувалися геральдичних правил, а й викривляли та порушували їх. За влучним висловом Ярослави Іщенко, у радянській атрибутиці «залишки традиційних елементів, відомих з доби середньовіччя та нового часу, переплелися з химерними новаціями, впровадженими ідеологами тоталітарного режиму відповідно до догматів марксистсько-ленінського вчення та більшовицької політичної практики».

У другій половині ХХ ст. у муніципальних гербах з'явилася ціла низка невідомих геральдичній науці гербових зображень, що нав'язували до якихось «знакових» сторінок в історії міст: успіхи соціалістичного будівництва, події радянського часу, промислова спеціалізація тощо. Однак частково використовувалися й елементи давніших, дорадянських гербів (як-от у львівському, дрогобицькому, одеському та ін. знаках).

У радянській муніципальній емблематиці серед невідомих геральдичній науці символів, окрім серпа, молота й червоно-синіх кольорів прапора, можна назвати також: ретори, колосся, заводські труби тощо. Загалом сюжетні лінії міських гербів поділяють на кілька груп:

- промислово-індустріальна або господарська тематика;
- специфіка географічної локалізації;
- архітектурно-монументальні сюжети.

Окремий блок тут становила військова символіка. При цьому на щитах з'являлася не лише зброя, що колись таки справді використовувалася у геральдиці відповідного населеного пункту (наприклад, «куша» (самостріл) у гербі Києва, щоправда, із «мирною модифікацією» – гілкою каштана замість стріли, або лук із трьома натягнутими стрілами у знаці Білої Церкви в поєднанні з архітектурною спорудою із дендропарку, шестернею та пшеничним колосом), чи мала відповідники у давніх гербах, а нині хаотично поєднувалась з іншими символами під прикриттям відродження «національної атрибутики» (приміром, булави, бунчуки, перначі, шаблі, гармати, ядра тощо), а й цілком нові, сучасні елементи. Виокремлюється серед військової символіки зображувальний ряд із предметів часів громадянської та Другої світової воєн. Зокрема, кілька разів як атрибут залучалася червоноармійська будьонівка, а також гвинтівка, броненосець. До нових «геральдичних» знаків слід зарахува-

ти палаючі факели, медаль «Золота Зірка» у гербах нагороджених нею міст, партизанську стрічку, автомат і, звісно ж, п'ятикутну зірку, форма зображення якої, до речі, не регламентувалася ustalеними правилами. Так, герб м. Ворзеля 1990 р. містив палаючу п'ятикутку, що нагадувала про піонерські табори міста.

Загалом вирізняють такі групи природних і штучних фігур, відображених на міських гербах УРСР: людина та частини її тіла (приміром, рука з молотом у Донецьку), тварини, птахи, рослини, комахи, риби і плазуни (бджоли у Севастополі, качка в Яготині, змія – у курортних населених пунктах, баран – у Євпаторії, гілка каштана – у низці міст обласного підпорядкування Київської області тощо), небесні тіла (сонце у Кам'янці-Подільському, зоря у Дніпропетровську та ін.), земля (рілля) та географічні об'єкти (озеро – у Яготині та ін.), корисні копалини та надра (джерело мінеральної води у Трускавці тощо), атрибути зі сфери культури (наприклад, пензель у Феодосії), побутові та декоративні елементи (електролампочки, олівці, діжки, чашки та ін.), архітектурні пам'ятки (пам'ятники, будівлі, фортеці тощо), символіки промислової (як-от цементно-шиферний комбінат у Балаклії) з окремими підгрупами знаків з електротехнічної (лінії електропередач, спалахи тощо), залізничної, сільськогосподарської тощо галузей, символи праці та серп і молот, що фігурували у третині гербів.

Усі ці емблеми мали промовляти про славне минуле та сучасне. Навіть якщо символи були козацькими, то свідчили про якийсь яскравий момент історії, ведений до канону радянського сприйняття минулого. Наприклад, з-поміж 16 міських гербів УРСР, де наявна козацька військова символіка (сюди належать й люльки з бандурами), були такі, як Запоріжжя, Жовті Води, Лубни, Фастів. Таращанські шабля і гвинтівка натомість мали нагадувати про Таращанське повстання 1918 р. і створення Таращанського полку I Української радянської дивізії.

Докладніше про українську радянську міську геральдику див.: Гречило А. Документи про складання ескізів гербів Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 214–216; Іщенко Я. О. Використання військової символіки у гербах українських міст 60–80-х років ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 64–71; Іщенко Я. О. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90 рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 61–73; Іщенко Я. О. Фах авторів міських гербів України 60-х – 80-х рр. ХХ ст. // СІД. – 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 133–146; Іщенко Я. О. Формування емблематичного ряду міських гербів радянської доби: генеза історичної традиції // ААД. – 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 458–480.

Сфрагістика

Де у стародавньому Києві була колонія новгородських купців?

1974 р. у Києві на Подолі на вул. Волоській, 17 під час археологічних розкопок на місці давньої споруди (про її існування свідчили відбитки дерев'яного зрубу) було знайдено вислу свинцеву круглу печатку кінця XI ст. На її лицьовому боці зображений святий Феодор зі списом у правій та щитом у лівій руках і написом «Феодор» справа від зображення. На звороті розміщено п'ять стрічок грецького тексту «Воззри на мене, протопроєдра Євстафій». На той час дослідники виявили вже 17-й екземпляр цієї групи (булли протопроєдра Євстратія), причому 14 з них (разом із подільською) відтиснуто тією самою матрицею. Із попередніх 16-ти одиниць 14 булл знайшли у Новгороді, по одній – у Старій Ладозі та Білгороді під Києвом.

Виходячи з того, що грецькими написами характеризувалися князівські печатки XI ст., дослідники артибутували пам'ятку князеви з християнським ім'ям Феодор, на яке вказував зображений на ній святий патрон. Масові знахідки цієї групи булл у Новгороді підказали, де слід шукати відповідну особу. Під згадані ознаки підпадав син Володимира Мономаха Мстислав-Феодор Великий (1076–1136), що володарював у Новгороді у 1088–1094 та 1096–1117 рр. Додатковим аргументом на його користь була відсутність іншого новгородського правителя із таким самим християнським ім'ям в XI – першій половині XII ст. Під час першого князювання Мстислав мав лише 12 років. Ця обставина дала підстави припустити, що Євстафій – не хто інший, як тогочасний регент (титул протопроєдра у Візантії мав член неофіційної ради при імператорі; ймовірно, був ліквідований наприкінці XI ст.). Дослідники висували різні припущення про особу, що мала це порівняно рідкісне ім'я; новгородський посадник Завид, що міг мати хресне ім'я Євстафій, володів власною печаткою (його онука була другою дружиною Мстислава); боярин Євстафій, котрий виконував опікунські функції при малолітньому переяславському князі Ростиславі-Михайлі Всеволодовичі (синові великого київського князя, на честь небесного покровителя якого спорудили у рік народження церкву на Видубичах), який міг опісля виконувати ті самі функції при Мстиславі. Однак вони погоджуються, що булла з його іменем потрапила на Поділ під час першого

новгородського володарювання Мстислава, вочевидь – із документом до київської колонії новгородських купців.

Про існування новгородського торгового двору у Києві з «божницею» дослідникам було відомо з літописних статей. Однак його локалізація залишалася невстановленою. Розкопки наступного 1975 р. на сусідній ділянці (разом – вул. Волоська, 17–19), що виявили залишки кількох зрубів, огорожі, печей, давньоруської кераміки, а також скляних виробів, зокрема, візантійського браслета, амфорної тари, шкаралупи волоських горіхів, достатньо рідкісної для Києва знахідки – візантійської мідної монети XI ст., засвідчили проживання тут можливих людей. Близьке розташування від київської гавані на Почайні також підказувало, що саме тут міг мешкати торговий люд. А подільська була протопроєдра Євстафія, знайдена на фрагменті міської садиби, якраз і стала одним із аргументів для припущення про локалізацію на згаданій території новгородської факторії.

Подібно до описаної також стали у пригоді дві свинцеві печатки XIV ст., виявлені під час розкопок ротонди у Києві кінця XII – початку XIII ст. (тепер – вул. Володимирська, 3), що свого часу слугувала, на думку частини дослідників, залогом для князівських і боярських прийомів. Напис та зображення на печатках дають змогу атрибутувати її сановникові Феодору з кола константинопольського патріарха Ніла (1380–1388 рр.). Останній листувався з митрополитом Кипріаном і князем Володимиром Ольгердовичем. Знахідку сфрагістичних пам'яток у ротонді можна потрактувати як свідчення продовження виконання будівлею тієї самої ролі, що й раніше. Якщо ж дивитися ширше, то це ще один штрих до не вельми відомої історії Києва того часу.

Детальніше про печатку як одне з джерел у локалізації новгородської факторії: Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. – К., 1982. – С. 94–101. Про печатки з ротонди: Івакін Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996. – С. 114.

Нумізматика

Коли монети знайдено і коли про них лише згадано

У грошовому обігу XV ст. на території України зафіксовано такі цікавинки, як золотоординські монети з литовськими контрамарками Колонами. Датовані від початку XV ст. до 1480-х рр., скарби з

подібними екземплярами знайдено на Поділлі, Київщині, у Молдові та в Білорусі. Більшість із відомих монет (п'ять із восьми), однак, виявлено на двох перших територіях, причому – уздовж лінії фортець південного кордону Литовсько-Руської держави.

Датування скарбів та локалізація більшості контрамаркованих монет дають змогу дослідникам, з одного боку, опукліше поглянути на стосунки ВКЛ з Ордою, а з іншого – припускати про ініціатора контрамаркування та чинники, що до нього спонукали. Вочевидь, золотоординські монети з «колюмнами» – один зі штрихів до формування південних кордонів ВКЛ за часів Вітовта Великого (1392–1430 рр.). Втручаючись у внутрішньополітичну боротьбу в Орді, підтримуючи опальних ханів та намагаючись укріпити оборонну міць територій між фортецями на Дніпрі, Південному Бузі та Дністрі, князь (а затим і його наступники) провадив залесення згаданих земель кочовиками. Так, після 1396 р. татари осіли на південній Київщині, наприкінці 1420-х рр. – на Поділлі тощо. Вірогідно, що контрамарковані монети – наслідок діяльності одного з васальних татарських князів.

Дослідників насторожує, втім, один факт – кількість відомих золотоординських монет із Колонами дуже невелика порівняно з масштабами татарської політики Вітовта. До того ж знахідки, як зазначалося, зосереджені переважно на Поділлі та Київщині. Цікаво, що саме ці території були тереном активної діяльності князя Свиригайла (1430–1432, 1432–1439 рр.), який також підтримував союзницькі відносини з ординськими ханами, шукаючи підмоги в боротьбі з Ягайлом та Сігізмундом. Тож не виключено, що до контрамаркування міг докласти зусиль саме він.

Зрештою, варто звернути увагу на ще одну особливість – контрамарковані екземпляри здебільшого виявлено у тих містах, де в обігу не було литовських монет. Прикметно, що у скарбах із ординськими монетами з «колюмнами» переважно немає екземплярів литовського великокнязівського карбування. Отож, є всі підстави припустити, що за контрамаркуванням монет для регіонів, недосяжних для литовських монет, стояв не лише політичний, а й економічний чинник.

До припущень, а то й дискусій, призводять не лише виявлені монети: інколи брак матеріальних доказів грошового обігу компенсується згадками про такі у писемних джерелах. І тоді, як зазвичай, коли прямих підтверджень немає, доводиться лише вправ-

лятися у вмінні переконливіше потрактувати написане. Цікавим прикладом дискусії про гроші за їх фізичного невиявлення є суперечка 1920-х рр. між українськими істориками про власну українську монету другої половини XVII ст.

Дискусія розпочалася на сторінках 19-го тому «Наукового збірника за 1924 р.» («Записки» колишнього Українського наукового товариства, що тоді стало історичною секцією Всеукраїнської Академії наук) і спричинилася публікацією попереднього року чергового тому книги Михайла Слабченка про господарство України від Хмельниччини до Першої світової війни. У цій праці дослідник, розглядаючи грошовий обіг в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст., вів мову про існування в українських гетьманів від Хмельницького до Скоропадського власних грошей. Припущення про карбування монети Богданом Хмельницьким Слабченко робив на основі московських даних про створення гетьманом монетного двору в Чигирині та випуск нових грошей із мечем на одному боці та Богдановим іменем – на іншому.

Першим виступив категорично проти можливості карбування Хмельницьким власної монети Валентин Шугаєвський. Його контраргумент базувався на тому, що в жодному з багатьох десятків скарбів, знайдених на Право- та Лівобережжі, а також серед виявлених численних поодиноких екземплярів не зустрічаються описані московськими агентами примірники, отож – «припустити, що вони були, але й до цього часу їх не знаходили – неможливо». Обстоюючи свою позицію, Шугаєвський вказував на віднайдення у скарбах навіть дуже рідкісних та унікальних артефактів (як-от монет Володимира Ольгердовича). Відтак мали б «впливти» й Богданові гроші, якби дійсно існували.

Інше заперечення Шугаєвського ґрунтувалося на малоймовірності того, «щоб Б. Хмельницький р. 1649, ще зовсім не маючи широких державних замислів, міг наважитись узурпувати право, що належало тільки королеві, підданим якого Хмельницький тоді себе вважав». Отож, на думку дослідника, все вказує на помилку російського джерела, спричинену неправильними даними його інформаторів.

У наступному, 20-му томі «Наукового збірника» професор Слабченко відповів на критику колеги. Його аргументація розпочиналася від ширших міркувань про «контекст». На думку дослідника, від часів Хмельницького український «торговельний капіталізм виступає як самостійна сила на світовий ринок». Представники торговельної

буржуазії вже не надають свою сировину польському торговельному капіталові, а «кидаються у вирій міжнародного життя, ширять свої ринки за кошт Білоруси й Молдавії». Всі ці обставини спонукають гетьманський уряд клопотатися про карбування власної монети, найперше для захисту від зовнішніх загроз. Зусилля ввести в обіг власні гроші не припинялися від Хмельницького до Мазепи.

Слабченко цілком відкидає закид Шугаєвського про відсутність бодай одного екземпляра грошей Хмельницького:

«Факта, що й дотепер не знайдено Богданових грошей, зовсім недостаточо, щоб заперечувати існування їх. Це в такій же мірі неможливо, як напр., відкидувати факт існування особливих грошей в 1921–22 р. в передмістях Одеси, хоч вони таки були, або відкидувати факт існування «трихвостих кошок», якими поміщики били кріпаків і які геть щезли після 1861 р., так що їх нема ні в одному музеї нашої Спілки Республік [...]».

Дослідник не ставив під сумнів свідчень московської сторони 1649 р., однак вважав, що кількість таких монет, а також їх обіг – питання нез'ясоване.

У 21-му томі «Наукового збірника» слово знову взяв Валентин Шугаєвський, а також до дискусії долучився Микола Петровський. Шугаєвський, ведучи мову про гроші Хмельницького, найперше висловив здивування дивними аналогіями Слабченка:

«Хіба є можливим, говорячи про однаковість історичної долі пам'яток минулого, намагатися порівнювати речі, такі протилежні своїм історично-суспільним значінням, матеріалом, зовнішнім виглядом, мірою і т. д., – речі, з яких одні – люди якнайпильніше заховували (гроші), а другі – не менш пильно й рішуче нищили («трихвостки»). Що можна довести за допомогою такої аналогії? Нічого інінько...»^{*}.

Тож фахівець із нумізматики і не навів нових аргументів. На його переконання, брак екземплярів монети був достатнім доказом відсутності такої в обігу. Він, однак, ще раз наголосив на лише одній згадці про карбування Хмельницького: якби це відбувалося, реплік мало би зберегтися більше, натомість їхня відсутність вказує на відсутність явища.

^{*} Про сумнівність аналогії з одеськими грошима Шугаєвський висловився в іншому місці, вказуючи на те, що недоцільно прирівнювати паперові банкноти до металевих монет.

Третій «голос» у дискусії подав, як зазначено, Микола Петровський. Історик, як і Слабченко, акцентував, що брак знахідок грошей Хмельницького не є переконливим аргументом про відсутність карбування. Так само Петровський не погодився із твердженням, що Хмельницький не мав «широких державних замислів» 1649 р. На протигагу обидвом колегам, він повернувся до того, що й слід було зробити відразу на початку – до критики джерела (звістки московського посланця до Варшави дяка Григорія Кунакова 1649 р.). Найперше Петровський звернув увагу, що дипломат описав не побачену на власні очі монету, а зафіксував інформацію, яку надав «подканцлера Литовского Казимера Сапеги татарин Адасий Бреймов», джерело не вельми надійне. Затим дослідник зазначив, що в донесенні Кунакова трапляються інші непевні звістки, зокрема про події, яких насправді не було. Зрештою, історик залучив «*argumenta a silentio*»: проаналізував інші московські згадки 1649 р., зокрема свідчення очевидців, які перебували у Чигирині і щось писали про гроші. У жодному з таких джерел інформації про власне карбування гетьмана не йдеться, що свідчить на користь твердження Шугаєвського. Вочевидь, у Москві також критично сприйняли дані Кунакова, адже жодної реакції на них не простежується. Немає жодних натяків на випуск Хмельницьким грошей також у листуванні Адама Киселя з польським королем та коронним канцлером 1649–1650 рр., а київський воєвода таки мав би бути більше обізнаним із подіями в Україні за татарина литовського підканцлера. Насамкінець Петровський, погоджуючись із думкою про відсутність власного карбування гетьмана, запропонував змінити акцент в аналізі звістки московського дипломата і розглядати її в контексті чуток. Відтак, ця інформація Кунакова могла б допомогти у вивченні сприйняття Польщею дій Богдана Хмельницького.

До дискусії про існування в середині XVII ст. в Україні власної монети долучилися ще кілька дослідників, однак проблема не «вичерпалася» і до неї поверталися час від часу упродовж останніх десятиліть. Зокрема, було розширено документальну базу: додалися ще два письмові свідчення про українську монету. Перше – лист воєводи Станіслава Потоцького до короля Яна Казимира 1652 р., у якому перший скаржився на свівалля гетьмана, зазначаючи, поміж іншим, про карбування Хмельницьким своєї монети. Друге свідчення – публікація 1652 р. з такою самою інформацією у паризькій «*Gasette de France*». Щоправда, газетна стаття могла стати результа-

том потрапляння до Франції через її дипломатів інформації Потоцького. Однак монет Хмельницького й досі виявити не вдалося. Отож, дослідники, як і в 1920-ті рр., припускають та аналізують імовірні другорядні аргументи «за» і «проти» власного карбування.

До припущень слід зарахувати і суто умоглядну думку, що в Чиgirині у 1649 р. виготовили зразки монети, однак через тиск польської сторони далі справа не рушила, а пробники і досі в якомусь скарбі чекають свого шукача. Обґрунтованішим видається інший хід, здійснений Миколою Котлярем. Припускаючи, що Бреїмов помилково вважав за Богданові гроші якусь сучасну нумізматичну пам'ятку, він спробував знайти відповідник за залишеним описом. Частково йому відповідає медаль на честь князя Богуслава Радзивіла. На одному її боці міститься композиція з центральною фігурою – мечем, а на іншому – зображення Радзивіла з написом «D[ei] G[ratia] Boguslaus Radzivill Dux». За фізичними параметрами медаль нагадує тогочасний орт, а її випуск найвірогідніше датується якраз 1649 р. Напис «Богуслав» помилково могли прочитати як «Богдан». Імовірно, саме ця медаль стала «відправною точкою» згадки московського агента.

З часом дослідники залучили до розв'язання питання карбування Богданом власної монети ще одне джерело – зібрані наприкінці XIX ст. у селі Суботові народні перекази. У них згадувалося, що в зазначеній місцевості знаходять гроші Хмельницького із зображенням козака з пікою чи гетьмана на коні з булавою. Однак інформативність цих даних вкрай мізерна. По суті, на довіру заслуговує лише факт знахідки скарбів, а от їх атрибуція вельми сумнівна. Ба більше, дослідники за народними описами вгадують російські монети пізнішого часу.

Як і десятиліттями раніше, історики намагаються аналізувати тогочасне історичне тло, аби віднайти стимули, що мали спонукати до появи власних грошей. Грошова криза першої третини XVII ст. та як наслідок – скорочення карбування в Речі Посполитій, обмеження джерел надходження повноцінної монети в Україну, що породила її брак у середині XVII ст., і, разом з тим, потреба у грошах під час війни – все це може слугувати аргументом за появу власної монети. Сюди ж можна зарахувати і той факт, що на деякий час Хмельницький міг використати як сировину трофейні дорогоцінні метали. Утім, саме брак стабільного джерела сировини, попередніх практик карбування, складна зовнішньополітична ситуація

унеможливлували принаймні регулярне виготовлення грошей. Поза тим, такий стан речей не заперечує епізодичного карбування. Проте виготовлялася не власна оригінальна монета, а імітації популярних на той час номіналів.

Як бачимо, знахідки монет дають можливість уточнити, а то й прояснити ті чи ті історичні події, а згадки про них за умови відсутності пам'ятки надаються для достатньо широких інтерпретацій, під час яких так чи так поглиблюються наші знання про минуле.

Докладніше про ординські контрамарковані монети див.: Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 290–298. Дискусія 1920-х рр. про монету Богдана Хмельницького та сучасніші репліки див. у: Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. // Магістеріум. – 2001. – Вип. 6: Археологічні студії. – С. 38–40; Котляр Н. Ф. Кладыискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 116–122; Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького // Науковий збірник за рік 1926. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН. – 1926. – Т. XXI. – С. 120–123; Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за рік 1925. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН. – 1926. – Т. XX. – С. 64–66; Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні в XVII віці власна монета?) // Науковий збірник за 1924 р. Записки УНТ, тепер історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – 1924. – Т. XIX. – С. 55–61; Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета // Науковий збірник за рік 1926. Записки УНТ в Києві, тепер історичної секції Всеукраїнської АН. – 1926. – Т. XXI. – С. 112–119.

Хронологія

Про те, що інколи важливо знати не лише дату події, а й її локалізацію у календарі церковного богослужбового року

Одне з цікавих і не до кінця вивчених питань минулого Києво-Могилянської академії – взаємини з подільськими міщанами. Про складне плетиво не завжди мажорних стосунків «академіків» із мешканцями Подолу свідчать конфлікти – постійний конвой могилянської історії. У них спудеї виступали і як порушники нічного спокою, і як злодії, і як успішні звабники подільських обивательок, зокрема, й заміжніх. Траплялося, в результаті суперечок навіть доходило до людських жертв з обох сторін. Беручи до уваги специфіку формування джерельної бази – першочергової фіксації на письмі саме ненор-

мальної/конфліктної з точки зору чинних практик соціальної ситуації – можна припустити переважання таких свідчень, які демонструють не надто приязні студентсько-міщанські стосунки. Відтак для об'єктивнішого погляду слід залучити інші джерела.

Одним із таких меншою мірою упереджених джерел, ніж зацікавлені свідчення потерпілих сторін під час судових розборів, є книга збору пожертв на потреби «академіків» – «Книга Академії Київської в котрій уписуються имена и прозванія добротних дателей с киевоподолских міщан». Вона велася із 1757 р. по 1780 р. включно, але записів за 1771–1772 рр. немає, що пояснюється, очевидно, тимчасовою дезорганізацією функціонування Академії в результаті епідемії. Книга прошнурована і у 1759 р. скріплена записом на нижньому полі ще порожніх аркушів (скріпа – «In Academia// Kiioviensi//praeses//congre//gaei//onis//hieromonachus//Ładyzynski//georices //1759 febru VII»). Однак уже під час зібрання подавань у 1779 р. місця для запису не залишилося. Довелося спереду вклеїти ще кілька непрошнурованих аркушів, на які записали імена решти «добротів» за цей та наступний роки. Щорічні записи закінчуються загальним підсумком (окрім 1757 р.). В окремих випадках після підсумкової річної фіксації суми зібраних грошей «патром» конгрегації зазначалося, коли він їх прийняв від студентів-збирачів.

Як правило, «добротів» обходили двоє спудей школи філософії. Лише в останні роки до процедури долучалися два «богослови» (1775 р.), 2 «богослови» і 4 «грамати» (1778 р.), 2 «філософи» та 2 «грамати» (1779 р.), 1 «богослов» і 1 «філософ» (1780 р.). У двох випадках не зазначено, хто збирав милостиню (1757 р.), або їх «школу» (1770 р.). Згадані випадки, коли чисельність прохачів була більша за двох, не дають змоги встановити зв'язок між збільшенням їхньої «команди» та зростанням суми збору: в 1778 р. пожертвовані кошти дійсно найбільші від зібраних за весь час функціонування книги, натомість у 1779 р. – у 2,5 рази менші.

«Книга Академії Київської в котрій уписуються имена и прозванія добротних дателей с киевоподолских міщан» фіксує лише одну згадку про витрату милостині: у 1778 р. із зібраних 20 рублів 37¹/₃ копійок 12¹/₃ копійок віддали молодшим учням, які мешкали при парафіях, за вказівку на те, хто де живе. Однак розгляд спудейської практики збирання буде неповним, якщо обійти питання призначення отриманих від «добротів» коштів. Отже, на що збиралася гроші?

В аналізованій академічній книзі кілька разів зазначається, що зібрані студентами гроші «приняти в конгрегацію патром конгреції» (на той час – викладачем риторики), однак немає жодної обмовки, що уможливила б асоціювати згадану «конгрегацію» із церковним скарбцем. Тут, найвірогідніше, йдеться про окрему скарбничку спудейського об'єднання.

Конгрегація, як відомо, окрім іншого, допомагала також матеріально підтримувати студентів. Два непрямі докази дають змогу припустити, що випрохані гроші витрачалися на потребу найужденнішої частини академічних вихованців – бурсаків. Один із них – це присутність серед жертводавців в окремі роки самих могилянських спудеїв. Другий – інформація про студентів-прохачів 1780 р. «богослова» Діюмида Романовського та «філософа» Марка Головчанського, яку вдалося встановити, віднайшовши записи про них у реєстрі могилянських вихованців за січень 1777 р. Обоє родом із Лубенського полку, зі священничих родин, були сиротами, а відтак (із значним відсотком вірогідності) – мешкали в бурсі.

Хоча й киево-подільські міщани становили основний зафіксований контингент «доброхотів», утім, не єдиний. Серед жертводавців фігурують також представники інших станів, наприклад, чорне та біле духовенство, запорозькі козаки тощо. Відтак, аналізуючи та порівнюючи суми, зібрані спудеями, а також звертаючи увагу на імена жертводавців, тогочасні ціни товарів та послуг, можна з'ясувати «ціну міщанської любові» до «академіків» та її соціальний зріз.

Сама практика збирання пожертв у Гетьманщині не є чимось дивним. Московський старець-паломник Іоан Лук'янов (Леонтій), проїжджаючи Київ у 1700 р., зазначив між іншим, що місцеві мешканці «к нищим податливы». Говорячи про XVIII ст., слід зауважити, що слава чулих до прохань жертводавців стосувалася не лише обивателів «другого Єрусалима», а й жителів Гетьманщини взагалі, а милостиня давалася не тільки знедоленим упослідженим маргіналам. Київ, Гетьманщина та запорозькі землі слугували місцем перманентних зборів «доброхотних подаяній» найчастіше на монастирські потреби і не лише українського духовенства. Слава «к нищим податливых» обивателів притягувала, окрім «своїх», насельників закордонних монастирів Київської єпархії та чернецтво з інших територій, зокрема, тих, що перебували під владою мусульман. Звичним явищем стало отримання у місцевого архієрея дозволу та спеціальної прошнурованої книги для збору від «хрис-

толюбивих подаятелей» милостині іноками із Синаю чи Афона. Синайський монастир св. Катерини навіть мав у Києві свою метохію – грецьку Катерининську обитель, яка ніби-то створювалася задля забезпечення релігійних потреб місцевих греків, але фактично функціонувала насамперед для збору коштів на користь Синаю.

Необхідно наголосити на одному важливому аспекті збору милостині. Жертводавець завжди пам'ятав, що чинить «ради вечної пам'яті и награждения небесного»: «Доброхотна-бо дателя любит Бог, от Которого всякий творящий милость несуменно восприимет невидимую милость, вечним-же и временним воздаянием награжден будет» (із гетьманського універсалу 1732 р. про жертвування на відновлення Могилянської академії). Той, хто робив таку богоугодну справу, мав наповнитися «кріпкою надеждою яко оное млстивое и доброхотное подаяние самим таковым любителем Отцем временно и вечно награждено будет». У грамоті, яка санкціонувала «процедуру», обов'язково нагадувалося «христолюбцям» про користь подаянь («Чтож похвалнее яко милостиня; аще кто ея во имя Господне сотворить, рука дающаго никогда неоскудеет и сторицею приимет. Что блаженнее? За милостиню помилование Божие и усиновление вечнаго блаженства получит удобнейше...» (із грамоти Рафаїла (Заборовського) ієродиякону Йоасафу Горленку 1732 р. на збір пожертв для ремонту та добудови могилянських «шкіл»)). Відтак прошнурована книга, в якій фіксувалися достойні вічної нагороди, після закінчення збору грошей могла почати відігравати роль поменника та зберігалася «ради всегдашнего... поминівія» уписаних жертводавців. Про таку функцію взятої до розгляду могилянської книги також нагадують записи в ній «О здравіи» та «За упокой».

Прощнуровані аркуші, разом із архієрейською грамотою, були також елементом, що не тільки мав гарантувати регулярне згадування імені «доброхота» в молитвах, а й засвідчував справжність мотивів прохання милостині. Місцева церковна влада, видаючи дозвіл збирати пожертви у певний час на чітко визначеній території, намагалася таким чином впорядкувати подібні практики, контролювати чисельність прохачів (відомі приклади відмови) та не допустити можливості пожитися «бродягам». Книга, яку в кінці терміну чинності подавали для перевірки у катедрі, допомагала простежити, окрім інших резонів, за безпосередніми виконувачами

збирацької місії та перешкодити їх персональному збагаченню. Утім, самі «доброхоти» не завжди свідомо ставилися до таких благородних намірів, жертвуючи без вписування до книги. Відтак, траплялося, що на добродушності давачів «грали» авантюристи, які, представляючи реальний гідний милостині факт, заробляли гроші. Їм вдавалося обдурювати і київських міщан. Наприклад, у 1735 р. на Подолі орудували без митрополичої санкції та без відома Кирилівського монастиря «нікакієс прошаки», жебраючи гроші на постраждалу від пожежі обитель. Описуючи збір грошей на Запорозькій Січі межигірськими ченцями (1750 р.), монах Полтавського монастиря Леонтій Яценко-Зеленський зазначив, що «началник» кошових церковнослужителів «бывало и себя не забывает, вписывая имена живых и мертвых (обидравши) с означением суммы [...] в зашнурной книге».

Цікаво, що окремі давачі, внески яких такі фіксувалися, не завжди користувалися правом бути згаданими в молитві та показували гідні наслідування приклади християнської скромності. Зокрема, в академічній книзі збору пожертв зустрічаються записи милостині взагалі без будь-якого супроводу (на кшталт: «-----дано-15» (копійок. –М. Я.)) чи уписом замість імені фрази «Богу вістимій».

Однак аналіз могилянської книги фіксації пожертв дав змогу не лише привідкрити завісу взаємовідносин студентів із міщанами. На цікаві висновки наводить поміщення дат збору пожертв на календар церковного літургійного року. Виявляється, інформація про початок прохання милостині дає можливість констатувати, що процедура тривала 5–7 днів і припадала на останній тиждень перед Великим Постом – Сирний:

Рік збору	Час збору (або зазначена дата)	Сирний тиждень
1757	Не зазначений	3–9 лютого
1758	Із 24 лютого	23 лютого–1 березня
1759	До 19 лютого Травень–червень	15–21 лютого
1760	1–5 лютого	31 січня–6 лютого
1761	19–24 лютого	19–25 лютого
1762	Із 11 лютого	11–17 лютого
1763	Не зазначено	
1764	Із 17 лютого	16–22 лютого
1765	7–12 лютого	7–13 лютого

Рік збору	Час збору (або зазначена дата)	Сирний тиждень
1766	27 лютого – 7 березня	27 лютого–5 березня
1767	12–17 лютого	12–18 лютого
1768	4–12 лютого	4–10 лютого
1769	Із 22 лютого	23 лютого–1 березня
1770	Із 8 лютого	8–14 лютого
1773	Із 7 лютого	4–10 лютого
1774	Із 26 лютого	24 лютого–2 березня
1775	Із 17 лютого	16–22 лютого
1776	Із 8 лютого	8–14 лютого
1777	Із 20 лютого	20–26 лютого
1778	До 17 лютого	12–18 лютого
1779	Із 4 лютого	4–10 лютого
1780	Із 24 лютого	24 лютого–1 березня

Зовсім випадає зі звичної практики фіксація збору «подаєнія» у травні–червні 1759 р. Цілком можливо, що саме ініціатива охочих пожертвувати на конгрегацію (а не студентські прохання) спонукала зафіксувати суми у ці місяці.

Відтак прохання милостині саме на Сироїд, вочевидь, не випадкове, і є ще одним маловідомим могилянським спудейським звичаєм. Вибір часу збору коштів також можна логічно (прагматично) пояснити. Він обумовлений не лише вищезгаданими практиками збору пожертв у Гетьманщині, ставленням до пожертв тогочасним соціумом, а й символічними особливостями церковного року. Саме Сироїдна седмиця, що закінчує підготовку до св. Чотиридесятниці, вважається порогом божественного покаєння. У богослужіннях тижня прославляється піст та показуються його спасительні плоди. Тому здійснення такої богоугодної справи, як подаєння, цілком контекстуальне духові цього часу. В російській народній культурі фіксуються подібні практики на Масницю: в окремих місцях перший спечений млинець віддають убогим, аби ті пом'янули всіх померлих.

Відомо кілька видів збору пожертв могилянськими студентами. Найбільше подібний до описаного той, що відбувався на свято Зачаття св. Анни (тобто у грудні). Тоді під керівництвом настоятеля конгрегаційної церкви оголошувалися два префекти (один із молодшого братства, другий –зі старшого), до кожного з них визначали два асистенти і секретаря. Обраним видавали книгу (*Album*),

до якої вони мали впродовж року записувати зібрані кошти. У будинки поважних обивателів разом з ними міг ходити також настоятель конгрегаційного храму. Зібрані гроші витрачали переважно на потреби спудеїв-сиріт. Про виявлений «сироїдний» захід, натомисть, спеціальна література не згадувала. Цей та подібні способи залагодження матеріальних потреб «академіків» функціонували до 1786 р., коли, згідно з розпорядженням митрополита Самуїла, вони взагалі припинилися.

Докладніше про описаний спудейський звичай на Сироїд див.: Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів // Соціум. Альманах соціальної історії – 2005. – Вип. 5. – С. 95–104.

Варто пам'ятати

Одна з поширених помилок студентів – твердження, що в Україні літочислення від Різдва Христового та січневий рік почалися завдяки реформаторським зусиллям Петра I. Слід пам'ятати, що українські землі входили до складу Корони Польської та Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, відтак місцевий календар відрізнявся від московського, де зміни дійсно настали від 1700 р. У Польському королівстві запровадили літочислення від Різдва у XIV ст., тоді ж там усе частіше у документах зустрічається датування за січневим роком. Першосічневий рік в українських землях виразно фіксується з XV ст. Залежно від виду пам'ятки, мови та часу написання, регіону України практикували літерне позначення року кириличними буквами; рік писали цифрами, а цифри – словами; вживали римські чи арабські цифри. У XVII–XVIII ст., зокрема на українських теренах Речі Посполитої, в актовій документації датаційне формулювання скорочено: число не уточнюється назвою дня, не названо свято, що припадає на цей день, як це робилося раніше.

Від кінця XVI ст. починають вживати в українських землях і григоріанський календар, попри те, що після його прийняття у 1582 р. й оголошення грамотою Стефана Баторія як обов'язкового для усіх річпосполитських підданих, реформа стала однією з тем православно-католицької суперечки та відкритих протистоянь. Конфлікти підігрівалися підтримкою старого календаря східними патріархами (у листі до віленських міщан Єремія писав про зміни, запроваджені «от иже изобретательных звиздоблюстителей латын-

ских, приложившихся от истинны к баснословию изобретения халдейскаго»). Застосування нового стилю в Україні за документальними пам'ятками простежується відразу після оголошення реформи (під час його вживання зазначалося, що дата ставиться «водле календару новоправеного»). Найраніше застосування зафіксоване у Львові 15 жовтня, тобто у день, передбачений розпорядженням про введення нового стилю (згідно з реформою для подолання різниці між юліанським і сонячним роками після 4 жовтня відразу мало йти 15 жовтня). Із листопада 1582 р. використання григоріанського календаря фіксується у галицьких гродських книгах (спочатку водночас із старим стилем). Найпізніше за новим календарем у Руському воєводстві – всередині листопада – датуються документи у Тербовельському гродському суді. Із 1582 р. григоріанський календар починають застосовувати й у Белзькому воєводстві (6 грудня – у Белзі). Із 1583 (чи перелому 1582/1583 рр.) він поширюється на Волинь, Правобережжя, і, згодом, на Лівобережжя, на яке впливала адміністрація Корони того часу.

Брак документальної бази не дає змоги висновувати про запровадження нового стилю у багатьох містах (наприклад, у Вінниці). У Києві, приміром, дослідникам відомо випадкове свідчення про григоріанське датування – один документ 1595 р. Із Брацлавського воєводства взагалі не виявлено жодних відомостей. Для 1582–1583 рр. про зміну календарного стилю маємо інформацію лише щодо 10 міст, при цьому для Києва і Кам'янця інформація неточна.

Цікаво, що географічний фактор на запровадження григоріанського календаря не впливав. Радше за все, на час його введення діяли суто локальні чинники: провина канцелярій, ставлення урядовців тощо.

У козацьких канцеляріях у внутрішньому документообігу та у кореспонденції до московських царів використовували юліанський календар. Листи ж, адресовані в іншому напрямку (королям, князям, шляхті), датували за новим стилем. Після приєднання Гетьманщини до Російської держави григоріанський календар вийшов з ужитку на її території. Закон про запровадження григоріанського календаря в Українській Народній Республіці з 16 лютого, яке слід було вважати 1 березнем, ухвалили на засіданні Малої Ради у Коростені 12 лютого 1918 р. (25 лютого за н. ст.).

Детальніше про суперечку навколо введення нового календаря див.: Гуззяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ге-

неза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 173–179. Про запровадження григоріанського календаря в Україні див.: Купчинський О. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // ЗНТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – С. 256–269.

Літерні позначення цифр та чисел

а – 1	і – 10	р – 100
в – 2	к – 20	с – 200
г – 3	л – 30	т – 300
д – 4	м – 40	у – 400
е – 5	н – 50	ф – 500
з – 6	ж – 60	х – 600
з – 7	о – 70	ψ – 700
н – 8	п – 80	ω – 800
ϕ – 9	ч – 90	λ, ц – 900

Приклад: ρсі – 116, але ρка – 121.

Головні церковні (східного обряду) неперехідні свята (юліанський календар)

Благовіщення Пресв. Богородиці – березня 25

Богоявлення – січня 6

Введення в храм Богородиці – листопада 21

Воздвиження Чесного Хреста – вересня 14

Зачаття св. Анною Богородиці – грудня 9

Іллі, пр. – липня 20

Миколая свт. перенесення мощів (Миколи весняного) – травня 9

Миколая свт. Чудотворця Мир Лікійських (Миколи зимового) – грудня 6

Петрівка, піст (Апостольський піст) – червня 2–28

Петра і Павла, свв. апп. – червень 29

Покрова Пресв. Богородиці – жовтня 1

Преображення Г. Н. І. Х. – серпня 6

Різдво Пресв. Богородиці – вересня 8

Різдво Христове – грудня 25

Стрітєння Г. Н. І. Х. – лютого 2

Успенський піст – серпня 1–14

Успіння Богородиці – серпня 15

Пилипівка чи Різдва́ний піст – листопада 15 – грудня 24

Запам'ятайте! У християн і східного, і західного обрядів святкування Різдва припадає на ту саму дату – 25 грудня, проте у перших (більшості церков) – за юліанським календарем, а у других – за григоріанським. У вітчизняних документах аж до ХХ ст., що сповіщатимуть про цей день у православних, він фігуруватиме саме як 25 грудня. Але йтиметься, звісно ж, про церковну урочистість не римо-католиків, а східних християн. Не переносьте сучасне відоме Вам уявлення про дати Різдва у різних конфесій (за умови чинності у світському житті єдиного, григоріанського, стилю) на часи доновітні.

Історична метрологія

Як простежується централізація держави за метричними даними (на прикладі Гетьманщини ХVІІІ ст.)

Розпорядження мірами – один із атрибутів влади. Держава спочатку намагалася контролювати міри стратегічних товарів (наприклад, солі), а посилюючись – розширювала контролюване коло. Зростання ролі ринків, що оперують великими товарними масами на великих територіях, що сталося за часів капіталізму, – ще один стимул до створення однорідної системи мір. Уніфікації міг чинитися спротив на місцях, зокрема й тому, що вона здійснювалася на користь держави, заторкуючи традиційне примітивне господарство. Загалом можна сказати, що чим більша інерція старих мір у країні – тим примітивніший рівень її господарювання. Чим досконаліша уніфікація – тим держава централізованіша, здатна забезпечити контроль на периферії. Виходячи з цього, розглянемо, наскільки всеосяжно поширювалася компетенція Петербурга на Гетьманщину у ХVІІІ ст., звернувшись до системи мір останньої.

У ХVІІІ ст. в Російській імперії актуальним було не лише питання точності вимірювання, а й запровадження однакових мір. Щодо Гетьманщини, то тут на порядку денному стояла уніфікація мір для полків, адже у них панувало різноманіття. Для прикладу, загальнодержавний стандарт четверика до 1736 р. становив 16,44 кг жита, а після 1736 р. – 17,71 кг. Натомість, у Київському полку

було два його різновиди: носівський прирівнювався до 70,8 кг, а моровський до 33 кг. Гадяцький четверик у різний час упродовж XVIII ст. становив то 49 кг, то 66–70 кг, лубенський – 65,7 кг, переяславський – 82,2–88,5 кг тощо. Царським указом 1734 р. було зроблено спробу ліквідувати таке різноманіття та здійснювати уніфіковані обміри, що орієнтувалися на російські значення тих чи тих мірних одиниць. Як же втілювалося у життя це розпорядження?

Відповідь на запитання дає донесення Стародубської полкової канцелярії гетьманові Кирилу Розумовському 1759 р., себто більш, ніж за 20 років після царського указу. У документі йшлося про те, що «в городі Сародубі колодная міра состоит сверх указной мало не в четверик» (тобто більша за встановлену на 17,71 кг). Як наслідок урядники місцевого магістрату мали вигоду: «обманивая купцов и народ обиждая в свою единственную пользу, немалую себѣ получают прыбиль».

Як бачимо з наведеного прикладу, у XVIII ст. Російська імперія ще не була абсолютно централізованою державою. Зрештою, це й не дивно – така ситуація характерна загалом для Європи аж до появи метричної системи на рубежі XVIII–XIX ст. Навіть Англія із сильною монархічною владою не досягла раніше помітних успіхів у метрологічній уніфікації.

Приклад Гетьманщини виводить ще одне правило – не забувайте, переводячи старі мірні одиниці на сучасні, звертати увагу на регіональні відмінності, характерні до XIX ст. чи не для всіх європейських країн.

Докладніше про стародубський приклад вимірювання у супроводі відповідних документів див.: Сидоренко О. Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму // УІЖ. – 1980. – № 9. – С. 114–117. Більшість мір Гетьманщини наведено у: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 158–159.

Генеалогія

Метричні книги в генеалогічних дослідженнях

Важлива роль у генеалогічних дослідженнях належить такому джерелу, як книги фіксації народжень, шлюбів та смертей, за ведення яких відповідала Церква. Їх прототиби відомі в Європі з XIV ст.,

у Польщі від 1459 р. у Краківській дієцезії реєстрували імена повинчаних, однак повсюдне дисципліноване запровадження фіксацій метричного характеру почалося у постреформаційний час. Одне з рішень Тридентського собору 1563 р. зобов'язувало запровадити книги хрещень та шлюбів, упродовж наступного століття почалася фіксація померлих, і згадані практики поширювалися у католицькому та протестантському світі.

На теренах Київської митрополії західні віяння конфесіоналізації відобразилися у розпорядженні Петра (Могили) запровадити метричні книги. Щоправда, дослідники не можуть похвалитися достатньою кількістю екземплярів того часу. З XVIII ст. збереглося більше примірників, а от від XIX ст. можна вести мову про їх масовість, за винятком окремих регіонів, документація яких постраждала за окупації під час Другої світової війни. У метричних книгах нового часу, ведення яких регламентувалося владою (адже на церковні інституції покладено офіційну роль своєрідних РАГСів), був більш-менш визначений набір рубрик, однак він залежав також від конфесійної належності. Наприклад, у Російській імперії, де кожна конфесія вела свої записи (православні, римо-католики, протестанти, караїми тощо), у синагогах окремо реєстрували ще й розлучення. Попри різні нюанси, книги народжень містили інформацію про час появи на світ та батьків, шлюбів – про час одруження, подружжя та їхній вік, а смертей – час упокоєння та вік померлого, а то й місце поховання (див. додаток-ілюстрацію № 7). Нижче на прикладі метричної документації Православної Церкви розглянемо один із можливих варіантів генеалогічного пошуку від нащадка до предків.

Найперше спробуйте зібрати таку якнайповнішу інформацію про героя своїх студій: конфесійна належність (лише у деяких випадках вона вказуватиме на етнічне походження, як-от щодо юдеїв), місце походження, приблизний рік народження чи шлюбу. Якщо не знатимете віросповідання – будете приречені на тотальний перегляд метричних книг усіх конфесій. Не завжди можна покладатися на прізвище, визначаючи віросповідання: практика свідчить, що деякі з них, приміром, «Біленький», фігурують у записах і церков, і костелів, і синагог. Якщо Ви не встановите точного місця народження чи шлюбу героя дослідження, то так само обсяг роботи збільшиться, адже, знову ж таки, доведеться переглянути метричні книги усього регіону. Простіше з неправослав-

ними: кірхи, синагоги тощо були не в кожному населеному пункті. Відтак важливо знати юрисдикційну належність тієї чи тієї громади до того чи того культового місця. Іноді не обійтися без глибокого «копання» у віросповідних нюансах. Зокрема, у Києві в ХІХ – на початку ХХ ст. діяло дві синагоги, причому належність до однієї чи іншої якраз і визначалася за згаданими релігійними нюансами. Однак якщо пункт народження чи вінчання Вашого героя-православного відомий, але великий за розмірами, як-от Київ, то спробуйте встановити район його проживання. У великих містах діяла не одна церква, а то й не один десяток храмів. Не знатимете парафіяльну належність – доведеться переглянути метричні книги усіх церков. Зрештою, якнайточніший рік шлюбу чи народження теж допоможе скоротити пошукові роботи. Пам'ятайте, що приблизні роки народження можна довідатися з інформації про смерть (чи в метричній книзі, чи, за радянського часу – у рагсівському записі), де буде згадано вік упокоєного, а шлюбу – за часом народження першої дитини. У другому випадку маркер не вельми надійний, однак достатньо часто первісток з'являвся на світ упродовж 1–2 років після одруження. І ще одне: метричні книги зараз головню зберігаються згідно із сучасним адміністративно-територіальним поділом: до якої області належить населений пункт – у тому обласному архіві й варто вести пошук. Винятки стосуються поселень теперішньої Київської та Львівської областей – метричні книги їх колишніх конфесійних центрів на зберіганні у ЦДІАК та ЦДІАЛ України відповідно. Раніше ця документація була у розпорядженні архівів РАГС: немає того, що Вас цікавить, в облдержархіві – перепитайте й там, можливо, ще не закінчили передачу до архіву. Зрештою, метричні книги ранньомодерного часу можуть зберігатися з порушенням цих правил – там, де фонд відповідного органу управління єпархією. Окремі екземпляри документації можна відшукати у колекціях інших рукописних сховищ, зокрема Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

Отож, озброївшись даними про три згадані параметри, переглянувши більше чи менше метричних записів, Ви нарешті знайшли потрібний. Із запису про народження Вашого героя Ви з'ясували імена його батьків, їхнє соціальне та географічне походження й імена хрещених. Інформація про останніх також може зорієнтувати у визначенні статусу народженого. Рухайтесь далі –

відповідно до цих даних шукайте запис про шлюб батьків. Зверніть увагу на те, чи вони місцеві уродженці, чи це перша дитина. Знайдете запис про шлюб – знатимете, окрім соціального та географічного походження, вік батьків. Що ж – далі полюйте за записом про їхні народження і т. д. Маєте більше інформації (знаєте без запису про шлюб приблизний рік та місце їхнього народження, приміром, із фіксації про смерть) – відразу шукайте запис їхньої появи на світ.

Із запису про шлюб Вашого героя, якщо не володієте навіть приблизними даними про можливий час народження, Ви його довідаєтесь. І далі шукайте у метричній книзі про народження.

Як далеко заведе метрична інформація, якщо припустити ідеальний варіант повної збереженості усіх метричних книг регіону чи населеного пункту, що цікавить? Усе залежить від соціального статусу Вашого героя. Саме йому прямо підпорядкована наявність сталого прізвища. Загалом, за висновками дослідників, на українських теренах до XIX ст. сталого прізвища, яке б постійно ідентифікувало особу і передавалося від батька до сина, не існувало, окрім власне у тих носіїв, що належали до соціальних верхів. Така ситуація характерна для всієї території ранньомодерної України. Упродовж життя та сама людина могла ідентифікуватися щораз інакше: за батьком, тестем, роботою тощо. До появи сучасного прізвища, про яке обережно можна вести мову від 1830-х рр., спричинило державне нормування, що у підросійській Україні почалося від 1826 р. Таким чином, відсутність постійних іменувань прізвищевого типу, а також різні способи ідентифікації осіб однієї родини унеможливають пошуки, хронологічно глибші за кінець XVIII ст. Такий песимістичний висновок стосується найперше представників рядового козацтва, міщан, посполитих. Кращі справи з білим духовенством, у якого вже у XVIII ст. фіксуються сталі прізвища. Проте ієреї в різних документах, як-от полкових ревізіях, часто згадувалися взагалі без прізвищевої назви, лише за іменем. Якщо не хочете здаватися і маєте бажання продовжити пошук родоводу представників цих станів – доведеться тотально вивчати всіх мешканців населеного пункту, аби запобігти поспішним висновкам про кривні зв'язки. Тут може з'явитися інша проблема – достатність документальної бази. Якщо ж Ваш герой походив із соціальних верхів (старшина, заможне міщанство,

купецтво тощо), що мали постійні прізвища, які, власне, мали вказувати на їхній статус, шанси на проведення генеалогічного дослідження «вглибину» значно збільшуються. Однак доведеться розширити джерельну базу.

Вибрані терміни родинних зв'язків

брата (рос., ін. рос. варіанти – *братаник, братеня, брательник*) – двоюрідний брат

братаниха (рос.) – дружина двоюрідного брата

братанек (*filiaster*, рос. варіант – *братич*) – племінник, син брата

братаниця (*filiastra*, рос. варіант – *братанна*) племінниця, дочка брата

братова (*fratria*, старопол. – *јатrew*) – дружина брата

вуй, вуйко (*avunculus*) – дядько, рідний брат матері (інколи двоюрідний)

дівер – брат чоловіка

дядина (рос. варіанти – *дедина, дедка*) – тітка по дядьку

єдинородний брат/сестра – брат/сестра від одного батька і різних матерів

єдинокровний брат/сестра – брат/сестра від однієї матері і різних батьків

женима (рос., ін. рос. варіанти – *женица, женище*) – четверта дружина

зовиця (рос. – *золовка, золовиця, золова*) – сестра чоловіка (інколи – дружина брата)

небіж – племінник

пасерб, пасербиця (*privignus, privigna*, рос. – *пасинок, падчерица*) – діти іншого батька чи матері

свойки – особи, одружені на двох сестрах

сестриниця (*consobrina*, рос. варіанти – *сестрина, сестренка*) – племінниця, дочка сестри. **Ін. варіант** – двоюрідна сестра, дочка сестри матері чи батька

сестринець (*consobrinus*, рос. варіанти – *сестренич, сестрич*) – племінник по сестрі (син сестри). **Ін. варіант** – двоюрідний брат, син сестри матері чи батька

сноха, синоха (рос., пол. – *synowa*) – дружина сина, невістка

стрий, стрийко – дядько, брат батька

швагер (*levir*, староп. – *szurzy*, ін. варіанти – *швагро, шуряк, шурин*
рос. – *шурин*) – брат дружини

Окремі умовні знаки, вживані у генеалогічних таблицях

* – народжений

* † – мертвонароджений

~ x ∞ – одружений

∩|U, o|o – розлучений

† – помер

Δ□ – похований

РОЗДІЛ III

ЗРАЗКИ ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ

(для обговорення на практичних заняттях та самостійної роботи)

Архівознавство

Завдання:

I. Дайте відповідь на запитання:

1. Якби Ви досліджували розвиток культури (музика, театр, література, освіта) в Україні у ХІХ ст., то до яких українських архівів мали б звернутися за документальною «поживою»? А якщо Вас цікавив би лише Київ?

2. Ваша тема – дипломатичні відносини України з Австралією на сучасному етапі. Де шукати архів?

3. Вас цікавить діяльність ОУН, Ви вирішили «не розмінюватися» на «великі» теми і хочете «під мікроскопом» розглянути діяльність націоналістів на Донбасі. Де шукати архівні матеріали?

4. Ви вирішили розширити «класичний» набір писемних джерел та залучити дані археології. Однак Ви – не археолог, не маєте підготовки та можливості для самостійних розкопок, які, до того ж, на потрібній території вже здійснювалися раніше, хоча їхні результати і не відображені у науковій літературі. Як бути?

5. В одному з досліджень початку ХХ ст. на тематику, близьку до Вашої, Ви направили на посилання на дуже важливі документи Київського центрального архіву давніх актів. Де ж їх віднайти? А як діяти Вашому колезі-«новітнику», що зі статті тридцятирічної давнини виписав посилання на Центральний державний архів Жовтневої революції?

II. Опишіть власний архів за ISAD(G).

Палеографія та археографія

Завдання:

I. Ознайомтеся зі зразками українського скоропису XVI–XVIII ст. (див. додатки-ілюстрації), зверніть увагу на його варіанти різного часу і різних територій. Спробуйте прочитати

тексти. Спочатку намагайтеся розрізнити окремі літери, якщо потрібно, можна скористатися спеціальними навчальними факсимільними виданнями, що супроводжуються транслітерацією тексту і таблицями давніх скорописних і сучасних літер. Незрозумілі букви пробуйте відчитати «за аналогією» – порівнюючи з літерами вже розтлумачених слів. Для початку копіюйте текст – це допоможе не лише його прочитати, а й зрозуміти. На якість тлумачення останнього впливає також чинник Вашої загальної підготовки: розуміння тогочасних реалій, термінів, скорочень (типу «тр») тощо. Тут у пригоді стануть поради досвідченішого колеги, а також відповідна довідкова література. **Не засмуцуйтеся!** Приблизно за місяць регулярного вправлення Ви вже добре читатимете текст, а за рік український скоропис документів Вашого періоду здаватиметься простішим, аніж почерк однокашника.

Зверніть увагу на такі особливості написання та оформлення документу як лігатури, паєрки, скорочення, слова під титлом, діловодні записи, скріпи.

II. Спробуйте підготувати кілька речень одного з фрагментів до видання науковим способом (транслітеруючи).

III. У першому номері газети «Комуніст» (органі КПУ) за 6 січня 2004 р. вміщено матеріал «Історичний вибір українського народу» з трактуванням Переяславської ради 1654 р. Публікацію супроводжує фото одного аркуша зі скорописним текстом XVII ст. Під ним зазначено, що це «фрагмент листа Богдана Хмельницького до царя» (див. додаток-ілюстрацію 4а–4б). Не читаючи наведеного тексту, прокоментуйте його відповідність підпису.

Дипломатика

Завдання:

I. Прочитайте наведений нижче текст і за допомогою формулярного аналізу з'ясуйте, чи може він належати до зазначеного часу. Відповідь обґрунтуйте.

Заповіт волинської пані N кінця XVI ст.

Я, N, будучи на тот час от Бога навежона на теле хоробою, але на умысле и памети ціла, уважаючи перед очима своїми, же певнейшого цылю жадное створене на свете мити не може, толко час и

година смерти, прото я, паметаючи на то и хотечи детки мои маетност, што-м колвек зобрания своего и з ласки мужа своего милого, зошлого пана NN, мила роздарити, яко бы по животе моем ниякие неснаски межи детми моими, также приятелми и опекуны не деяли, старала есми, яко бых могла, вряд водле статуту да того тестаменту моего звести, нижли, не ведаючи стопня остатнего духнення, не дождавши уряду, мусела есми фолкговати зуполнои памети, а тот тестамент мой писати при тых приятелех, кого ми на тот час пан Бог дати рачил.

Напрод духа моего пну Богу, сотворителю неба и земли, от которого маю, полецаю а тіло мое грішное землі и учтивому погребу хрестиянскому, которыи погреб мой брат мой пристоине и учтиве перед церковю Светое Пречистое подле першого мужа моего отпавити и погresti мает.

Всі добра мои лежачие и речи рехомые, и всю маетност мою, яким-колвек именованную, то ест двор мой властныи зо всім будованем, и части во именованых моих отчизних з людми оселыми, и част подворя, в замку околнем лежачом, зо всім будованем, платы, доходы и всякими пожитками, яким колвек обычаем названые тепер ест и потом вынаити ся могут и з ставами, ціло все сину моему поддати повинно будет.

А што ся дотычет дочки моее, кгда літ своих зуполных доростет, тогда пнове опекунове мают ей дати посагу віна грошей готових двесте коп зобравши з доходов тых имінеи моих.

Што ся дотычет слуг и челеди моеи дворное, што кому по животе моем дано быти мает, на реистре ж зоставую, водлуг которого их млст пнове опекунове мают их по животи моем отпавити. Дховнику моему, священнику, отписую две копе грошей – то ему по животе моем дано быти мает.

Што ся дотыче вихованя деткам моим и мешканя их, тыи мают быти при его млсти пну подсудку володимерском, яко при стрюю своем рожоном на одном местцы. Вшакож всіх их млсти пнов опекунов прошу, жебы их милост сполне о то старати рачили, яко бы вихованем пристоиным злеща дочки так яко стан шляхетский належит з добротливости своеи опатровати рачили. Кгда ж их млст не толко повинным своим, але и обчим людем добр своих гоине уделяти рачат, а покажет ли Бог до девочки моее людеи нам в стане ровных для Бога прошу нехай, не проволокаючи, в стан малжонски и отдают, што все Богу а ласкавому и мудрому баченю их млсти опекунскому поручаю.

А иж про обложную и долгую хоробу свою, будучи на руки хора, не моглам руки своее до сего тестаменту остатнее воли моее подписати, то яко ж я на твердост того всего печат свою приложила до сего тестаменту.

Писан в NNN дня пятогонадцат мсца априля року от нароженя Исуса Хрыстова тисеча пятсот...

II. Дотримуючись ранньомодерного формуляра, напишіть власний тестамент (реалії та описання мають відповідати сьогоденню, а набір клаузул – тому часу).

Текстологія

Завдання:

Порівняйте однаковий сюжет із різних хронологічно віддалених текстів та зробіть висновки.

<p>ПВА (http://www.litopys.org.ua/ (взято з: ПСРА. – СПб., 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Стлб. 102)).</p>	<p>Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 68.</p>
<p>«И влекому же ему [Перуна – М. Я.] по Ручаеви к Днепру. Плакахуся его невернии людье, еще бо не бяху приели крщние, и привлекше и вринуша и в Днепр. И пристави Володимер рек аше где пристанеть вы то отреваите его от берега доньдеже пороги проидет тогда охабитеся его. Они же повеленое створиша еко пустиша и проиде сквозе пороги изверже и ветр на. Еже и до сего дни словет Перуна рень».</p>	<p>«Повіст теж ест старых тая, же гды едного балвана волокли з горы утопити в Непр и били по череву, бись в нем кричал, ляментуючи. Оттол тую з горы дорогу нижше монастыря Михаиловского назвали здавна Чортово Беремище, то есть тяжкость чорту, бо слово славенское “бремя” значит “тяжкость”. И гды того балвана утопили, плынул вниз, а невірнии, идучи берегом, плакали и звали, мовячи: “Выдыбаи, наш Гсдру Бже, выдыбаи”, то ест выплыви. А той балван выдыбаа албо выплыл был аж там на берег, где тепер монастыр Выдубецкий, и названо тое містце тым урочищем от выдыбаня Выдабичи албо Выдубичи».</p>

Ономастика

Завдання:

Перегляньте фрагмент списку вихованців Харківського колегіуму (див. додаток-ілюстрацію Ід) та зробіть висновки про способи письмової ідентифікації студентів. Яким чином творилися прізвищеві назви, чи відрізнялася вони від звичних для тогочасного загалу? Якщо так, то як саме і про що це, на Вашу думку, може свідчити?

Нумізматика

Завдання:

Прочитайте наведені нижче фрагменти різних документів і за згаданими нумізматичними даними спробуйте їх датувати та зробити територіальну прив'язку.

Що за монети згадані у тексті? Де лічильні одиниці? (Зверніть увагу на латиномовні відповідники.)

«[...] Оубьет моуж моужа, то мстить братоу брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братоу чадоу, любо сестриноу сынови; аще не боудет кто мстя, то 40 гривень за голову; аще боудет роусин, любо гридін, любо коупчина, любо ябетник, любо мечник, аще изгой боудет, любо словенин, то 40 гривен положить зань.

Или боудеть кровав или син надражен, то не искати емоу видока человикоу томоу; аще не боудет на нем знаменїа никотораго же, толи приидет видок; аще ли не может, тоу томоу конець. Оже ли себе не может мстити, то взяти емоу за обиду 3 гривни, а литцю мзда.

Аще ли кто кого оударит батогом, любо жердью любо пястью, или чашею, или рогом, или тылеснію, то 12 гривни; аще сего не постигнуть, то платити емоу, то тоу конець [...]»

Із Руської Правди (<http://litopys.org.ua/yushkov/yu03.htm>).

«[...] руський друкар Іван Федорович публічно визнав і добровільно зізнав, що він на підставі своєї певної і законної умови винен обачному Сенькові [...] борг – 700 золотих польської лічби і монети [septingentos florenos pecuniae numeri et monetae Polonialis] [...]».

Із заяви 1574 р. друкаря Івана Федорова про отриману позику. Переклад з латинської (Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Ред. колегія: О. Г. Мітюков (голова) та ін. – К., 1975. – С. 22. – № 6).

«[...] чесний Іван Шпак, русин, у відповідну годину і час офіційно скаржився на свого співгромадянина обачного Касіяна Преймича, уповноваженого руського друкаря обачного Івана, за те, що цей Касіян Преймич особисто не привів сьогодні згаданого друкаря Івана перед [...] вїтївський уряд, так як урядово зобов'язався, а це для того, щоб він, [друкар], розрахувався з ним, [Шпаком], за суму двадцять талерів [viginti talerorum] [...]».

Зі скарги 1575 р. коломийського міщанина на поручителя друкаря Івана Федорова Касіяна Приймича за неявку друкаря до суду для врегулювання боргу. Переклад з латинської (Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. / Ред. колегія: О. Г. Мітюков (голова) та ін. – К., 1975. – С. 28. – № 10).

«[...] до того коней немало, меновите коней ездных: оден у пана Креницкого за осмдесят коп куплены, гнеды; другии у старосты мотовидловского за осмдесят и две копе куплены, также гнеды, вороньи кони с грома[...] за двесте золотых куплены [...]»

Із протестації 1630 р. митрополита Йосифа Вельяміна Рутського до Житомирського замкового уряду про наїзд на його маєток (Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Боряк та ін. – К., 1993. – С. 223. – № 165).

«[...] захищати і звільняти у всякому суді та уряді королівства вищої чи нижчої інстанції від будь-яких претензій, які б виникли через ці речі з боку синів згаданого покійного Сильвестра Соболя – Тимофія, Євстахія, Івана, Леона, і це під заपुरокою 100 польських гривен [centum margarum pecuniae Polonialis] [...]».

Із підтвердження 1646 р. представників братства в Сокалі про отримання речей, які друкар Спиридон Соболя заповів братству Переклад з латинської (Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Ред. колегія: О. Г. Мітюков (голова) та ін. – К., 1975. – С. 28. – № 10).

«[...] а денги подлюю разположения нижеі описанного реэстру иміют быти розданы, якіе власними моими руками отданы суть уже в Киево-Печерскую обитель, кромі же тіх лікгованных денег, оставшіися еще при мні днги числом червонным золотых полтора ста да в розни же манеті, імянно в дробных копейках золотых пятьсот с лишком, алтынниками золотых сто, шостаками битыми золотых сорокъ, рубле цілковых сорок – все роздати погребінію моему послуживших отцем и братіи [...]».

Із заповіта ігумена Київського Пустинно-Миколаївського монастиря Христофора Чарнуцького 1726 р. (Киево-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: Зб. док. / Упор. О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К., 2005. – С. 36. – № 12).

«[...] Во время моего путешествия [...] произошло мое первое знакомство с евреями, и в частности с их мошенничеством: я нечаянно сделался жертвою их мошеннической эксплуатации. Дело

было в г. [...], где мы останавливались на несколько часов, пока покормятся и отдохнут лошади[...]. В гостиницу или, точнее, в еврейскую корчму, где была наша остановка, является еврей и предлагает нам разменять крупные бумажные деньги на мелочь. Тогда, во время Крымской войны, бумажные деньги неохотно принимали и не всегда соглашались разменивать их. А тут сам еврей запрашивает с разменом бумажек на серебро. В дороге же нам мелочь очень нужна была. Я предложил ему дать мне серебряных денег на десять рублей. Он насчитал мне десять рублей разнообразными мелкими монетами: гривенниками, золотыми, двугривенными; потом попросил их у меня вторично для проверки., и затем отдал их мне. Лишь только он ушел, я стал считать полученные от него деньги: оказалось их у меня всего восемь рублей. Он обсчитал меня на два рубля, то есть два рубля заработал себе мошеннической махинацией. Жалко мне было этих двух рублей, мошеннически похищенных у меня [...]».

Зі спогадів вихованця та професора Київської духовної академії Василя Певницького (Певницкий В. Ф. Мои воспоминания. II. Студенческие годы. 1851–1855 г. – К., 1911. – С. 38–39). Йдеться про 1850-ті рр.

«[...] Фонди товариства утворюються:

а) із вплати внесків по 50 золотих ренських австрійської валюти, в рахунок яких кожний член вносить при вступі 10 золотих ренських австрійської валюти, а потім регулярно щотижня виплачує щонайменше по 1 золотому ренському австрійської валюти аж до сплатення повної суми внеску. Крім того, до часу сплати внеску в сумі 50 ренських за кожним членом зберігаються прибутки і дивіденди, що припадають на нього, і всі внески записуються кожному членові на окремий рахунок [...]».

Із статуту львівського виробничого товариства столярів «Єдність» від 22 травня 1872 р. Переклад з польської. (Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861–1884 рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін. – К., 1986. – С. 92. – № 73).

«[...] Сьогодні не тільки безробітне населення живе в злиднях, але й робітники, які працювали б – але вони позбавлені праці, внаслідок чого терплять холод і голод. Тому похвально, що завдяки міському відомству та громадськості виник досить широкий рух боротьби з бідністю. В місті збираються кошти, з яких 36 бідняків одержують щодня харчування та теплий притулок, значна кількість

бідних одержує допомогу по 10 крейцерів. Їм роздають також щедрі харчові подарунки [...]».

Із повідомлення газети «UNG» про становище безробітних у м. Ужгороді від 16 грудня 1879 р. Переклад з угорської. (Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861–1884 рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін. – К., 1986. – С. 197. – № 170).

«[...] Оплата залежить від різних умов, а головно від пори року і пов'язаною з нею більшою або меншою конкуренцією робітників. Улітку вона трохи вища, узимку, натомість, надзвичайно низька. Крім того, вона залежить від якості й кількості затраченої робітником праці, хоча ця залежність не є велика й тривала. У загальному, постійний робітник отримує денно 70 центів, а тимчасовий (“цивільний”) по 40 центів. Однак це лише в найкращому випадку. Узимку оплата знижується для перших до 50, для других – до 30 центів, а минулої, надзвичайно важкої зими, знизилася навіть до 30 центів на день [...]».

Зі статті Івана Франка у газеті «Prasa» про склад та умови праці робітників фабрики парафіну і церезину «Лінденбаум, Гольдгеммер і спілка» в м. Дрогобичі від 29 січня 1881 р. Переклад з польської (Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861–1884 рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін. – К., 1986. – С. 243. – № 206).

Історична хронологія

Завдання:

1. Прочитайте наведені нижче уривки документів і визначте за допомогою відповідних таблиць дати та дні подій, що позначені церковними святами (таблиці поміщені чи не в кожному посібнику з хронології, див. список літератури до теми у розділі I). Не забудьте звернути увагу на рік (високосний/невисокосний) та належність свята до рухомого чи нерухомого богослужбового календаря. Пам'ятайте також, з яким стилем маєте справу (юліанський/григоріанський), а для визначення дня тижня – з яким роком (січневим, вересневим тощо). Відповідність усіх цих параметрів вплине на правильність обрахунку.

Увага! Студенти мають представити не лише остаточний результат, а й проміжні – коло місяця та вруцелету. Це дасть

змогу оцінити самостійність їхньої праці, а не користування відповідними комп'ютерними програмами. В останніх, до речі, трапляються помилки, тому не полінуйтеся перевірити необхідні Вам дані «класичним» способом.

«[...] и за силу оного Вашего преосвященства указа о побои звозчика Щепихина, изследовав, в покорности моей Вашему преосвященству доношу, яко не прописанныи в указе студенти Иван Жуковский и Иван Шостак, но слушатель философии Стефан Димара Светлая Неделе первых чисел априля реченного звозчика Антона Щепихина, тогда пьяна будучого и доправляющогося за свозку оного Стефана Димари от площадке на квартиру уплатки пяти копеек (в которое время оной звозчик и шапку схватил с Димари), безавшого на пути наздогналь [...]».

Із подання префекта Києво-Могилянської Академії Михаїла Козачинського Київському митрополиту Рафаїлу про конфлікт між студентами та київськими міщанами від 15 травня 1746 р. (Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.: Зб. док. / Упор. О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К., 2005. – С. 86–87. – № 44).

«[...] Оставалось до Великого поста две недели. Мне следовало принять сан диаконский в Мясопустную неделю, но родственники хотели, чтобы я проводил Масляницу еще светским, не в рясе, которая была им противна, но в куцой одежде-фраке, и через Кутузова обделали, что посвящение мое в диаконы отложено до недели Сырной. Первая неделя прошла в жранье и питье, по очереди то у той, то у другой сестры, а Масляница, сверх того, – и в катаньи. Но после вечеров оставался целый день, который нечем было наполнить [...]».

Зі спогадів вихованця Київської духовної академії Миколи Соколова («Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова» // КС. – 1906. – № 11–12. – С. 583). У фрагменті йдеться про події 1832 р.

«[...] Настал Филлипов пост. И “нормальный порядок, – по словам «Воспоминаний» В. Ф. Певницкого, – был нарушен в академии”. Заволновалось студенческое море, прежде тихое и спокойное, и чем дальше, тем волнение его более и более увеличивалось [...]».

Зі спогадів вихованця Київської духовної академії Климентія Фоменка (Фоменко К. Двадцать первый курс Киевской духовной академии (Воспоминания

бывшего студента XXI курса) // Труды Киевской духовной академии. – 1912. – № 10. – С. 333). Йдеться про події 1859 р.

II. Проаналізуйте наведені нижче дати та з'ясуйте, яка між ними закономірність.

4 березня 1569 р., 7 січня 1648 р., 20 лютого 1764 р., 12 травня 1861 р., 30 вересня 1905 р.

Історична метрологія

Завдання:

Прочитайте наведені нижче уривки документів і за згаданими метричними даними спробуйте їх датувати.

Користуючись відповідним довідковим матеріалом (див. список літератури до теми у розділі I), переведіть згадані у фрагменті одиниці вимірювання в сучасні метричні одиниці. Не забудьте звернути увагу на час та адміністративно-територіальне походження документа.

«[...] горелки сто кварт, пива вар виточили, печи, окна потлукли, начине все домовое – двери, столы, лавы, – поповали и порубали, постел дворнички, полотно тонкого локтеи сорок [...]»

Із протестації 1630 р. митрополита Йосифа Вельяміна Рутського до Житомирського замкового уряду про наїзд на його маєток (Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Боряк та ін. – К., 1993. – С. 223. – № 165).

«[...] Комора рублена, в ней гречки два четверики, гороху два четверики, волни два локотники, юхта черная, вишняку дві барилці [...]»

Сіна сегододного шестьдесят копиц, а прошлогодного стожок.

Поля лан за Короткого лісом на тиждень, над Демешковою долиною нива на два дні, лука с подгороддям под селом на двадцять косарей, хуторец з двома хатками мазками [...]. При том хуторі поля сінокосного косарей на двадцять, окремого поля на пять дней [...]. На том полі засіяно жита дній на восем [...].

Сотні Роменской, в селі Евлашах, двор един [...]. При том дворі левада дній два, комора рублена, урубленого тютюну сто двадцят

папуш, пашні жита чистого девять четвериков, немолоченого жита п'ятнадцять коп.

Лісок неbolшой, лан под Овлашами недель на четири, на котром засіяно жита дній два, яр сінокосній косарей на четири [...].»

Із реєстру майна значкового товариша Сави Билима (Лубенський полк) від 18 грудня 1751 р. (Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотених канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підг. до вид. В. А. Передрієнко, відп. ред. В. В. Німчук. – К., 1976. – С. 323. – № 118).

Генеалогія

Завдання:

1. Прочитайте наведений нижче поколінний розпис та поясність кривні зв'язки між згаданими у ньому особами:

«Каздоба

I

1. Клим (?-1687 – ран. 1782) – отаман городовий піщанський (1734–1737).

Д.: Феодосія Кирилівна N (1687–1782-?).

II

2. Ілля Климович (1732–1782?) – козак м. Піщаної.....1

3. Василь Климович (1739–?).....1

Д.: Мотрона Лаврівна N.

4. Герасим Климович (1742–?).....1

Д.: Гафія Петрівна N (1745–?).

5. Іван.....?

III

6. Іван Васильович (1769–?).....3

7. Парфен Васильович (1781–?).....3

- Євдокія Василівна (1762–?).....3

- Ганна Василівна (1777–?).....3

8. Яким Герасимович (1772–?).....4

9. Василь Герасимович (1773–?).....4

10. Яким Герасимович (1781–?).....4

- Ганна Герасимівна (1765–?).....4

- Євдокія Герасимівна (1767–?).....4

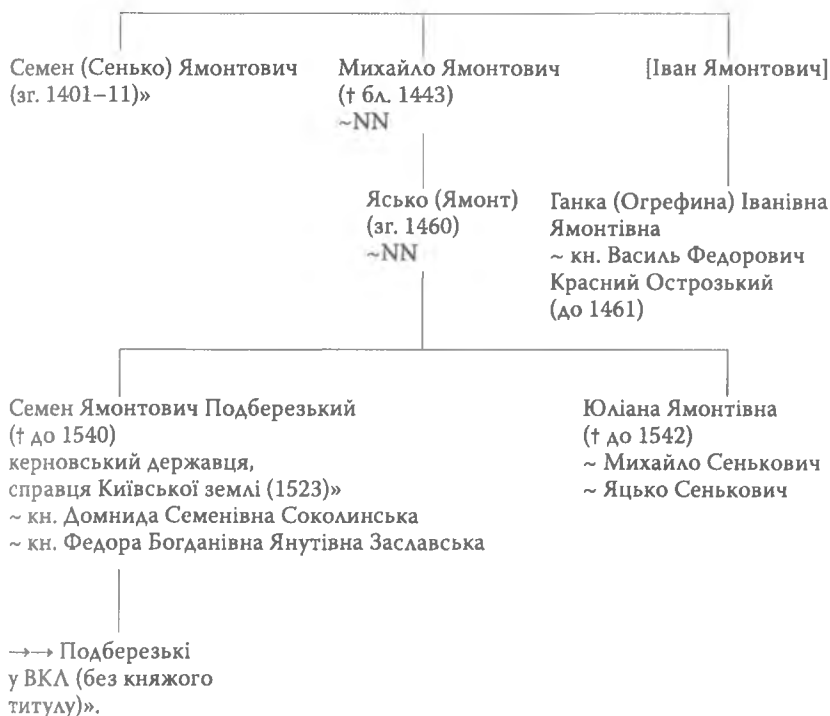
- Гафія Герасимівна (1775–?).....4
 11. Леонтій Іванович – виборний козак.....5
 Д.: Домникія Іванівна N (1762–?)».

Взято з: Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 241–242.

II. Прочитайте наведену нижче генеалогічну схему та поясність кривні зв'язки між згаданими у ній особами:

«Нащадки литовських удільних князів:
 Ямонтовичі Подберезькі

Ямонт (Василь) Тулунтович († 1399),
 смоленський намісник
 ~NN

Схему взято з: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – 2-е вид., переглянуте і виправлене. – С. 358 (схема V (1)).

Джерелознавство

Завдання:

Завдяки отриманим під час вивчення СІД знанням прокоментуйте наступні твердження та уривок і вкажіть на некоректні моменти.

1. Із опису документа:

Текст виконано в одній із сотенних канцелярій Гетьманщини на цупкому папері фіолетовим атраментом. Рукою того самого писаря, що писав основний текст, простим олівцем на полях проставлені «NB», а безпосередньо у документі зроблено підкреслення. Рукопис датовано – «аџмз» рік від створення світу. Документ скріплено молівдовулом із зображенням козака з мушкетом та написом про належність згаданій канцелярії. Манускрипт характеризується наявністю ініціалів, палімпсестів, кінцівкою та заставкою. Усе вказує на те, що перед нами рукопис «в лицах».

2. Із зізнання возного перед гродським урядом про потраву посівів на ґрунті маршалка N підданими князя NN (друга половина XVI ст., Волинь):

«[...] выезчал есми на кгрунт земленыи его млсти пна маршалка N з врядником его млсти и з стороною людьми добрыми. Там за обвеженем того врядника пна N видел есми жита его млсти пна N потравленого и потоптаного на кгрунте двох гектарув, которого ошачовали на двадцат карбованцов и поведил мні, возному, и стороне людем добрим пан врядник, иж деи “тое властное жито его млсти пна N, пна моего, подданые его млсти князя NN быдлом своим вытравили и вытоптали”. И то мною, возным и стороною людьми добрыми освѣтил и оповедал [...]».

Сфрагістика

Завдання:

Користуючись спеціальною літературою, спробуйте відтворити (на папері) печатки за такими описами:

«Печатка Мелетія Хребтовича, володимирського єпископа. Овальна, 37х34 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск).

Зображення: у центрі фігурний чотирипільний щит з гербами “Одровонж”, “Гоздава”, “Дружина” (?), “Корчак”, поле щита розсічене посохом, увінчаним єпископською митрою, по колу йде напис: “МЕЛЕТЕІ ХРЕБТОВИЧЬ Б М ЄПИСКОП ВОЛО[...] [...]ЄВ-СКИ”. Виявлена на договорі від 3.10.1584 р. [...] Прикрита прямокутною кустодією».

«Петатка кафедри Київської митрополії. Овальна, 51×43 мм, паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: базиліка, навколо йде напис: “*ПЕЧАТЬ*КАТЕДРЫ*МИТРОПОЛИИ*КИЕВ-СКИ Я”. Виявлена на грамоті архієпископа та митрополита Київського, Галицького і “Малия” Росії Арсенія Могилянського від 10.07.1761 р. про призначення “половинним настоятелем” Покровської церкви с. Колища Якова Лапенського [...]. Прикрита зіркоподібною кустодією».

«[Печатка. – М. Я.] Кулябки Івана, члена земського суду Лубенського повіту. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, під ромбоподібною кустодією, овальна, 22×19 мм. 1 відбиток. Зображення: у щиті – перехрещені стріли (списи) вістря угору, над ними – хрест, під ним – півмісяць, над щитом – коронований шолом, увінчаний 3 пір’їнами, навколо щита – стилізований рослинний орнамент [...]».

Описи взято з: Ситий І. Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI–XVIII століть. Спроба опису // ЗНТШ. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 278; 281; Ситий І. Українські суддівські печатки другої половини XVIII століття // ЗНТШ. – 2006. – Т. ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 90.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ, ЩО ПОВНІСТЮ ЧИ ЧАСТКОВО МІСТЯТЬ МАТЕРІАЛИ ЗІ СІД

Підручники та довідкові видання до всіх (чи багатьох) тем

- Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / Т. П. Гусарова, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов и др. – М., 1990.
- Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.
- Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Ю. Ю. Кондуфор и др. – К., 1988.
- Горбачевский Н. Словарь древняго актоваго языка Северо-Западнаго края и Царства Польскаго. – Вильна, 1874.
- Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик (голова) та ін. – К., 1998.
- Каменцева Е. И. История вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1979.
- Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Ключи к тайнам Клио. – М., 1994.
- Пронштейн А. П. Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками. – М., 1972.
- Пронштейн А. П., Кияшко В. Я. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – М., 1973.
- Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В. А. Замлинский и др. – К., 1992.
- Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2008.
- Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2006. – Wyd. szóste.

Українські періодичні та продовжувані видання, що повністю чи частково містять матеріали зі СІД

- Архіви України [у 1947–1965 – Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління]. – К., 1947. – [Показчики змісту: Архіви України. Бібліографічний показчик змісту 1947–1970 рр. – К., 1999; Архіви України. Систематичний показчик 1971–1987 рр. – К., 1988; Анотований показчик публікацій журналу «Архіви України» за 1988–1995 рр. – К., 1997. Частина електронних варіантів: www.archives.gov.ua].
- Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 1 [на 2007 р. вийшло 9 випусків; зміст на: http://www.archives.gov.ua/Archives/IASD/iasd_vyd.php#Ar].
- Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Львів, 2007. – Вип. 1–6.
- Записки НТШ [Показчик змісту: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL. 1892–2000. – Львів, 2003].
- Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993 [на вересень 2008 р. вийшло 45 чисел, показчик Ч. 1–30: Знак. – 2003. – Ч. 30, а також на сайті Українського геральдичного товариства: <http://ute.org.ua>].
- Історичні джерела та їх використання. – К., 1964–1972. – Вип. 1–7.
- Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963–1974. – № 1–5.
- Нумизматика і фалеристика. – 1997 [на вересень 2010 р. вийшло 55 номерів; зміст на: <http://www.numismatics.kiev.ua>].
- Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 1998. – Т. 1 [на 2008 вийшло 8 томів; див. http://www.archives.gov.ua/Archives/IASD/iasd_vyd.php].
- Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип. 1 [на 2007 вийшло 12 випусків].
- Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – 1997. – Вип. 1 [на 2010 р. вийшло 16 випусків; див.: <http://www.history.org.ua>].
- Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1996. – Т. 1 [на 2009 р. вийшло 17 томів; див.: http://www.archives.gov.ua/Archives/IASD/iasd_vyd.php].
- Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1 [на 2007 р. вийшло 12 випусків].

ДОДАТКИ-ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Зразки українського скоропису XVI–XVIII ст.

1а. *Скоропис XVI ст.* Упис листа короля Стефана Баторія про звільнення від з'явлення до суду київського воєводи кн. Костянтина Острозького 1579 р. (ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 67 зв. Фрагмент).

1б–1в. *Скоропис другої половини XVII ст.* Універсали гетьмана Івана Виговського 1658 р. (ЦДІАК України, ф. 221, оп. 1, спр. 188, арк. 1; ф. 154, оп. 1, спр. 8, арк. 1).

1г–1д. *Скоропис XVIII ст.*

1г. Донесення у Синод ректора Києво-Могилянської академії архимандрита Сильвестра Ляскоронського 1752 р. (Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 33, д. 117, л. 11. Фрагмент).

1г. Атестат про службу полкового старшини Матвія Сьомака 1764 р. (канцелярія Коша Нової Запорозької Січі) (ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 33. Фрагмент).

1д. Реєстр «піїтів» Харківського колегіуму 1760 р., власноруч засвідчений (скріпа) викладачем Григорієм Сковородою (скоропис Слобожанщини) (ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2104, арк. 30–33).

2. *Гуманістичний курсив XVII ст. (канцеляреска).* Облята екстракту з варшавських гродських книг київського підкоморія Юрія Немирича 1650 р. (ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 86 зв. Фрагмент. Польська мова із вкрапленнями латини).

3. *Письмо нового часу.* Фрагмент списку вихованців Києво-Могилянської академії 1805 р. (ЦДІАК України, ф. 1711, оп. 1, спр. 120, арк. 17).

4а–4б. Публікація в газеті «Комуніст» за 6 січня 2004 р. із фрагментом скорописного тексту XVII ст.

5. Зразки графічного оформлення генеалогічних даних

5а. *Генеалогічне дерево* (роду Могила; взято з: Cazacu M. Pierre Mohyla (Petru Movilă) et la Roumanie: Essai historique et bibliographique // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – Num. 1/2: The Kiev-Mohyla Academy. – P. 222).

5б. *Кругова генеалогічна таблиця* (князя Владислава-Домініка Заславського (1616–1656)). Взято з: Wolff. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895. – S. 356–358, 433–435, 600–603; Złota księga szlachny polskiej przez Teodora Żychlińskiego. – Poznań, 1887. – Rocznik 9. – S. 281).

6. Зразки печаток

6а. *Висла воскова печатка на пергаментному документі*. Надання руським старостою Отто з Пільче староства в Новому Селі Йоганнові Гаустетерові та його спадкоємцям 1369 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 1 – найдавніший документ архіву).

6б–6г. Печатки українських гетьманів, паперові кустодії

6б. Лист гетьмана Павла Тетері старшині Київського полку 1664 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 174).

6в–6г. Універсал гетьмана Івана Скоропадського Києво-Софійському кафедральному монастиреві 1713 р. (ЦДІАК України, ф. 129, оп. 1, спр. 17).

6г. *Печатка імператриці Єлизавети Петрівни, срібна позолочена кустодія*. Підтверджувальна грамота імператриці на ставропігію Києво-Печерської лаври 1742 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 344. Фрагмент. Пергамент).

6д. *Печатка, витиснена на папері* (зображення стерте). Атестат вихованця Києво-Могилянської академії Йоакима Стефановича 1749 р., підписаний префектом Георгієм Кониським (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 367).

6е. *Печатка польського короля Августа III, залізна кустодія*. (Дозвіл коронному регентові заснувати місто Великий Мізоч та надання йому магдебурзького права 1761 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 393. Фрагмент. Пергамент).

- 6є. *Прикладна печатка*. Свідчення графа Браницького про іноземця-архітектора Домініка Ботані 1807 р. (ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 17, арк. 1).
7. *Розворот метричної книги Православної Церкви, прошнурованої та скріпленої печаткою; зліва – зразок рубрик у фіксаціях про смерть*. Київська єпархія, с. Слобода Германівська, 1843 р. (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2134).
8. *Геральдика*
- 8а. *Герб Острозьких з Острозької Біблії, що показує їхні родинні пов'язання* (взято з: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. między 96 a 97 (il. 3)). Власне Острозьким належав герб, зображений на ілюстрації знизу ліворуч (геральдично – праворуч), що являє собою поєднання Леліви (півмісяць із зіркою) та Огоньчика.
- 8б. *Співвідношення достоїнства полів гербового щита* (взято з: Введение в специальные исторические дисциплины.: Учеб. пособие / Т. П. Гусаров, О. В. Дмитриева, И. С. Филипов и др. – М., 1990. – С. 70–71).

КАТАЛОГЪ

УЧЕНИКОВЪ ШКОЛЫ ПИИТИКИ

С Д ЧИСЛА СЕПТЯВ: 1759 ГОДА
ПО 15 СІСІЮ ІЮЛИ 1760
ГОДА

ВѢСТО М. МЕННИС	СНОМНО	БРАТА	ТАКО	УБО	ПОНАБЪ БШНО
ПАНОРО СНА	БРОУ	ОСТРАЖИ	МЗУМ:	ЗООУТО:	М. Н. М. БОД
Ч ТОРАДА.	КВАД	В ШИНИ	СЕ.	СТАЯ	ГРОМІСТЪ І АМІ

БЛАГОРОДСКОИ ПРОТОПОИИ

Андрей Орданский
Савва Лоренц Нило
Матвей Иванович Сел
Щенный Иоанна Св
Давид Спатовъ
Села набурасноу Нило
Сило Щенный Свѣщенн
Никола Иоанна Свѣ.

16.	1757	сеп 7	10		
17.	1757	сеп 10		Питомни	

ИЛКОВСКОИ ПРОТОПОИИ

Андрей Звостинский
Маскитино Валент
Антон Клеменъ
Панкшало Свѣщенн
Домитрия Свѣ.
Василъ Бадиласинъ
Маскитино Валент
Ворота Щенный
Шало Свѣщенн
Василъ Свѣ.

12.	1758	сеп 9		Питомни	
13.	1757	сеп 15		Питомни	

УЧИТЕЛИ

<p>Іоанн Левченко Села Я.инто Потоховен? Церкви Священника Вікторія Сиб.</p>	<p>17.</p>	<p>1755 Сентября 9.</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>31</p>
<p>ИЗЮМСКОЙ ПРОСПЕКТІЯ</p>					
<p>Микола вв Любарин Местности Пухляки Потоховен? Церкви Полковника священника Дмитрия Сиб.</p>	<p>18.</p>	<p>1757 Сентября 16.</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>32</p>
<p>Никола Андреев Село селенна Бовен Свои Церкви священник Симона Сиб.</p>	<p>19.</p>	<p>1757 Сентябрь 9</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>33</p>
<p>Симон Андрей Местности Пото Андреевской Церкви Священника Симона Сиб.</p>	<p>16.</p>	<p>1756? Сентябрь</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>34</p>
<p>КРАСНОПОДСКОЙ ПРОСПЕКТІЯ</p>					
<p>Дмитрий селенна Бовен Ворода Краснополья М. Кайловои Церкви Священника Андрея Сиб.</p>	<p>15.</p>	<p>1757 Сентябрь 7</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>35</p>
<p>КЪРСКОЙ ПРОСПЕКТІЯ</p>					
<p>Давид Радовичевский Села Радовичев Наво Медвеной Церкви Свя щенника Захаря Сиб.</p>	<p>14.</p>	<p>1757 Сентябрь</p>	<p>Сентябрь</p>	<p>Пинск</p>	<p>36</p>
<p>ШКОЛЫ</p>					

**КАРПОВСКОЇ
ПРОСТОПОЛІЇ**

Григорі Кошманов.
Семієршаснає Святини
Уриві Станішата Діака
Дієвожа свд.

19. 1757. свт. Пил.

Василі Стодолені Сердо
в. облоді Стробоуї Уриві
Полішата Священника
Василі свд.

10. 1756. свт. Пил.

**САТОВСКОЇ
ПРОСТОПОЛІЇ**

Івані Об'єдоруціні
Словоє Подіної Свєтє
Павловеної Уриві свя
щенника Стробоуї свд.

12. 1757. свт. Пил.

Николаї Станішата
Небєстєна Лєтоми
Николаєвеної Уриві
Станішата Священник
Іванна свд.

16. 1759. свт. Пил.

Пановє Пєрновєні
Сєм Стєрнова Уриві
Камє Фєяно Священ
ника Дімітрія свд.

22. 1758. свт. Пил.

Олма Пєрновєні
Словоє Сатловє Вознєв
єної Уриві Священн
ка Стєтєра свд.

16. 1752. свт. Пил.

**БОРОМЄНСКОЇ
ПРОСТОПОЛІЇ**

Басилій Андоуль Села расолия Арханг теліона Церкві свашч ника Аванасія снл. Юлія Забродецій Села Ялоу Нисолава іноу Церкві свашчн. Нона Яліова снл.	18.	1753 снл. 13	снл.	пінл.	32
ЛЕБЕДИНСКОЮ ПРОГНОГОТІЯ					
Басилій Іванович Города Лебедина расо ственіноу Церкві свашч щеніка Яліова снл.	19.	1754 снл. 10	снл.	пінл.	
ЗМЪЕВСКОЮ ПРОГНОГОТІЯ					
Арианд Соловдов Местісена Анубо роведственау Церкві свашчнана Яліова снл.	15.	1758 снл. 9	снл.	пінл.	
ПЕЧЕНЬСКОЮ ПРОГНОГОТІЯ					
Григорій Іванович Села Бавалевіцій Песенноу Церкві свашч нана Яліова снл.	15.	1758 снл. 10	снл.	пінл.	
<i>Пінтійки</i>					

ЧУГУЄВСКОЇ
ПРОТОПОПСТВІЇ

Василь Миколай Сели
преставив Васильевич
в 1756 в Столешного свя
щенника Іоанна сина

18. 1756⁹ септ. пин.

МИРОПОЛСКОЇ
ПРОТОПОПСТВІЇ

Іоанн Сокуля
Корона Миколай Мико
лаевич Урив Сталешни
ко священника Василь
Сина

18. 1757⁶
10 септ. пин.

ВОДОЛАСКОЇ
ПРОТОПОПСТВІЇ

Іоанн Миколай
Святой престопа
ного сталешного священ
ника священника Іоанна
Сина

14. 1758⁶
9 септ. пин.

ВОЛНІЄ
ІАДРґИХЪ ЕПАР
ХІИ

Іоанн Строцкий Сели
ко сталешного священ
ника Іоанна Сина

17. 1757⁶
10 септ. пин.

Іоанн Ласовский
Сели ко сталешного священ
ника Іоанна Сина

16. 1756⁶
7 септ. пин.

Николай Самборский Дзюменского Станицы - Костяненского Состаника Догола Сын	13.	1757 ² Сент. 9.	Срнл.	Пінл.	не помн. в Школі.
Самвел Шавлесий Самуценого Козацка го Станицы Самборския Юанна Сын	15.	1757 ² снт. 18.	Срнл.	Пінл.	Понятн. в Школі.
Василий Струженский Тернско Велого Станицы Ивотскена Бурманого Козака Мухана Сын	19.	1757 ² 9	Срнл.	Пінл.	павл. в Школі.
Юанн Стрелеский Ивотскена Станицы Состаника Козацкаго Села Стрелеского Оуаго Полетного Таверна Сын	22.	1756 снт. 12	Срнл.	Пінл.	Понятн. в Школі.
Евфимий Садуский Ивотскена Станицы Козацкаго Стрелеского Села Города Козацка Стрелеского Черво Священника Платона Оса Сын	18.	1757 ² снт. 9	Срнл.	Пінл.	Понятн. в Школі.

Григорій Словорода.

ВЪДОМОСТЬ

17

Объясняющая въ Киевской Академии, Киевской Гимназии, Школы, и Церковной Сиротенской школы, что поименованы, и что именно, сказы по тому року, а что, съ поименовано времени въ этой Академии обучаются, или поименовано поименовано, способности, и качества, въ училище и поведении, и что обучены, зрелому, ловкому, и отличному, и поведению, или содержимому, прито, и что, покуда, и потому, а что, въ училище 1801. Годе, съ Января, по Января, а что, въ 1805. Годе.

Студенты Богословия

№	Кто именован и по какому делу	Возраст	Время вступил	Кто именован и по какому делу	Возраст	Время вступил	Кто именован и по какому делу
	Кто именован и по какому делу Катинъ Тимоф.						
	Леонаска Галимонид Повята Галицкая Могилевская Обучался в Царств. Академии поименован Прото. Галицкий.	22	1799 Вит 19				1804 Годе Вит 19
	Андрей Живновский по именован в Царств. Академии поименован Прото. Галицкий.	22	1798 Вит 10				1804 Годе Вит 10
1.	Антонъ Бортновъ поименован поименован в Царств. Академии поименован Прото. Галицкий.	23	1798 Вит 19	поименован поименован в Царств. Академии поименован Прото. Галицкий.			1804 Годе Вит 19

царський уряд нік не міг зважитися. Лише в 1651 р. Москва відкрито заявила про свою готовність серйозно обговорити це питання.

Наші інтер'ю

На Замському Соборі було сказано, що коли польський король і царі погодяться, ми свого архаю поведемо царю Росії, яка згодом буде правити Закарпаття, всією і всією населення Малоросії у російській підданстві. У 1653 р. історичне рішення

інша, оптимістична, ніж союз з Польшею, альтернатива?

— Можна, зрозуміло, помиркувати на тему альтернатив, та історія, як відомо, не знає умовного способу і наперед чи так миркування, з яким доводиться нерідко зустрічатися, можуть бути корисними в науковому ширшому. І гадаю, що якби існувала тоді країна альтернативна знайдення Україною стратегічного союзника, український народ і його

політична еліта обом "якщо скористалися б ним. З двом а на них — "польсько" і "турецько-татарсько" — Україна була дуже добре знайома на власному гіршому досвіді і вже не мала сил їх терпіти. Зі "шведською" такою знайомства не було, але планів історичної події казали, що орієнтація на географічно далекого союзника не могла бути для українців головною. Щодя до Молдавії, Валії або Салматрад, з яким Богдан Хмельницький підтримував дипломатичні стосунки, то шукати у них політичного партнерства не було в Україні не сподіювалося і на допомогу. На солонорони й невольні держави ніколи не глибоко.

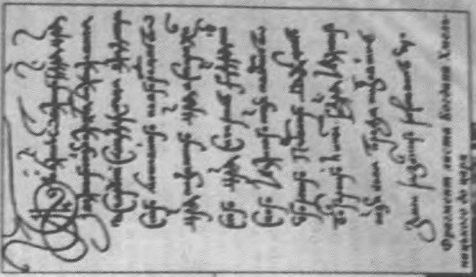
ІСТОРИЧУМ ВИБІР УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Замського Собору про об'єднання двох братніх народів непереді було ухвалено. Наприкінці грудня 1653 р. в Україні прибуло російське посольство на чолі з боярином Василем Курбіним. В сьбні (за новим стилем — 19 січня) 1654 р. у м. Переяславі відбулася історична Переяславська рада, на якій її учасники від імені всього українського народу прийняли на вірність російському царю.

Рішення цього російсько-польського об'єднання всі найголовніші міста України і прийняли присягу їх вкотре. Як бачимо, всі відбулося відносно до волі українського народу і з хотінням максималізувати зв'язки на той час норми гласності і демократії. Проголошеного України рішення не знало. Виходило б, змешло до вступу Речі Посполитої було проголошене універсальним королем Сигізмундом II Августом, котри

Перевіславська рада, хоч як би хто ставився до неї, безумовно, подіє етатина, що визначила долю України більш ніж на три століття вперед. 18 січня 2004 р. виповнилося 350 років, коли в Переяславі були проголошені знамениті слова "наши разом", але таке враження, що подія ця сьогодні мало кого цікавить. Дивно, але мовчати і державній організаційній комитет на чолі з ліце-прим'єром Д.Табачником, котрий за службовими обов'язками повинен би ініціювати хоч якийсь захід, присвячений цій пам'ятній даті.

— У зв'язку з тим як би ви оцінили самого гетьмана Богдана Хмельницького в нашій історії? Чи була у нього тоді

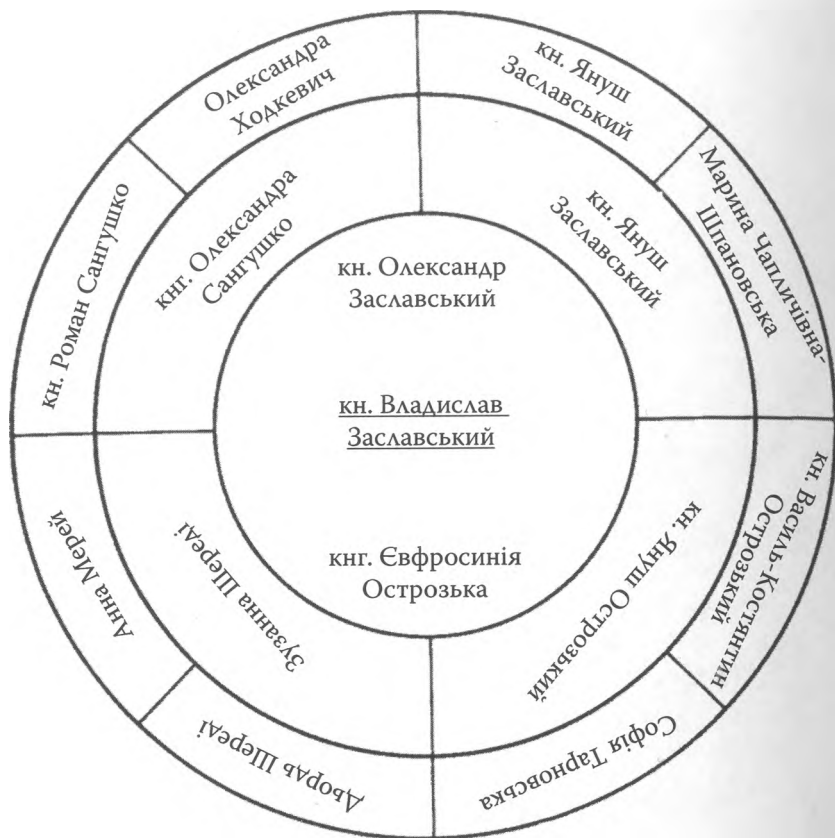
Фрагмент листів Богдана Хмельницького до царя

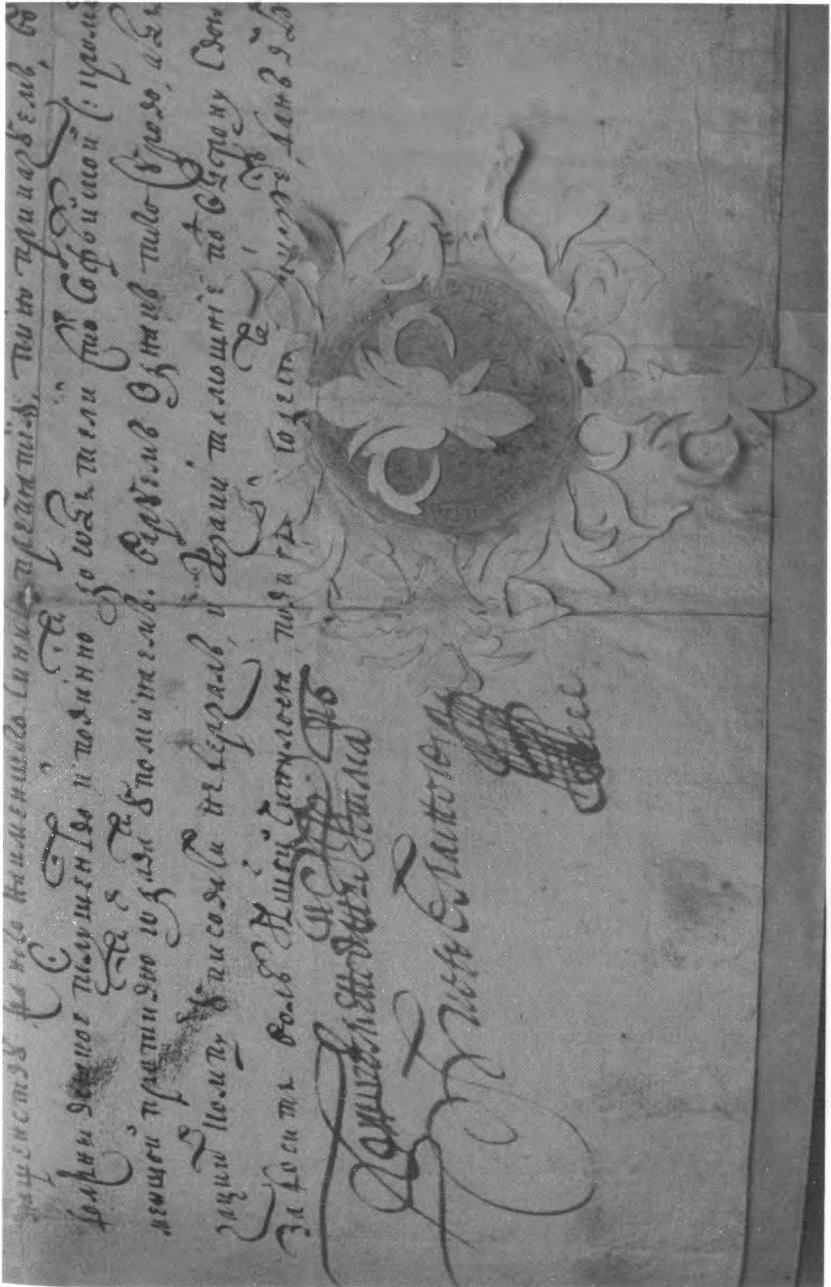
Українська армія в Переяславі

небудь-не політичній силі Богдан Хмельницький і чи мали б ми можливість сьогодні обговорювати це тему.

(Залишок на 2-й сторі)

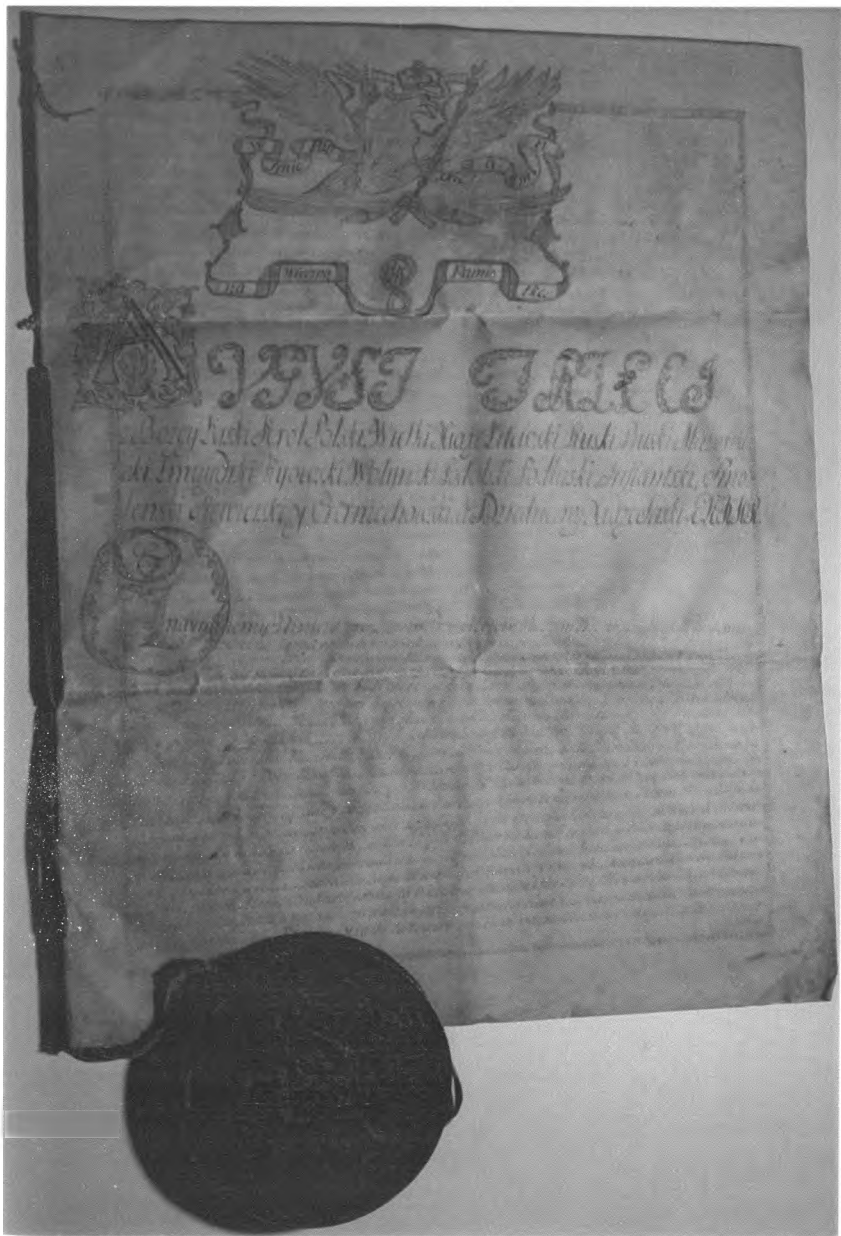

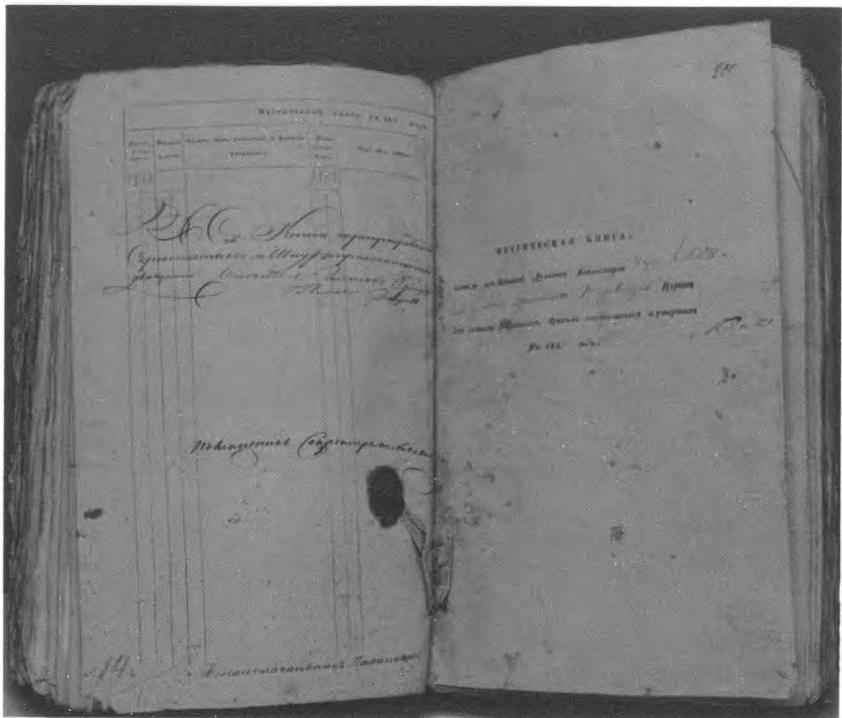

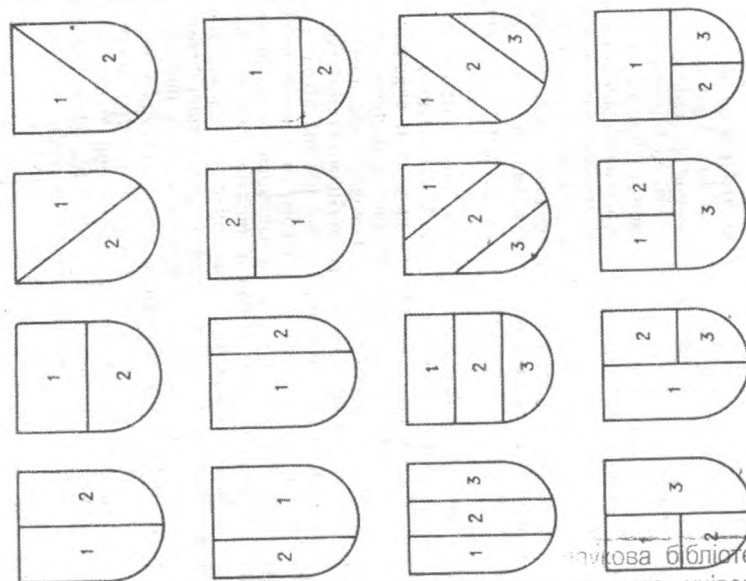
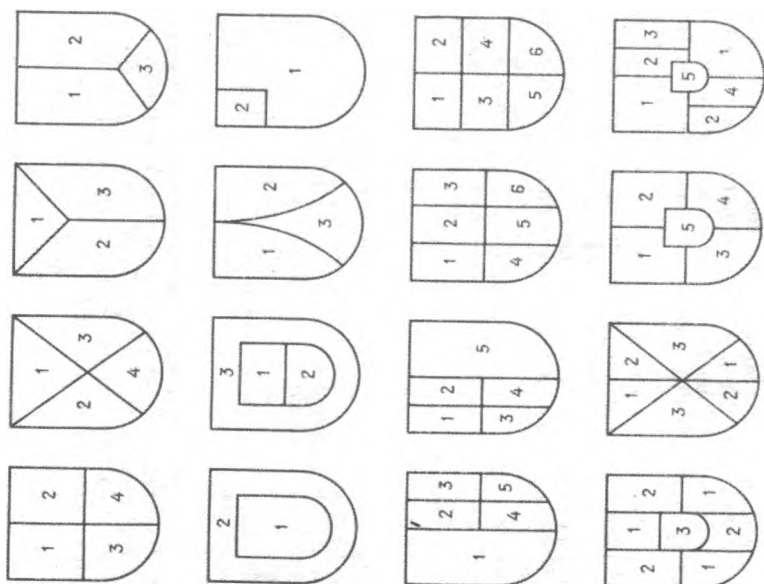
21
 211
 Явилася сего Августа Кіеву, Удвині, Школу Философі Святихъ Словомъ
 Стефановицъ начала Ученя Своето въной Академіи Кіеву, и Постанови въ Званіи Свѣдѣль
 рожественна Названіи, Которы в Архіепископѣ 1744. году Января .10. в Певрѣоселѣ
 Ея Императорского Величества Великой Россійской, в 1742. года ноября .28.
 Высшею Указомъ Самодержицѣ Всероссийской, в 1742. года ноября .28.
 Высшею Указомъ Ея Императорского Величества Всероссийской Ея Императорского Величества
 Императорского Императора Наслѣдника Ея Императорского Величества
 Благороднаго Дворянина Великого Князя Петра Федоровича в Ки.
 вобратномъ Указомъ въ Іюльскіи Мѣсяцъ Монеторскіи учреждены, и составленъ
 28. Сентября Судабыми Писемъ, того же дня Ея Императорскіи Канцелярскіи и Постановленіи
 Ея Императорской Величностіи Августинъ Кіевскій, Грабъ Императорскій 1749. года Октября 2.

Августинъ Кіевскій Императорскій Грабъ Императорскій Канцелярскій

Навчальне видання

Максим Яременко

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Відповідальна за випуск *Леся Пізнюк*
Художнє оформлення *Дмитро Виговський*
Коректор *Олена Пазюк*
Комп'ютерна верстка *Марина Кулікова*

Підписано до друку 24.12.2010. Формат 60×84/16.
Гарнітура Warnock Pro. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.11,62. Наклад 300 прим.

Надруковано у ТОВ «Аграр Медіа Груп»
(свідоцтво про реєстрацію № 3651 від 22.12.2009)

Я 72

Яременко, М.

Спеціальні історичні дисципліни: навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей / Максим Яременко. – К.: Аграр Медіа Груп, 2010. – 197 с.

ISBN 978-966-2424-57-7

Посібник розроблено на основі викладання нормативного курсу на кафедрі історії НаУКМА і розраховано на перше ознайомлення з основним набором спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Його головне завдання – якомога більше сприяти виробленню у студентів практичних навичок роботи із джерелами упродовж обмеженого в часі розгляду відповідних тем. Тож тут запропоновано не так набір абстрактних теоретичних знань, як аналіз конкретних ситуацій спілкування зі «свідками минулого», базованих на досвіді істориків-практиків.

Адресовано студентам історичних спеціальностей.